

מסגרות מדיה
כתב עת ישראלי לתקשורת

10

מסגרות מדיה

כתב עת ישראלי לתקשורת

מערכת כתב העת
קרן אייל, המרכז הבינתחומי הרצליה
תמר אשורי, אוניברסיטת תל-אביב
מנחם בלונדהיים, האוניברסיטה העברית
מוטי נייגר, המכללה האקדמית נתניה
חנה קומנשטר-שוורץ, נציגת הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו
עמית קמה, מכללת עמק יזרעאל
רבקה ריב"ק, אוניברסיטת חיפה
נעמה שפי, מכללת ספיר
תמיר שפר, האוניברסיטה העברית

10

עורך
גבי וימן

תשע"ג (2013)
האגודה הישראלית לתקשורת
הרשות השנייה לטלוויזיה ולרדיו

תוכן העניינים

Media Frames: Israeli Journal of Communication

Gabi Weimann, Editor

עריכת לשון: מירי הורביץ בת-משה
עיצוב השער: ליאור נייגר
ההפצה: האגודה הישראלית לתקשורת
בית ספר סמי עופר לתקשורת
המרכז הבינתחומי הרצליה
רחוב כנפי נשרים
הרצליה 46150
www.israel.com.asso@gmail.com

©

כל הזכויות שמורות
לאגודה הישראלית לתקשורת
בית ספר סמי עופר לתקשורת
המרכז הבינתחומי הרצליה
רחוב כנפי נשרים
הרצליה 46150

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם,
לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט
בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני
או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה.
שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה
אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מן המו"ל.

מסת"ב 978-965-493-337-7 ISBN

הודפס בישראל
דפוס "פרינטיב", רחוב בית הדפוס 20, ירושלים

דבר העורך

ז

מאמרים מקוריים

- סבינה ליסיצה וסבטלנה צ'אצ'אשויילי-כולוטין
הפער הדיגיטלי כפער חברתי, האומנם? אי-שוויון בנגישות לאינטרנט
ובשימוש בו בקרב מהגרים בחברה הישראלית 1
- ורד מלכה
פורום דיונים כזירת דליברציה וכסוכן העצמה: מקרה הבוחן
של סטודנטים בחוג לתקשורת 33
- איילת כהן
הסיפור האזרחי של החדשות: "היום שהיה" עם גיא זהר 63
- אורן מאירס ואסף רוזן
טוהר וסכנה: חדשותיות, מסגור משברי תדמית ותחקיר הצלילות בקישון 97

סקירות ספרים

- העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו
עדי מרקוזה-הס, ירושלים: כרמל, 2012, 473 עמודים 127
- עוזי אלידע
מרדכי נאור 143
- עוזי בנוזמן 151

המנהיג והתקשורת – דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963
רפי מן, תל אביב: עם עובד, 2012, 428 עמודים

155

אורן מאירס

161

יורם פרי

165

תקצירים לועזיים

דבר העורך

לפני שהסכמתי לשמש כעורכו של כתב העת "מסגרות מדיה" חשבתי שיהיה זה תפקיד תובעני ואף כפוי טובה: תובעני, כי ככל תפקיד עריכה, ובמיוחד של כתב עת צעיר, הוא מצריך מאמצים רבים, השקעת זמן ואנרגיות, סבלנות וגם לא אחת התעקשות (על תיקונים נדרשים, על עמידה בלוחות זמנים ועוד); כפוי טובה, כי תפקיד זה מעמיד עורך במצבים לא נעימים של חוסר הסכמה וויכוחים. אין אהבות מאושרות, ואין עורכים הזוכים לאהבת הכול... ובכל זאת, למרבה ההפתעה ולשמחתי הרבה, חלק מן התחזיות הקודרות התברו. ראשית, התפקיד אינו כה תובעני: אמנם יש פניות והגשות רבות – חלקן נדחות, רובן מצריכות שינויים ותיקונים, יש הגשות חוזרות ובדיקות חוזרות – אך הדברים נעשים באופן "חלק", בשיתוף פעולה מלא ואפילו בידירות רבה. ושנית, אמנם לעתים יש חילוקי דעות, ולעתים יש ביקורת על החלטת המערכת, ועם זאת הדברים לא הגיעו לוויכוחי סרק או לחילופי מילים קשות.

אך יותר מכול, יש בתפקיד זה סיפוק רב: מאמרים טובים המוגשים לפרסום משמחים כל עורך, ומאמרים המשתפרים לאחר הערות הקוראים מביאים שמחה רבה הן לכותבים הן למערכת. זה אינו מסע שכנוע לגיוס העורך/ת הבאה, שהרי רק התחלתי בעבודתי; אבל יש כאן בהחלט הכרת תודה מצדי לכל הרבים שתרמו לשני הגיליונות שערכתי, ולזה שכבר נמצא בעבודה. מאחורי כל מאמר ומאמר המתפרסם כאן ניצבים לא רק כותב ועורך; נוספים להם מחווי הדעה, הקוראים ומעירים ולעתים אף קוראים גרסה שנייה ושלישית, עורכת לשון מסורה וקפדנית (ד"ר מירי הורביץ בת-משה), חברי מערכת המסייעים לי, אנשי הרשות השנייה המסייעים להוצאה לאור של כתב העת, ואפילו שני העורכים הקודמים, מוטי נייגר ועקיבא כהן, שעל עצתם ועל ניסיונם הרב אני מסתמך לא אחת.

זהו הגיליון העשירי של "מסגרות מדיה": עשור חגיגי וראוי לציון. וכמו תמיד הוא כולל (ארבעה) מאמרים מחקריים מקוריים המתפרסמים כאן לראשונה וסקירות של (שני) ספרים חדשים.

המאמר הפותח הוא "הפער הדיגיטלי כפער חברתי, האומנם? אי-שוויון בנגישות לאינטרנט ובשימוש בו בקרב מהגרים בחברה הישראלית", פרי

עבודתן המשותפת של סבינה ליסיצה וסבטלנה צ'אצ'אשוילי-בולוטין. מחקר זה מתמקד בפערי הגישה והשימוש באינטרנט בין עולים מחבר העמים, מאתיופיה וממדינות המערב ובין האוכלוסייה הישראלית הוותיקה. הנתונים מעידים על פערים משמעותיים ומדאיגים: החוקרות מדגישות כי לפערים בין עולים וותיקים ובין קבוצות עולים שונות יש השלכות חשובות. כיוון שגישה למחשב ושימוש בו מהווים משאב חשוב התורם לתעסוקה ולהכנסה, אי-שוויון דיגיטלי מהווה גורם המנציח, או אף מגדיל, אי-שוויון חברתי-כלכלי.

גם המאמר השני עוסק בפלטפורמה מקוונת: זהו מאמרה של ורד מלכה "פורום דיונים כזירת דליברציה וכסוכן העצמה: מקרה הבוחן של סטודנטים בחוג לתקשורת". המחקר מתמקד במקרה בוחן ייחודי שבו סטודנטים שהשתתפו בפורום דיונים נבדקו מבחינת חוויית ההשתתפות בו ומבחינת ההשפעות שאפשר לייחס להשתתפות בפורום כזה. כפי שממצאי המחקר מגלים, הצלחתו של המיזם הנבדק מלמדת כי השילוב בין פעילות מקוונת ובין פעילות פנים אל פנים אכן אפשר לסטודנטים התנסות חיובית בפעילות תקשורת דליברטיבית. התנסות זו עשויה להגביר את סיכויי השתתפותם של הסטודנטים בפעילות דליברטיבית רחבת היקף בעתיד, וייתכן שהיא אף תגביר את רמת מעורבותם החברתית-פוליטית.

מאמרה של איילת כהן עוסק בפורמט תקשורת מיוחד, תכנית הטלוויזיה "היום שהיה" בהגשתו האישית מאוד של גיא זהר. התכנית מעוצבת כמגזין חדשות המסכם את כותרות היום באווירה נינוחה ולא רשמית ובנימה אישית. זהר נוהג להביע בדבריו בתכנית עמדה אישית גלויה ולשלב בדיווחים הערות ביקורתיות, לרוב בנימה אירונית. התכנית "היום שהיה" נבחנה במחקר זה כחלופה ביקורתית למהדורת החדשות המסורתית. לכן מתמקדת החוקרת בדרכים שבהן משקפים הרכיבים המילוליים והחזותיים של השיח המיוחד בתכנית זו את ההתייחסות הרפלקסיבית של מפיקיה לסוגיות מרכזיות אחדות, ובהן התמורות במהות הטקסט שכותרתו "חדשות", דרכי הפעולה של עיתונאי החדשות ותפקידם כמעוררי מודעות חברתית וכן תפקיד הצופים.

המאמר האחרון הוא פרי עטם של אורן מאירס ואסף רוזן, "טוהר וסכנה: חדשותיות, מסגור משברי תדמית ותחקיר הצלילות בקישורן". ב-26 במאי 2000 פרסם מוסף 7 ימים של "ידיעות אחרונות" תחקיר מאת צדוק יחזקאלי וענת טל-שיר, ובו דווח כי צוללני שייטת 13 (הקומנדו הימי) והילת"ם (יחידה למשימות תת-מימיות) של חיל הים, שהתאמנו בצלילה בנחל הקישורן במשך עשרות שנים, מימי הקמת המדינה ובעיקר מאמצע שנות השישים, נחשפו לחומרים מסרטנים שמזרמים לנחל מפעלי תעשייה באזור. מחקרם של מאירס ורוזן בחן את הסיקור העיתונאי של המשבר הציבורי שהתפתח בעקבות פרסום התחקיר. סיקור משבר

הצלילות בקישורן נבחן באמצעות שני צירים מחקריים משלימים: הציר הראשון בוחן את הבניית הערך החדשותי, והציר השני בוחן את השלב הבא במערכת הייצור העיתונאי, ולפיכך הוא בוחן ומנתח את המסגורים המרכזיים שבאמצעותם סוקר משבר הצלילות בקישורן.

שני ספרים חדשים נסקרים בגיליון זה. הראשון הוא ספרה של עדי מרקוזה-הס, "העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו". ספר עב כרס זה (473 עמודים!) מספר את סיפורו של העיתון "ידיעות אחרונות", אך מתמקד בעיקר בהיסטוריה הסבוכה, המפותלת והמרתקת של האנשים והמשפחה שמאחוריו. זה ספר מעורר מחלוקת, ולו רק משום שרבה בו הביקורת "מבפנים" ומשום שיש בו הצגת סיפור של העיתון מן הפרספקטיבה של הצד האחד, אותו צד שהיה מעורב בהצלחתו של העיתון אך הרגיש נעזב ואף נבגד כאשר נותק ממנו. דווקא משום כך ביקשתי, באופן חריג, שיהיו לספר שלוש סקירות פרי עטם של כותבים שונים: עוזי אלידע, מרדכי נאור ועוזי בנזימן. לשמחתי מצאתי שהספר המרתק הזה זכה לסקירות מרתקות לא פחות ואף דקדקניות מאוד. הספר השני שנסקר בגיליון הנוכחי הוא ספרו של רפי מן, "המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963". יש בספר זה הצגה מרעננת ומחדשת של יחסי בן-גוריון והתקשורת ואף שבירת מיתוסים: מקובל לייחס לבן-גוריון עמדת כוח שתלטנית לגבי התקשורת וגם נכונות מתמסרת של התקשורת דאז להתגייס לשירותו של המנהיג. אך בספרו של רפי מן, נבחנות ואף מנותצות כמה מן הקביעות הללו. אורן מאירס ויורם פרי כתבו את סקירות הספר הזה.

***

וכדרכי, כמה מילים לגבי העתיד: גיליון זה מופץ בכינוס השנתי של האגודה הישראלית לתקשורת. אנו מבקשים ממגישי המאמרים לכינוס זה להגישם גם ל"מסגרות מדיה", הבימה הרשמית של האגודה הישראלית לתקשורת, הבימה שלה נחשפים חוקרי התקשורת, המורים לתקשורת, הסטודנטים ותלמידי התיכון, העיתונאים ואנשי תקשורת רבים. כמובטח, אנו עושים הכול כדי שההליכים יהיו מסבירי פנים, מהירים ובכל זאת מעמיקים וכבדי ראש. גם מאמר שאינו מתקבל יזכה להערות ולהצעות לתיקון ולשיפור. תהליכי ההערכה מהירים למדי, ובכל שלב ושלב מקבלים החוקרים דיווח על התקדמות התהליך. אמנם לא נפרסם מאמרים שהתפרסמו כבר בבימות אחרות, אך אנו מעודדים הגשת מאמרים בגרסה "ישראלית", המותאמים לקהל ישראלי והמתמקדים בתקשורת הישראלית על כל היבטיה, ובכללם תקשורת המונים ותקשורת בין-אישית.

להתראות בגיליון הבא של "מסגרות מדיה".

פרופ' גבי וימן

מאמר מקורי

הפער הדיגיטלי כפער חברתי, האומנם? אי-שוויון בנגישות לאינטרנט ובשימוש בו בקרב מהגרים בחברה הישראלית

סבינה ליסיצה וסבטלנה צ'אצ'אשוילי-בולוטין*

תקציר

השימוש באינטרנט התפשט ברחבי העולם בעשור האחרון. אחד הרווחים שמשמשי האינטרנט המיומנים מפיקים ממנו הוא יכולת התעדכנות מהירה מבעבר, והודות לכך – גם סיכויי התקדמות (בתחומים המעניינים אותם) גבוהים מבעבר. מטרת המחקר היו לבחון את הפערים הדיגיטליים בין עולים מחבר העמים, מאתיופיה וממדינות המערב ובין האוכלוסייה הישראלית הוותיקה, לאתר את הגורמים הקשורים לפערים אלה ולאפיין את הקשר בין הפערים הדיגיטליים ובין הריבוד החברתי. המחקר נערך על סמך נתוני הסקר החברתי השנתי של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, אשר נאספו בראיונות פנים אל פנים במהלך השנים 2008 ו-2009 בקרב 10,337 יהודים בגילי העבודה (20-65). ממצאי המחקר הצביעו על כך שבשימושים האינסטרומנטליים (שליחה וקבלה של דואר אלקטרוני, חיפוש מידע, ביצוע תשלומים וקנייה מקוונת) יש יתרון לעולי המערב ולישראלים הוותיקים בהשוואה לעולי חבר העמים ולעולי אתיופיה. שליטה בשימושים אלה מהווה מקור חשוב להגדלת ההכנסה, מלבד הגורמים הסוציו-דמוגרפיים הקלסיים, כגון השכלה, ולכן אי-שוויון במיומנות בשימושים אלה

* ד"ר סבינה ליסיצה (sabinal@bezeqint.net) היא מרצה במרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון. ד"ר סבטלנה צ'אצ'אשוילי-בולוטין (svetachb@gmail.com) היא מרצה במרכז האקדמי רופין.

עלול לשמר או אף להגדיל את האי-שוויון החברתי-כלכלי בעולם הלא וירטואלי. בנוגע לשימושים הבידוריים (השתתפות בפורומים, בקבוצות דיון ובמשחקים וכן הורדת תכנים) נמצא יתרון קל לעולי חבר העמים ולעולי המערב בהשוואה לוותיקים ולעולי אתיופיה. לשימושים מסוג זה נמצא קשר שלילי עם ההכנסה. על סמך ממצאי המחקר אפשר להמליץ אופטיבית על התערבות מכוונת (השקעה, חינוך וכדומה) לשם סגירת הפער בשימושים האינסטרומנטליים בין הקבוצות השונות, וזאת כדי לצמצם את הפערים החברתיים והכלכליים ביניהן.

מבוא

פריצתו של האינטרנט כמארג כלל עולמי (World Wide Web) בשנות התשעים המאוחרות הקלה משמעותית את הגישה לידע ולמידע. תקופה זו, שבה עלה מספר המחשבים המחוברים לרשת במידה ניכרת ובקצב מואץ (טוקטלי, 2000; קארי, 1996), החלה את המהפכה הדיגיטלית של ימינו. התמוטטותה של הייררכיית המידע, שעד לימי האינטרנט היה מבוזר באופן בלתי שוויוני, שקיפותו של האינטרנט וכן קלות העברתו הדו-כיוונית לכל מקום ובכל זמן החלו לבנות כלי רב-עוצמה ליצירת קשרים חברתיים ועסקיים, להשגת מידע, להתמחות בקלות, לפיתוח עצמי, לקבלת החלטות מורכבות, למעורבות אזרחית ופוליטית באמצעות קהילות מקוונות ועוד (Boase, Horrigan, Wellman & Rainie, 2006; Turow, 2003).

הפער הדיגיטלי הוא תופעת לוואי חברתית הנלווית לעידן המידע. באופן פרדוקסלי האינטרנט, שהוא בין השאר אמצעי טכנולוגי המאפשר קירוב אנשים, מהווה בעצמו חומה לריבוד ולהפרדה של אוכלוסיות, בין כאלה שיש להן הנגישות אליו והמיומנויות הנדרשות לרכוש ידע בזכותו, ובין כאלה שאין להן כל זאת (קונפורטס, 2010). המיומנויות הדיגיטליות וההשלכות החברתיות והכלכליות הנגזרות מהן רלוונטיות במיוחד למהגרים. למרות שהאינטרנט פורץ גבולות גאוגרפיים, השימוש האפקטיבי בו כרוך בשליטה בשפה ובקודים התרבותיים המקומיים. לפיכך המהגרים אמורים להתאים את ההון האנושי שלהם לדרישותיה של מדינת היעד. אוריינות דיגיטלית גבוהה עשויה לתרום לצמצום הפערים החברתיים-הכלכליים, ואילו אוריינות דיגיטלית נמוכה עלולה לגרום להרחבתם. מטרת המחקר הנוכחי היא אפוא לבחון את הפערים הדיגיטליים בישראל בין קבוצות עולים מחבר העמים, מאתיופיה וממדינות המערב ובין האוכלוסייה הוותיקה בחברה הישראלית, לאתר את הגורמים הקשורים לפערים אלה ולאפיין את הקשר בין הפערים הדיגיטליים ובין המבנה הריבוי החברתי.

תאוריית הפצת החידושים בהקשר השימוש באינטרנט תאוריית הפצת החידושים של רוג'רס (Rogers, 1995) מציגה תהליך של הפצת החידוש ושל אימוצו. התאוריה מצביעה על שלושת המשתנים המשפיעים על אימוץ או על דחייה של טכנולוגיות חדשות ברמות האינדיבידואלית והקבוצתית: מאפיינים סוציו-דמוגרפיים של הפרט (כגון מצב סוציו-אקונומי), גורמים חברתיים (נורמות) וגורמים טכנולוגיים (מורכבות החידוש). על פי תאוריה זו, "חידוש" הוא כל רעיון חדש של אדם או של קבוצה. במחקרנו הוגדרו עצם הגישה לאינטרנט והשימושים השונים בו כ"חידושים" במונחים של רוג'רס.

להמחשתה של "הפצת החידושים" השתמש רוג'רס במונח "שיעור האימוץ" (rate of adoption), המתאר את המהירות היחסית שבה קבוצה מאמצת רעיון חדש, והציע חמש קטגוריות של מאמצי חידושים בהתאם לזמן שחלף מרגע המצאתו של החידוש ועד לרגע אימוצו. לפי חלוקתו, 2.5% מן האוכלוסייה הם "חדשניים" (innovators), 13.5% הם "מאמצים מוקדמים" (early adopters), 34% מהווים "רוב מקדים" (early majority), 34% הם "רוב מאחר" (late majority), ו-16% הם "משתתפים" (laggards).

הפצת החידוש מתרחשת בחברה נתונה בעלת ערכים ונורמות חברתיות, והחלטת הפרט בנוגע לקבלה או לדחייה של החידושים מושפעת מן הסביבה התרבותית-חברתית שבה הוא חי. רוג'רס טוען שהמאפיינים התרבותיים של החברה, כגון שמרנות, דתיות וליברליות, משפיעים על אימוץ החידושים יותר ממאפייני הפרט, כגון גיל והשכלה. לטענתו בעלי מעמד סוציו-אקונומי גבוה מאמצים חידושים מוקדם בהשוואה לבני מעמד נמוך מהם.

גנאיים, רפאלי ועזאיזה (2009) אספו מידע על אודות נגישותן של החברה הערבית ושל החברה היהודית בישראל לאינטרנט בשנים 2004-2006 והסבירו את חדירתו של האינטרנט למגזר הערבי באמצעות תאוריית הפצת החידושים. הואיל ומידת הנגישות לאינטרנט עלתה מאז באופן ניכר, גדלה מאוד החשיבות שיש לייחס למיומנויות השימוש בו שרכשו הגולים בכל הקשור להם ולחיהם. גם במחקר הנוכחי השתמשנו בתאוריית הפצת החידושים כדי להסביר את ההבדלים שבין האוכלוסיות השונות (ותיקים וקבוצות המהגרים השונות) על סמך עקרונות ההפצה של רוג'רס, אגב הדגשת מגוון השימושים האינטרנטיים.

הפער הדיגיטלי

על פי הגדרתו של מלמד (2006), "פער דיגיטלי" נוצר בין מי שיש לו גישה לטכנולוגיות מידע ותקשורת והוא יודע להשתמש בהן ולנצלן לטובתו, ובין מי שאין לו גישה לטכנולוגיות אלה והוא אינו יכול או יודע להשתמש בהן לתועלתו.

כיום נהוג לסווג את הפער הדיגיטלי בשתי דרגות אי-שוויון: האחת מבחינה בין המחוברים לאינטרנט ובין אלה שאינם מחוברים לו, והאחרת מאפיינת את דפוסי הגלישה של האוכלוסייה המחוברת לאינטרנט, ובה גם נמדדים סוגים שונים של שימוש במדיה זו (DiMaggio & Hargittai, 2001; Hargittai, 2003; Robinson, 2003; DiMaggio & Hargittai, 2003).

דימג'יו והרגיטאי (DiMaggio & Hargittai, 2001) ניסחו שלושה ממדים המשפיעים על התועלות המופקות מסוגי השימוש ברשת: איכות הציוד והתשתית המאפשרות את עצם הנגישות לאינטרנט, עצמאות המשתמשים בתפעולו של הציוד וכן יכולת ההתמודדות שלהם עם מורכבות הידע המאוחסן באינטרנט ועם סוגי האתרים שבהם הם גולשים. ממדים אלה, לדידם, משפיעים ישירות על יכולתם של הגולשים להשיג מידע איכותי, לעבדו ולעשות בו שימוש לצורכיהם. ממדים נוספים המשפיעים על קיומו של פער דיגיטלי הם מחסור במשאבים כלכליים (של הפרט או של הקהילה) ותפיסות חברתיות שמרניות (גולדשמיט, 2010).

מחקרים במדינות העולם השונות, שהתמקדו במדידת הפער הדיגיטלי, מצביעים על קשר בין נגישות לאינטרנט ומיומנויות הגלישה ובין המשתתפים הבאים: ההשתייכות האתנית, מידת הדתיות, ההשכלה, אזור המגורים, המגדר והגיל (Bell, Reddy & Rainie, 2004; Hargittai, 2003; Chinn & Fairlie, 2003). ההשתייכות האתנית: בארצות הברית שיעורי הנגישות לאינטרנט ומגוון השימושים בו בקרב אפרו-אמריקנים והיספנים נמוכים בהשוואה ללבנים וליוצאי מדינות אסיאתיות (Losh, 2010), ושיעורים נמוכים אלה קשורים לרמה הסוציו-אקונומית הנמוכה של שתי הקבוצות הראשונות (Greenstein & Prince, 2006). אולם כאשר נלקח בחשבון משתנה ההשכלה, ההבדלים האתניים נעלמים, ואכן בקרב בוגרי מכללות מקבוצות אלה שיעורי הנגישות לאינטרנט דומים לאלה של בוגרים מקבוצות אחרות (Fox & Livingston, 2007).

מידת הדתיות: קהילות דתיות ומסורתיות ברחבי העולם נוקטות חשדנות כלפי טכנולוגיות התקשורת, וחשדנות זו משקפת במידה רבה את העימות המתבקש בין הערכים המסורתיים ובין המודרנה. הדבר בא לידי ביטוי בשני חששות עיקריים: החשש מפני הפלטפורמה הטכנולוגית המאפשרת את כניסתם של תכנים לא רצויים, שאינם עולים בקנה אחד עם ערכיה ועם אמונותיה של הקהילה ולפיכך מאיימים עליה (Stout & Buddenbaum, 1996), והחשש מפני פגיעה באורח החיים של הקהילה בשל שיבוש הסדרים החברתיים והתקשורתיים המסורתיים (Zimmerman-Umbel, 1996).

ההשכלה: משתנה זה אוזכר בספרות המחקר בתור המנבא החשוב ביותר של אימוץ הטכנולוגיות החדשות. משכילים נוטים להיות בעלי מחשבים ביתיים,

לגלוש באינטרנט, להשתמש באינטרנט מהיר ולבלות ב"און-ליין" יותר מאנשים פחות משכילים מהם (Buente & Robbin, 2008; DiMaggio, Hargittai, Celeste, 2003; DiMaggio & Hargittai, 2003; Robinson, DiMaggio & Hargittai, 2003; Shafer, 2004). בעלי השכלה גבוהה מאפיינים בדרך כלל לא רק באמצעים הכלכליים המאפשרים להם לרכוש מחשב אישי ואינטרנט מהיר (Center for the Digital Future, 2007), אלא גם כבעלי כישורים נוספים המאפשרים להם להפנים ולנתח מידע אינטרנטי בעילות רבה יותר מזו של בעלי השכלה פחותה מהם (Losh, 2010).

אזור המגורים: במחקר שנערך בארצות הברית נמצא שלתושבי המרכז יש יתרון בנוגע לשיעורי הנגישות, לבעלות על אינטרנט מהיר ולמגוון השימושים הדיגיטליים בהשוואה לתושבי הפריפריה (LaRose, Gregg, Strover, Straubhaar, 2007; Carpenter, 2007).

המגדר: קופר (Cooper, 2006) מנתח גישה לטכנולוגיות מתקדמות בעשרים השנים האחרונות ומראה יתרון לגברים מכל הגילים בנוגע לנגישות למחשב ולאינטרנט, בהשוואה לנשים. יתרון זה הוסבר באמצעות סטראוטיפים מגדריים בחברה, המייחסים בראש ובראשונה לגברים גישה לטכנולוגיות מתקדמות. אולם במרוצת הזמן ההבדלים המגדריים נעלמים בקרב בעלי סטטוס סוציו-אקונומי גבוה, והם הולכים ומצטמצמים בהדרגה בקרב בעלי סטטוס סוציו-אקונומי נמוך. בשנים האחרונות ניכרו עלייה במספר הנשים בעלות השכלה אקדמית, עלייה בשיעור השתתפותן בשוק העבודה ועלייה בתעסוקה במקצועות מדעי החיים והבריאות, הדורשים שליטה טובה בטכנולוגיות מתקדמות. כל אלה תרמו לסגירת הפערים הדיגיטליים שהתהוו מטעמים מגדריים (Losh, 2010). עם זאת, שני המגדרים משתמשים באינטרנט לצרכים שונים: גברים נוטים להיחשף לחדשות, לחפש מידע בתחום הפיננסי ובתחומים הקשורים לתעסוקה שלהם ולגלוש לצורכי בידור, יותר מנשים; ואילו נשים נוטות לבקר באתרים בנושאי בריאות ודת, יותר מגברים (Fallows, 2005).

הגיל: מחקרים מצאו קשר שלילי בין גיל ובין גישה לאינטרנט (Losh, 2010). יתר על כן, השימושים של המשתמשים הצעירים באינטרנט מגוונים מאלה של המשתמשים המבוגרים, ויש בשימושיהם של הצעירים דגש ברור במדיה החברתית, המסייעת להם להתפתח מבחינה רגשית באמצעות קבלת עצות לפתרון בעיות ואף באמצעות יצירת קשרים רומנטיים ברשת (Losh, 2010; Robinson, 2003; DiMaggio & Hargittai, 2003). שימושים אלה מעניקים לצעירים יתרון בהשוואה למי שאינו משתמש בטכנולוגיה זו.

גם במחקרים מקומיים נמצא כי בישראל קיימת חפיפה בין פער דיגיטלי ובין פערים סוציו-אקונומיים הקשורים להשכלה, להכנסה, למוצא האתני, ללאום, לרמת הדתיות ולאזור המגורים. הקבוצות בעלות שיעורי גלישה גבוהים יותר

מאופיינות בהשתייכות למגזר היהודי, בהשכלה ובהכנסה גבוהות יותר מאחרות, במידת דתיות נמוכה מאחרות ובמגורים במרכז (לעומת הפריפריה) (מזרחי, נחמן וחצרנוב, 2005; 2010; Lev-On & Lissitsa, 2009; Avidar, 2009).
 הבדלים ברפואי השימוש באינטרנט באים לידי ביטוי גם בקבוצות גיל שונות. דפוס השימוש של הקהילה המבוגרת למשל אינו עשיר ומגוון כדפוס הגלישה של בני הנוער. נמצא כי הקהילה המבוגרת בישראל משתמשת באינטרנט בעיקר לצרכים אינפורמטיביים ספציפיים, כגון התעדכנות בחדשות, בתיירות ובבריאות. לעומת זאת, בני הנוער עושים שימוש מגוון בהרבה באפשרויות השונות שמציע להם האינטרנט: הם שולחים מסרונים, מעדכנים סטטוסים בפייסבוק, משתמשים בשירותי צ'ט ואף בשירותי טלפון אינטרנטיים, וכל זאת הרבה יותר מן המבוגרים מהם (גולדשמיט, 2010). אמנם מחקרים בישראל מצאו ששיעורי הגלישה של גברים והשימושים השונים שלהם באינטרנט גדולים בהשוואה לנשים, אולם ההבדלים המגדריים משמעותיים פחות בהשוואה להבדלים בשל הגיל, מידת הדתיות וההשכלה (למ"ס, 2012; 2010; Lev-On & Lissitsa).

השפעת הפער הדיגיטלי על הריבוד החברתי

קיימות גישות שונות בנוגע להשפעת הפער הדיגיטלי על הריבוד החברתי. אנדרסון ואחרים (Anderson, Bikson & Law, 1995) העריכו כי האינטרנט יפחית את האי-שוויון בין אנשים באמצעות הגדלתה של מידת הנגישות למידע, שכן נגישות זו תגביר את יכולתם של גברים ושל נשים בעלי הכנסה נמוכה לצבור הון חברתי ולהתחרות על משרות איכותיות בפרט ותשפר את סיכוייהם לנצל הזדמנויות בחיים בכלל. הסביבה הדיגיטלית עשויה אפוא להעניק למשתמשים בה אפשרות לצאת ממעגל הנחשלות, בין השאר באמצעות ניצול האפשרות ללמוד "מרחוק" ובלי מגבלות זמן (זילכה, 2007).

בנוסף לכך השימוש ברשתות החברתיות באינטרנט עשוי גם לסייע לאנשים בתהליך החיפוש והמציאה של תעסוקה (Lin, 2001). כך לדוגמה, משתמשים באינטרנט יכולים לחפש עבודה ב"מודעות דרושים" או לפרסם את קורות החיים שלהם; הפעילויות המקוונות תורמות לעובדים בהרחבת קשרי התעסוקה שלהם דרך הרשתות החברתיות, והדבר עשוי לזמן להם הזדמנויות תעסוקה נוספות ובלתי פורמליות, מחוץ למקום עבודתם הנוכחי ואף מתוכו (Fountain, 2005; Hampton & Wellman, 2000).

מנגד, יש מחקרים המצביעים על התרחבות דווקא של הפערים בעידן התקשורת הדיגיטלית. הפער הדיגיטלי בא לידי ביטוי ביכולת השתכרות מוגבלת של אוכלוסיות חסרות נגישות למידע מקוון או חסרות כישורי גלישה, בחוסר

שוויון הזדמנויות תעסוקתי ובניעות חברתית מוגבלת (DiMaggio & Bonikowski, 2008). כל טכנולוגיה ממוחשבת חדשה הנטמעת בחברה יוצרת ביקוש לעובדים מוכשרים ומיומנים בתחומי המחשב והאינטרנט, ובכך היא יוצרת אי-שוויון תעסוקתי ביחס לקהילות שנגישותן לתחומים אלה פחותה מזו של אחרות (DiMaggio, Hargittai, Celeste & Shafer, 2004).

בהקשר זה נשאלת שאלה: האם ההתפשטות של הטכנולוגיות החדשות בכלל ושל האינטרנט בפרט בחברת היעד תורמת להשתלבות מהירה של מהגרים בחברה זו, או היא מעמיקה דווקא את הפער ההתחלתי בינם ובין הוותיקים? כאמור, מהגרים אמורים להתאים את ההון האנושי שלהם, הכולל השכלה, מיומנויות מקצועיות, שליטה בשפות וכדומה, לדרישותיו של שוק העבודה במדינת היעד, ולכן ההון האנושי שנוצר במדינת המוצא אינו מקדם את המהגרים במדינת היעד במידה שלא הצליחו להתאימו לדרישות המשק המקומי (Goldmann, Sweetman, & Warman, 2011). לפיכך מי שמצליח לשמור על מקצועו גם בארץ היעד (שם), ללמוד או להסתגל לטכנולוגיות חדשות (De la Fuente & Ciccone, 2002), עשוי להצליח בתחום התעסוקתי יותר ממי שלא השכיל לעשות זאת. בנוסף לכך מאחר שהקשרים החברתיים של המהגרים מוגבלים, שימוש באינטרנט עשוי להרחיב קשרים אלו ולפתוח בפניהם הזדמנויות חברתיות ותעסוקתיות חדשות.

מהגרים בישראל

ישראל היא מדינת הגירה, ואוכלוסייתה מורכבת מגלי המהגרים היהודיים (העולים) וזכאי חוק השבות אשר מגיעים אליה ממקומות שונים בעולם. מאמר זה מתייחס לגלי העלייה שהגיעו לישראל החל בסוף שנות השמונים של המאה העשרים מחבר העמים, ממדינות המערב ומאתיופיה.

העולים מחבר העמים

מאפיין חשוב של גל העלייה מחבר העמים בשנות התשעים הוא היקפו הגדול במנחים מוחלטים (כמיליון אנשים) ויחסיים לגודל האוכלוסייה היהודית בישראל (כ-17% מן האוכלוסייה היהודית) (סקרון, 2012). לצד משקלה הכמותי הנרחב של עלייה זו יש לציין את מאפייניה הייחודיים, אשר באים לידי ביטוי ברמה גבוהה של השכלה ובשיעור גבוה של בעלי מקצועות אקדמיים, חופשיים וטכניים. קרוב ל-40% מעולי חבר העמים (בני 20 ומעלה) הנם בעלי תואר אקדמי, בהשוואה ל-25% באוכלוסייה היהודית הוותיקה; כרבע מבעלי התואר האקדמי החיים בישראל בשנת 2009 הם עולים שהגיעו בגל העלייה מברית המועצות לשעבר

מאז 1990 (קרוב ל-260,000, מתוכם כ-140,000 בעלי תואר שני או שלישי) (שם). כ-30% מעולי חבר העמים היו, לפני עלייתם לארץ, בעלי מקצועות אקדמיים ומדעיים, וכשליש מהם היו בעלי מקצועות חופשיים וטכניים.

אמנם כניסת העולים מחבר העמים אל זירת התעסוקה הייתה תהליך מהיר יחסית לזה של עולים אחרים, ונמצא כי תוך שנתיים-שלוש השתתפו עולים אלה בכוח העבודה הישראלי בשיעורים דומים לאלה של האוכלוסייה היהודית הוותיקה, ולעתים אף בשיעורים גבוהים משלה. ועם זאת, הגם שחלק ניכר מן העולים המועסקים נקלט במקצועות אקדמיים ומדעיים ובמקצועות טכניים וחופשיים, אפשר להצביע על שיעור משמעותי של עולים שלא הצליחו להשתלב במקצועותיהם (שם).

שביעות הרצון הנמוכה שלהם מהשתלבותם בתחום התעסוקתי הרצוי, תחרות חריפה ביניהם ובין האוכלוסייה הוותיקה וזיקתם העמוקה לתרבות המוצא שלהם (ליסיצה, 2006) – כל אלה גרמו לחיכוכים בין יוצאי חבר העמים ובין הישראלים הוותיקים בחברה המקומית (ליסיצה ופרס, 2000). ואכן, סקרים ופרסומים בתקשורת הישראלית בשנות התשעים מעידים על התפתחות סטראוטיפים שליליים בקרב הציבור הישראלי כלפי עלייה זו (שורצולד וטור-כספא, 1997), סטראוטיפים המגבירים ומצדיקים את המרחק החברתי ביחסים הבין-קבוצתיים. מרחק זה מתבטא, בין השאר, ברשתות חברתיות בשנות התשעים, שהיו כמעט בלעדיות לעולי חבר העמים. שילוב תנאים ייחודיים אלה חולל התפתחות אוטונומית ומהירה של "קהילה רוסית" בישראל, קהילה המשתלבת או המעוניינת להשתלב בזירת התעסוקה בחברה הישראלית מצד אחד, אך מתבדלת ממנה בתרבות, בבידור וביחסי חברות קרובים מצד אחר (ליסיצה, 2006).

העולים ממדינות המערב

נהוג להכליל בפלח עולי המערב את המהגרים ממערב אירופה ומצפון אמריקה – ובעיקר מצרפת, מקנדה, מבריטניה, מארגנטינה ומארצות הברית. הגעתם של עולי המערב ארצה היא לרוב מבחירה ולא מכורח (Amit, 2012). חלקם הגדול של עולי המערב עלה לישראל בגלל מניעים אידאולוגיים: ציונות ודתיות. מדובר במיוחד בעולים מצרפת ומארצות הברית, המוצאים בישראל את המקום האולטימטיבי לניהול חיים יהודיים באווירה רוחנית מתאימה או להגשמת החזון הציוני, והדבר מהווה בעבורם גורם משיכה. רק חלקם הקטן של עולים אלה הגיע ארצה בשל חוסר ביטחון כלכלי (שם).

בדומה לעולים מחבר העמים, גם העלייה מארצות המערב מאופיינת בהון אנושי גבוה. מרבית העולים מגיעים ממשפחות דוברות אנגלית, צרפתית

וספרדית, והם בעלי השכלה על-תיכונית (שם). מן הנתונים עולה כי שיעור בעלי 16 שנות לימוד ומעלה בקרב עולי מדינות דוברות אנגלית עומד על 64% לעומת 25% בקרב כלל היהודים (גינדין ורוזנבאום-תמרי, 2008). לעולי המערב המבוגרים 17 שנות השכלה בממוצע, ובהם שיעור גבוה מאוד של בעלי תואר אקדמי בקרב שני המגדרים (66.5% בקרב נשים, 55.2% בקרב גברים) (שם).

חשוב לציין כי לעולים דוברי האנגלית יתרון ניכר ומשמעותי בשוק העבודה, המצריך כיום שליטה בשפה זו. משום כך הם גם יכולים להתנהל בסלקטיביות יותר מאחרים ולבחור עבודה כשכירים או עבודה כעצמאים במדינת היעד. הכנסתם הממוצעת של עולי המערב מתקרבת לזו של כלל האוכלוסייה, ולעתים אף עולה עליה (Amit, 2012).

העולים מאתיופיה

עולים ממוצא אתיופיה הגיעו לישראל בשני גלים מרכזיים: בשנות השמונים עלו לישראל כ-17,000 יהודים, מתוכם כ-6,700 ב"מבצע משה" (מנובמבר 1984 עד ינואר 1985); בשנות התשעים הגיעו ארצה עוד כ-40,000 עולים, מתוכם כ-14,000 ב"מבצע שלמה" (מאי 1991). עד אז זכו יהודי אתיופיה ליחס אמביוולנטי ממדינת ישראל בשל יהדותם שהייתה שנויה במחלוקת (הכהן, 2001). כיום מספרם של יוצאי אתיופיה בישראל עומד על 105,500 נפש (כ-1.86% מן האוכלוסייה היהודית בארץ) (רגבי, גולדשמידט וגליקמן, 2011).

קליטתם של עולי אתיופיה בארץ התרחשה בזמן שהחברה הישראלית ניצבה בפני שינויים חברתיים, כלכליים ומדיניים מהותיים: גל העלייה ממדינות חבר העמים, רמת אבטלה גבוהה, התרחבותם של פערים חברתיים וגידול בהיקף העוני. מגמות אלו השפיעו על מצבם של יוצאי אתיופיה ועל התנאים שהם נדרשו להתמודד עמם בתהליך קליטתם בארץ (שפרמן, 2008).

בהשוואה לקבוצות עולים אחרות התאפיינו יוצאי אתיופיה בהון אנושי דל: רבים מהם היו חסרי השכלה, רובם עסקו בחקלאות טרם עלייתם ארצה, והיכרותם עם מסגרות חינוך ותעסוקה בחברה מודרנית, כמו גם עם אמצעי טכנולוגיה בסיסיים, כדוגמת מוצרי חשמל, מערכת סניטציה וביוב, מים זורמים וטלפון, הייתה מצומצמת (שבתאי, 2001). בנוסף למאפיינים הדמוגרפיים שהוצגו לעיל, המקשים את ההשתלבות ממילא, שבתאי טוענת כי גם התרבות האתנוצנטרית הישראלית יצרה קשיים רבים בהשתלבותם של יוצאי אתיופיה בתעסוקה, בחברה, בחינוך ובתרבות.

דוח בנק ישראל בדבר השתלבותם של עולי אתיופיה בחברה הישראלית הוותיקה מציין פערים גבוהים בינם ובין חברה זו: בשנת 2005 הייתה רמת

ההשכלה של יוצאי אתיופיה נמוכה יחסית לחברה המקומית, שכן כ-40% מיוצאי אתיופיה בגילי העבודה סיימו לכל היותר בית ספר יסודי; בשנת 2005 היו שיעורי ההשתתפות של יוצאי אתיופיה בגילי העבודה בשוק התעסוקה נמוכים בהרבה מאלה של החברה המקומית (כ-66% לעומת 82% בקרב הוותיקים), ושיעורי האבטלה שלהם היו גבוהים בהרבה (13%) מאלו של כלל היהודים הוותיקים (8%), ומאחר ששמירה על המקצוע מארץ המוצא הוכחה כאחד הגורמים המשפיעים ביותר על הצלחת הקליטה (Goldmann, Sweetman & Warman, 2011), נשארה קהילה זו חסרת אונים בתחום הכלכלי-תעסוקתי; בגלל רמות נמוכות של השכלה ומיומנות מקצועית חלק נכבד מיוצאי אתיופיה הועסקו כעובדים בלתי מקצועיים (בשנת 2005 הכנסתם ברוטו הייתה ₪4,747 בהשוואה ל-₪9,454); ולבסוף, מרבית העולים מאתיופיה התיישבו בשכונות מצוקה ספורות, בעיקר בערים במרכז הארץ ובמחוז הדרום (דוח בנק ישראל, 2012).

שילוב המאפיינים הללו של עולי אתיופיה גרם לכך שגם כיום, כשני עשורים לאחר העלייה ההמונית, רבים מהם טרם השתלבו בחברה הישראלית, וגם בדור השני של עולים אלה נשמרים פערים סוציו-חברתיים ביחס לוותיקים (שבתאי, 2001; סמיונוב, הברלפלד, רייכמן, בר-אל, אמית, היילברון וצ'אצ'אשווילי-בולוטין, 2010; שפרמן, 2008). על פי שבתאי (2001), בני הדור השני לעלייה האתיופית תופסים את החברה הישראלית כגזענית, כקפיטליסטית וכסגורה, ולכן אין להם כל מוטיבציה לנסות לגשר על הפערים ביניהם ובינה או להיטמע בה. בני דור זה אינם אופטימיים לגבי העתיד, ובמקום לשפר את מצבם, הם מעדיפים להתברל בקהילתם ומאמצים לעצמם הרגלים חוץ-תרבותיים המאפיינים תרבויות שחורות, כגון האזנה למוסיקת רגאיי או בילוי במועדונים על טהרת בני עדתם (שם).

המחקר

שאלות המחקר

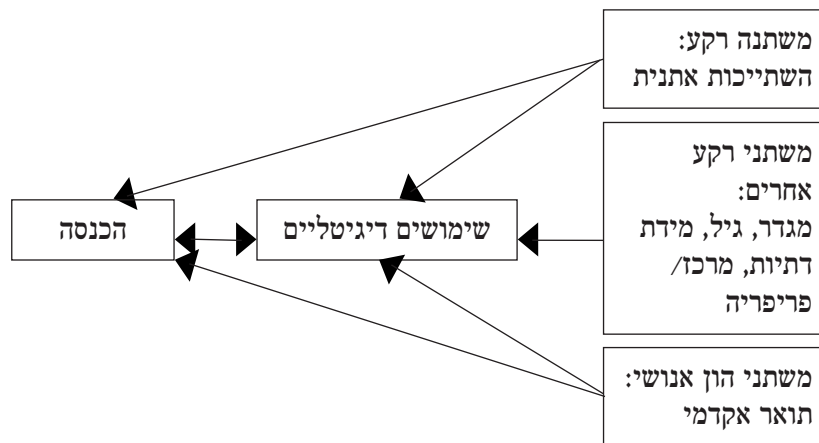
המחקר הנוכחי מבקש לבדוק את השאלות הבאות:

1. מהו היקף הפער הדיגיטלי בין האוכלוסייה הוותיקה ובין קבוצות העולים הנבחנות בחברה הישראלית?
2. מהם המשתנים המנבאים את הפער הדיגיטלי בין קבוצות אלו?
3. מהו הקשר בין הפער הדיגיטלי ובין הפער הכלכלי?

על סמך שאלות מחקר אלה נבנה המודל המחקרי הבא.

מודל המחקר

בשלב הראשון נבדוק את הקשר בין ההשתייכות האתנית ובין השימושים באינטרנט לסוגיהם, תוך כדי פיקוח על משתני הרקע ועל משתני ההון האנושי. בשלב השני נבדוק את הקשר בין שימושי האינטרנט ובין הפערים הכלכליים. אמנם המודל המוצע מציג קשר דו-כיווני בין ההכנסה ובין השימושים הדיגיטליים, אולם במסגרת המחקר הנוכחי נבדוק רק כיוון אחד של קשר: אפקט השימושים הדיגיטליים על ההכנסה.

השערות המחקר

על סמך המודל המוצע ולאור סקירת הספרות אפשר לשער את ההשערות הבאות:

השערה 1: יימצאו הבדלים בין קבוצות העולים ובין הוותיקים, כך ששיעורי השימוש באינטרנט בקרב יוצאי אתיופיה יהיו נמוכים בהשוואה לשאר הקבוצות.

השערה 2: למשתנים הסוציו-דמוגרפיים יימצא אפקט על הנגישות לאינטרנט ועל השימושים השונים בו, בהתאם לספרות המחקר:

השערה 2.1: שיעורי הנגישות לאינטרנט והשימושים השונים בו בקרב גברים יהיו גבוהים בהשוואה לנשים.

השערה 2.2: ככל שהגיל עולה, כך יורדים שיעורי הנגישות לאינטרנט והשימושים השונים בו.

השערה 2.3: ככל שמידת הדתיות גדלה, כך יורדים שיעורי הנגישות לאינטרנט והשימושים השונים בו.

השערה 2.4: שיעורי הנגישות לאינטרנט והשימושים השונים בו בקרב תושבי המרכז יהיו גבוהים בהשוואה לתושבי פריפריה.

השערה 2.5: שיעורי הנגישות לאינטרנט והשימושים השונים בו בקרב בעלי תואר אקדמי יהיו גבוהים בהשוואה לחסרי תואר אקדמי.

השערה 3: השימושים השונים באינטרנט מעלים את רמת ההכנסה.

מתודולוגיה

מקור הנתונים ומאפייני המדגם: המחקר נערך על סמך נתוני הסקר החברתי השנתי 2008 ו-2009 של הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס). הסקר החברתי נערך מדי שנה בשנה במדגם שונה בכל שנה ושנה, והוא מספק מידע מעודכן על תנאי החיים ועל רווחת האוכלוסייה בישראל, כולל שימוש במחשב ובאינטרנט. עבודת השדה נערכה בין ינואר 2008 לדצמבר 2009 באמצעות ראיונות פנים אל פנים של מראיינים מטעם הלמ"ס עם הנסקרים. הראיונות נערכו בעברית, ברוסית ובערבית ונמשכו כשעה. במחקר זה נתייחס לאוכלוסייה היהודית בגילי 20-65 בלבד (גילי העבודה). המדגם כלל 10,337 יהודים בגילי העבודה, מתוכם 8,123 ישראלים ותיקים, 232 עולי מערב, 1,656 עולי חבר העמים ו-326 עולי אתיופיה. תיאור המדגם מוצג בלוח בנספח. להלן המשתנים הבלתי תלויים והמשתנים התלויים של הנסקרים.

המשתנים הבלתי תלויים: (א) ההשתייכות האתנית: במשתנה זה ארבע קטגוריות: ישראלים ותיקים (נולדו בישראל או עלו לפני 1989), עולי המערב (עלו אחרי 1989 ממדינות אירופה ואמריקה), עולי חבר העמים (עלו אחרי 1989 מברית המועצות לשעבר) ועולי אתיופיה (עלו מאתיופיה או הוריהם ילידי אתיופיה). בניגוד לשתי קבוצות העולים האחרות, שבהן רק העולים עצמם הוגדרו "אוכלוסיית המחקר", לקבוצת עולי אתיופיה כ"אוכלוסיית המחקר" צורפו גם בני הדור השני בארץ. קבוצת הוותיקים מהווה קבוצת ההשוואה; (ב) המגדר: במשתנה זה שתי קטגוריות: 1 – גבר, 0 – אישה; (ג) הגיל: משתנה זה נמדד בשנים, נע בין 20 ל-65 וממוצע סביב ממוצע באוכלוסייה; (ד) התואר האקדמי: במשתנה זה שתי קטגוריות: 1 – בעל תואר אקדמי, 0 – אחר; (ה) מידת הדתיות: במשתנה

זה ארבע קטגוריות: 1 – חרדי, 2 – דתי, 3 – מסורתית, 4 – חילונית; (ו) מקום המגורים: במשתנה זה שתי קטגוריות: 1 – תושבי המרכז, 0 – תושבי הפריפריה. המשתנים התלויים: בהתאם לשאלות המחקר וכפי שהוצג במודל המחקר, המשתנים התלויים הם שלושה: (א) הנגישות לאינטרנט בשלושת החודשים האחרונים: במשתנה זה שתי קטגוריות: 1 – גלש באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים, 0 – לא גלש באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים; (ב) השימושים באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים: במשתנה זה שתי קטגוריות: 1 – השתמש באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים לצרכים שיפורטו בהמשך, 0 – לא השתמש באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים לצרכים אלה; (ג) רמת ההכנסה האישית בחודש נטו: ההכנסה נמדדת בש"ח וממוצעת סביב ממוצע באוכלוסייה.

הממצאים

ראשית נציג את הממצאים התיאוריים בנוגע לנגישות לאינטרנט ולשימושים השונים בו בקרב הקבוצות האתניות השונות. לאחר מכן ננסה להסביר את פערי הנגישות והשימוש בעזרת משתני הרקע וההון האנושי. בשלב האחרון נבחן את אפקט הפערים הדיגיטליים על פערי השכר.

נגישות לאינטרנט ולשימושים השונים בו: מתרשים 1 להלן אפשר לראות כי הנגישות הגבוהה ביותר היא בקרב עולי המערב, אחריהם הוותיקים ועולי חבר העמים. שיעורי הנגישות הנמוכים ביותר נמצאו בקרב עולי אתיופיה.

תרשים 1: שיעורי הנגישות לאינטרנט בשלושת החודשים האחרונים

פערים דיגיטליים בשימושים השונים: מלוח 1 להלן עולה כי שימושי האינטרנט הנפוצים ביותר בקרב כלל האוכלוסייה הם חיפוש מידע ושליחה וקבלה של דואר אלקטרוני, ואילו השימושים הפחות נפוצים הם קנייה מקוונת ותשלום חשבונות.

לוח 1: שיעור המשתמשים בשימושים השונים באינטרנט בקרב קבוצות מוצא שונות, ממצאי חי בריבוע

תיקים	עולי המערב	עולי חבר העמים	עולי אתיופיה	כלל המדגם	חי בריבוע
חיפוש מידע	81.0%	69.1%	61.3%	71.9%	14.7**
דואר אלקטרוני	81.0%	62.6%	54.3%	67.5%	68.2**
הורדת תכנים	57.3%	51.2%	47.2%	46.8%	28.5**
השתתפות בקבוצות דיון	53.0%	48.6%	35.6%	37.6%	131.4**
משחקים	31.9%	31.0%	30.1%	29.5%	3.7

ותיקים	עולי המערב	עולי חבר העמים	עולי אתיופיה	כלל המדגם	חי בריבוע
26.5%	29.7%	19.0%	17.8%	25.1%	52.9**
24.3%	30.2%	19.4%	18.4%	23.4%	28.6**

p<.01**

אפשר לראות כי קיימים הבדלים בשימושים הדיגיטליים בקרב הקבוצות האתניות השונות. ההבדלים הגדולים ביותר נמצאו בשימוש באינטרנט לשם השתתפות בפורומים ובקבוצות דיון; בשימוש לתכלית זו נמצא שאין הבדלים בין עולי המערב ובין עולי חבר העמים, ואין הבדלים בין עולי אתיופיה ובין הישראלים הוותיקים (53% מקרב עולי המערב משתתפים בקבוצות דיון בהשוואה ל-49% מקרב עולי חבר העמים, ו-35% מקרב עולי אתיופיה ומקרב ישראלים ותיקים, p<.01**). הממצאים מצביעים על כך שעולי המערב בולטים בשיעורי השימוש הגבוהים באינטרנט לחיפוש מידע בהשוואה לשאר הקבוצות, ואילו עולי אתיופיה מאופיינים בשיעורי השימוש הנמוכים ביותר בהשוואה לשאר הקבוצות (81% מקרב עולי המערב מחפשים מידע באינטרנט, לעומת 73% מקרב הישראלים הוותיקים, 69% מקרב עולי חבר העמים, ו-61% מקרב עולי אתיופיה, p<.01**). מגמה דומה נצפתה למשל גם בנוגע לשימוש בדואר אלקטרוני, לקנייה מקוונת ולביצוע תשלומים. בנוסף לכך לא נמצאו הבדלים בין הקבוצות בנוגע לשיעורי השימוש באינטרנט למשחקים.

הנתונים המוצגים בתרשים 1 ובלוח 1 לעיל מצביעים על כך שהשערה 1, ולפיה יימצאו הבדלים בין קבוצות העולים ובין הוותיקים כך ששיעורי הנגישות לאינטרנט והשימוש בו בקרב עולי אתיופיה יהיו נמוכים בהשוואה לשאר הקבוצות, אוששה בנוגע לשיעורי הנגישות ואוששה חלקית בנוגע לשימושים. בניית מדדי השימושים המקוונים: במטרה לבדוק אם אפשר לזהות קטגוריות כלליות בתוך שבעת השימושים הדיגיטליים שהוצגו לעיל, נערך ניתוח גורמים כשיטת Varimax עם רוטציה אורתוגונלית. בנייתו נמצאו שני גורמים. הגורם הראשון כולל תשלום חשבונות, קנייה מקוונת, שליחה וקבלה של דואר אלקטרוני וחיפוש מידע, והוא מסביר 29% מן השונות. גורם זה מייצג אפוא שימושים אינסטרומנטליים באינטרנט. הגורם השני כולל משחקים, השתתפות בקבוצות דיון והורדת תכנים, והוא מסביר 16% מן השונות. גורם זה מייצג אפוא שימושים בידוריים באינטרנט. כל הטעינויות היו מעל 40. שני הגורמים שהתקבלו בנייתו

עם הטעינויות של הפריטים ומקדמי המהימנות של הגורמים מוצגים בלוח 2 להלן.

לוח 2: ממצאי ניתוח הגורמים (טעינות הגורם)

מקדם מהימנות	טעינות	
.76		1. שימושים אינסטרומנטליים
	.71	תשלום חשבונות
	.68	קנייה מקוונת
	.55	דואר אלקטרוני
	.42	חיפוש מידע
.63		2. שימושים בידוריים
	.77	משחקים
	.65	השתתפות בקבוצות דיון
	.64	הורדת תכנים

מקדמי המהימנות בעבור השימושים האינסטרומנטליים (אלפא קרונברך = 0.76) והשימושים הבידוריים (אלפא קרונברך = 0.63) מאפשרים לבנות מדדים לכל אחד ואחד משני עולמות תוכן אלה. מכיוון שהמשתנים המקוריים נמדדו בסולם דיכוטומי (0 – לא משתמש, 1 – משתמש), הוחלט לבנות מדד באמצעות סכימת השימושים מכל סוג וסוג. לפי שיטה זו נע סולם המדד של השימושים האינסטרומנטליים בין 0 (לא השתמש בשום שימוש) ל-4 (השתמש בכל ארבעת סוגי הפעילויות בגורם 1). סולם המדד של השימושים הבידוריים נע בין 0 (לא השתמש בשום שימוש) ל-3 (השתמש בכל שלושת סוגי הפעילויות בגורם 2). לאורך הפרק נעשתה השוואה בתוך כל מדד בין הקבוצות השונות, ולא נעשתה השוואה בין המדרים. ממוצעי מדרים אלה בקרב הקבוצות האתניות מוצגים בלוח 3 להלן.

לוח 3: שימושים אינסטרומנטליים ובידוריים בקרב קבוצות אתניות, ממוצע (סטיית התקן), F

F (df)	עולי אתיופיה	עולי חבר העמים	עולי המערב	ותיקים	
24.7** (3;10,333)	1.5 (1.1)	1.7 (1.3)	2.2 (1.2)	1.9 (1.3)	שימושים אינסטרומנטליים
23.0** (3;10,333)	1.1 (1.1)	1.3 (1.1)	1.4 (1.1)	1.1 (1.1)	שימושים בידוריים

$p < 0.05^*$ $p < 0.01^{**}$

מלוח 3 אפשר לראות כי באופן כללי הנחקרים נוטים לנקוט בממוצע 2-1.5 שימושים אינסטרומנטליים (מתוך הארבעה שנבדקו) ושימוש בידורי אחד (מתוך השלושה שנבדקו). ממצאי ניתוח שונות חד-כיווני מצביעים על הבדלים מובהקים בין הקבוצות השונות בשימושים האינסטרומנטליים והבידוריים, ובשני סוגי השימושים מובילים עולי המערב (אינסטרומנטליים 2.2, בידוריים 1.4).

בנוגע לשימושים האינסטרומנטליים, הוותיקים נמצאים במקום השני (1.9), עולי חבר העמים במקום השלישי (1.7), ויוצאי אתיופיה במקום האחרון, כאשר הם נוטים פחות מכולם לנקוט שימושים אלה (1.5) ($p < 0.01^{**}$). בשימושים הבידוריים לא נמצאו הבדלים מובהקים בין עולי המערב ובין עולי חבר העמים, אשר נוטים לגלוש באינטרנט להנאה (1.4 לעומת 1.3 בהתאמה, $p > 0.05$). כמו כן לא נמצאו הבדלים מובהקים בין הוותיקים ובין עולי אתיופיה (1.1 ו-1.1 בהתאמה, $p > 0.05$).

מניתוח מקדמי המתאם של פירסון נמצא קשר חיובי מובהק בעוצמה בינונית-חזקה $r = 0.57$ ($p < 0.01^{**}$) בין השימושים האינסטרומנטליים ובין השימושים הבידוריים. כלומר ככל שהמרוויין נוטה להשתמש באינטרנט לצרכים האינסטרומנטליים, כך הוא נוטה גם לגלוש לצרכים הבידוריים.

ניבוי הנגישות לאינטרנט: כדי לנבא נגישות לאינטרנט נערכה רגרסיה לוגיסטית בשלבים. בהתאם למודל המחקר וכדי לבחון את האפקטים המובחנים של כל אחת ואחת מקבוצות המשתנים הסוציו-דמוגרפיים, הוכנסו המשתנים למודל בשלבים. בשלב הראשון הוכנסו משתני ההשתייכות האתנית בלבד (דיכוטומיים), ובשלב השני נוספו המשתנים הבאים: המגדר, הגיל, מקום המגורים ורמת הדתיות. בשלב השלישי הוכנס למודל המשתנה תואר אקדמי.

לוח 4: ממצאי רגרסיה לוגיסטית לניבוי הגישה לאינטרנט

	מודל 1		מודל 2		מודל 3	
	Exp(B)	B	Exp(B)	B	Exp(B)	B
(קבוע)	1.16**	3.18	1.30**	3.67	1.27**	3.55
עולי המערב	0.58**	1.78	0.88**	2.41	0.52**	1.69
עולי חבר העמים	-0.28**	0.76	-0.91**	0.40	-1.27**	0.28
עולי אתיופיה	-0.64**	0.53	-1.00**	0.37	-0.96**	0.38
מגדר			0.14**	1.15	0.20**	1.23
גיל			-0.06**	0.94	-0.07**	0.93
מקום מגורים			0.03*	1.03	-0.04	0.96
מידת דתיות			0.74**	2.09	0.75**	2.11
תואר אקדמי					2.21**	9.15
Cox & Snell R Square	0.00		0.19		0.26	
Nagelkerke R Square	0.00		0.29		0.39	

p<0.05* p<0.01**

כפי שאפשר לראות מלוח 4 במודל 1 הסיכוי לגלוש באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים לעומת הסיכוי לא לגלוש בו גבוה בקרב עולי המערב בכ-78% בהשוואה לוותיקים (Exp(B)=1.78, p<0.01**). לעומת זאת, בקרב שאר קבוצות העולים הסיכוי לגלוש באינטרנט בשלושת החודשים האחרונים נמוך בהשוואה לוותיקים: בקרב עולי חבר העמים בכ-24% (Exp(B)=0.76, p<0.01**), ובקרב עולי אתיופיה בכ-47% (Exp(B)=0.53, p<0.01**). בבחינת המשתנים הסוציו-דמוגרפיים (כפי שעולה ממודל 2 ומודל 3) גדלו הפערים בין הוותיקים ובין עולי חבר העמים, לטובת הוותיקים (מזן b=-0.28, p<0.01** במודל 1 אל b=-1.27, p<0.01** במודל 3), ובין הוותיקים ובין עולי

אתיופיה, לטובת הוותיקים (מזן b=-0.64, p<0.01** אל b=-0.96, p<0.01**), ואילו הפער בין הוותיקים ובין עולי המערב נשאר על כנו, לטובת האחרונים. הפיקוח על רמת ההשכלה מגדיל את הפער כנגישות לאינטרנט בין העולים מחבר העמים ובין הוותיקים: הסיכוי של בעלי התואר האקדמי לגלוש באינטרנט גבוה פי תשעה בהשוואה לחסרי תואר אקדמי, בפיקוח על שאר המשתנים. אפשר לראות כי ההשערות בנוגע לקשר בין המשתנים הדמוגרפיים ובין הנגישות לאינטרנט אוששו, פרט להשערה 2.4, המתייחסת להבדלים בין תושבי המרכז ובין תושבי הפריפריה. סיכויי הנגישות בקרב הגברים, הצעירים, בעלי התואר האקדמי והחילונים נמצאו גבוהים יותר ביחס לאלה שאינם כאלה. למקום המגורים לא נמצא אפקט מובהק על שיעורי הנגישות לאינטרנט. כמו כן, מעיון במדדי טיב המודל אפשר לראות כי המשתנים הסוציו-דמוגרפיים מסבירים כ-40% משונות המשתנה נגישות לאינטרנט (Nagelkerke R Square = 0.39). ניבוי שימושים דיגיטליים בעזרת משתני רקע: כדי לנבא את שני הסוגים של השימושים הדיגיטליים (האינסטרומנטלי והבידורי) נערכו שתי רגרסיות ליניאריות בשלבים. בהתאם למודל המחקר, הכנסת המשתנים הבלתי תלויים למודלים אלה נערכה באופן דומה לרגרסיה הלוגיסטית שהוצגה לעיל. לוח 5 להלן מסכם את הממצאים של שתי הרגרסיות.

לוח 5: ממצאי הרגרסיות לניבוי השימושים האינסטרומנטליים והשימושים הבידוריים (מקדמי בטא)

	מודל 1		מודל 2		מודל 3	
	שימושים אינסטרומנטליים	שימושים בידוריים	שימושים אינסטרומנטליים	שימושים בידוריים	שימושים אינסטרומנטליים	שימושים בידוריים
עולי המערב	0.03**	0.04**	0.04**	0.04**	0.03**	0.04**
עולי חבר העמים	-0.06**	0.05**	-0.11**	0.01	-0.13**	0.01
עולי אתיופיה	-0.05**	0.01	-0.06**	-0.02	-0.05**	-0.01
מגדר			0.10**	0.07**	0.12**	0.08**
גיל			-0.27**	-0.37**	-0.30**	-0.38**

	מודל 1		מודל 2		מודל 3	
	שימושים אינסטרומנטליים	שימושים בידוריים	שימושים אינסטרומנטליים	שימושים בידוריים	שימושים אינסטרומנטליים	שימושים בידוריים
מקום מגורים			0.03**	0.01	0.00	0.00
מידת דתיות			0.36**	0.29**	0.31**	0.28**
תואר אקדמי					0.33**	0.10**
R ²	0.02	0.0	0.19	0.22	0.32	0.23

p<0.05* p<0.01**

עולי המערב: כפי שאפשר לראות מלוח 5 לעיל היתרון של עולי המערב ביחס לוותיקים קיים בשני סוגי השימושים ונשאר דומה גם תוך פיקוח על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים (לאורך שלושת המודלים בעבור השימושים האינסטרומנטליים $\beta=0.03$ ו- $p<0.01$; ובעבור השימושים הבידוריים $\beta=0.04$ ו- $p<0.01$), כלומר ערכי β מצביעים על יתרון זעיר של עולי המערב בהשוואה לוותיקים.

עולי חבר העמים: מעיון במודל 1 אפשר לראות כי בשימושים האינסטרומנטליים נמצא יתרון לוותיקים (לאורך שלושת המודלים בעבור השימושים האינסטרומנטליים $\beta=-0.06$ ו- $p<0.01$) בהשוואה לעולים אלה, ואילו בשימושים הבידוריים נרשם יתרון לעולי חבר העמים (בשימושים $\beta=0.05$ ו- $p<0.01$) בהשוואה לוותיקים. הפער לטובת הוותיקים בשימושים האינסטרומנטליים גדל תוך פיקוח על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים (מן $\beta=-0.06$ ו- $p<0.01$ אל $\beta=0.13$ ו- $p<0.01$). לעומת זאת, הפער לטובת העולים בשימושים הבידוריים נעלם תוך פיקוח על המשתנים הדמוגרפיים (מן $\beta=0.05$ ו- $p<0.01$ אל $\beta=0.01$ ו- $p>0.05$). יחד עם זאת בשני השימושים מדובר בפער קטן בין עולים ובין ותיקים.

עולי אתיופיה: כפי שאפשר לראות ממודל 1, לוותיקים נמצא יתרון ביחס לעולי אתיופיה בשימושים האינסטרומנטליים ($\beta=-0.05$; $p<0.01$). יתרון זה נשמר גם בפיקוח על המשתנים הדמוגרפיים ($\beta=-0.05$; $p<0.01$). לא נמצא פער בין עולים אלה ובין הוותיקים בשימושים הבידוריים ($\beta=0.01$; $p>0.05$). אפשר לציין כי הפער בשימושים האינסטרומנטליים בין עולי אתיופיה ובין הוותיקים קטן, ובשימושים הבידוריים הוא אינו קיים כלל.

משתנים סוציו-דמוגרפיים אחרים: ההשערות בנוגע לקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים (המגדר, הגיל, רמת הדתיות, התואר האקדמי) ובין השימושים

הבידוריים והאינסטרומנטליים באינטרנט אוששו, פרט להשערה 2.4, המתייחסת למקום המגורים. משתני הרקע הנם בעלי אפקט דומה כאשר לשימושים האינסטרומנטליים ולשימושים הבידוריים: הנטייה לשימושים רבים יותר נמצאה בקרב גברים, צעירים, משכילים וחילונים. למקום המגורים לא נמצא אפקט מובהק על השימושים השונים. המשתנים הסוציו-דמוגרפיים מסבירים טוב יותר את השימושים האינסטרומנטליים (טיב המודל הוא 0.32), בהשוואה לשימושים הבידוריים (טיב המודל שווה ל-0.23).

ניבוי הכנסה: כדי לנבא הכנסה נערכה רגרסיה ליניארית בשלבים, בהתאם למודל המחקר. בשלב הראשון הוכנסו משתני ההשתייכות האתנית בלבד (דיכוטומיים), בשלב השני נוספו משתני הרקע הסוציו-דמוגרפיים ורמת ההשכלה, ובשלב השלישי הוכנסו למודל השימושים האינסטרומנטליים והבידוריים.

לוח 6: ניבוי הכנסה באמצעות המשתנים הסוציו-דמוגרפיים

השימושים הדיגיטליים, ממצאי ניתוח רגרסיה, מקדמי B, מקדמי β , אחוזי השונות המוסברת

	מודל 1		מודל 2		מודל 3	
	Beta	B	Beta	B	Beta	B
(קבוע)		7986.90**		-3276.18**		-5459.51**
עולי המערב	-0.01	-482.93	-0.01	-429.22	-0.01	-576.03
עולי חבר העמים	-0.10	-2164.69**	-0.10	-2906.44**	-0.13	-2103.51**
עולי אתיופיה	-0.08	-3423.55**	-0.08	-1100.55**	-0.03	-554.24
מגדר				4785.72**	0.32	4358.74**
גיל				102.95**	0.17	136.99**
מקום מגורים				930.78**	0.06	930.85**
תואר אקדמי				5551.47**	0.34	4193.79**
מידת דתיות				650.68**	0.11	332.81**
שימושים אינסטרומנטליים						1590.62**
שימושים בידוריים						-559.06**

מודל 3		מודל 2		מודל 1		
Beta	B	Beta	B	Beta	B	
	.34		.30		.02	R ²

$p < 0.01^{**}$ $p < 0.05^*$

עולי המערב: כפי שאפשר לראות מלוח 6 לעיל, לאורך כל המודלים לא נמצאו הברלים מובהקים בהכנסה בין עולי המערב ובין הוותיקים ($\beta = -0.01$); ($p > 0.05$).

עולי חבר העמים: מעיון במודל 1 אפשר לראות כי הכנסת הוותיקים גבוהה בכ-2,000 ₪ ($p < 0.01^{**}$; $b = -2165$) מהכנסתם של עולי חבר העמים. הפיקוח על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים מגדיל את הפער בכ-750 ₪ נוספים ($b = -2906$); ($p < 0.01^{**}$). מכיוון ששיעור המשכילים בקרב עולי חבר העמים גבוה מזה של הוותיקים, המשתנה רמת ההשכלה מגדיל את הפער בין שתי הקבוצות. לעומת זאת, מודל 3 מראה כי הכנסת השימושים האינסטרומנטליים והבידוריים מצמצמת את הפער בין שתי הקבוצות ($p < 0.01^{**}$; $b = -2103$). כפי שאפשר לראות מלוח 5 לעיל, לוותיקים יש יתרון בהשוואה לעולים בשימושים האינסטרומנטליים, וכאשר מפקחים על שימושים אלה יתרון הוותיקים בהכנסה מצטמצם.

עולי אתיופיה: מודל 1 מראה כי לוותיקים יתרון בהכנסה של כ-3,500 ₪ ($p < 0.01^{**}$; $b = -3424$) בהשוואה לעולי אתיופיה. יתרון זה מצטמצם פי שלושה כאשר מפקחים על המשתנים הסוציו-דמוגרפיים ($b = -1101$); ($p < 0.01^{**}$). מכיוון שרמת ההשכלה בקרב עולי אתיופיה נמוכה משמעותית מזו של הוותיקים, הפיקוח על השכלה מקטין את היתרון של הוותיקים בהכנסה. עיון במודל 3 מראה כי הפיקוח על השימושים הדיגיטליים מצמצם את הפער בין הוותיקים לעולי אתיופיה עד כ-550 ₪ בלבד והופך את הפער ללא מובהק ($b = -554$); ($p > 0.05$), וזאת כיוון שלוותיקים יש יתרון ביחס לעולי אתיופיה בשימושים האינסטרומנטליים (ראו שוב לוח 5 לעיל), ופיקוח על משתנה זה מצמצם משמעותית את הפער בין שתי הקבוצות במשתנה הכנסה.

שימושים דיגיטליים: השערה 3, שהתמקדה בקשר החיובי בין השימושים השונים באינטרנט ובין רמת ההכנסה, אוששה חלקית: עלייה בשימושים האינסטרומנטליים גוררת עלייה בהכנסה, ואילו עלייה בשימושים הבידוריים מלווה בירידה בהכנסה. יש לציין שהשימושים הדיגיטליים מוסיפים 4% לשונות המוסברת של המשתנה הכנסה, מעבר לאפקט של ההשתייכות האתנית ושל המשתנים הסוציו-דמוגרפיים.

משתנים סוציו-דמוגרפיים אחרים: במודל 2 אפשר לראות כי בפיקוח על שאר המשתנים הסוציו-דמוגרפיים נמצא שלגברים יש יתרון מובהק בהכנסה בהשוואה לנשים בכ-5,000 ₪ ($b = 4786$); ($p < 0.01^{**}$), לבעלי תואר אקדמי נמצא יתרון מובהק בהכנסה בהשוואה לחסרי השכלה אקדמית בכ-5,500 ₪ ($b = 5551$); ($p < 0.01^{**}$), ולתושבי המרכז יש יתרון מובהק בהכנסה בהשוואה לתושבי הפריפריה בכ-1,000 ₪ ($b = 931$); ($p < 0.01^{**}$). בנוסף לכך נמצא כי ההכנסה עולה עם הגיל בכ-103 ₪ ($b = 103$); ($p < 0.01^{**}$) ויורדת עם העלייה ברמת הדתיות ($b = 651$); ($p < 0.01^{**}$).

דיון וסיכום

מאמר זה בחן את הפערים בנגישות לאינטרנט ושימושים השונים בו בין מהגרים (עולים) ובין האוכלוסייה הישראלית הוותיקה. בהתאם להשערה 1, אכן נמצאו פערי נגישות בין הקבוצות: לעולי המערב, לישראלים הוותיקים ולעולי חבר העמים יש יתרון בהשוואה לעולי אתיופיה.

השימושים הנפוצים ביותר באינטרנט בקרב כל הקבוצות הם חיפוש מידע ושליחה וקבלה של דואר אלקטרוני. בהתאם למודל הפצת החידושים של רוג'רס (Rogers, 1995) נמצא כי שני שימושים אלה אומצו בכל הקבוצות האתניות ובקרב יותר ממחצית בכל קבוצה וקבוצה. הווה אומר, על פי המודל, אימוץ הטכנולוגיות האלו נמצא כעת בשלב "הרוב המאחר". ועם זאת יש לשים לב לכך שמידת השימושים הללו לא הייתה שווה בין הקבוצות האתניות השונות, ובשום קבוצה לא חדרו שימושים אלה ל"משתהים"; כלומר אחוז המאמצים את החידוש לא עבר את 84% מן הקבוצה.

ההבדלים הבולטים ביותר בין הקבוצות מתבטאים בשימוש במדיה חברתית: עולי המערב ועולי חבר העמים נוטים להשתתף בפורומים ובקבוצות דיון יותר מעולי אתיופיה ומן הישראלים הוותיקים. כך למשל, בקרב עולי המערב השימושים החברתיים באינטרנט (קבוצות דיון) התחילו לחדור בשלב "הרוב המאחר" במונחים של רוג'רס, ואילו בקרב שאר הקבוצות שימושים אלו היו נפוצים בשלב "הרוב המקדים". כלומר שיעורי החדירה לא עברו את חמישים האחוז.

יחד עם זאת, ממצאי המחקר אינם נותנים מענה לשאלה אם מדובר באינטראקציות מקוונות בתוך הקבוצה או באינטראקציות מקוונות המרחיבות את הרשתות החברתיות של המשתתפים מעבר לקבוצה שלהם. אילו היה ברשותנו מידע זה, היינו יכולים לבדוק אם השימושים החברתיים אכן סוגרים את הפערים

התקשורתיים ומרחיבים את הרשתות החברתיות של העולים מעבר לגבולות הקבוצה שלהם, ובמקביל מהווים גם דרך נוספת לחיזוק הקשרים עם בני קבוצתם. בקרב כל הקבוצות נמצאו שיעורים נמוכים של קניות מקוונות ושל תשלומים באמצעות האינטרנט. עיון בפערים בין הקבוצות מלמד שבקרב עולי המערב והישראלים הוותיקים, שימושים אלו נרשמו כבר בשלב "הרוב המקדים" כמנחים של רוג'רס, בעוד שבקרב שאר הקבוצות תשלומים באמצעות האינטרנט וקניות מקוונות החלו רק לחדור אל "הרוב המקדים". על פי תאוריית פער הידע (Tichenor, Donohue & Olien, 1970), אפשר לשער כי ככל שיגדל השימוש בשירותים אלו, כך יעמיק גם הפער שבין הקבוצות.

במחקר זה חולקו השימושים השונים באינטרנט לשני סוגים עיקריים: שימושים אינסטרומנטליים (שליחה וקבלה של דואר אלקטרוני, חיפוש מידע וביצוע קניות ותשלומים) ושימושים בידוריים (משחקים, פורומים והורדת תכנים). נדגיש שקיים קשר חיובי בין שני סוגי השימושים; כלומר אין ביניהם סתירה, אלא הם משלימים זה את זה.

ההבדלים הבולטים בין הקבוצות נמצאו בשימושים האינסטרומנטליים. עולי המערב והוותיקים נוטים להשתמש באינטרנט לצרכים אלה יותר מעולי חבר העמים ומעולי אתיופיה. הגלישה באינטרנט לשימושים האינסטרומנטליים דורשת שליטה טובה בשפה העברית או במקרים מסוימים בשפה האנגלית. לעולי המערב השליטה בשפה העברית אינה מהווה תנאי הכרחי לשימושים האינסטרומנטליים, שכן באתרים של מוסדות הממשלה, של חברות גדולות, של בנקים ושל רשתות מסחריות גדולות יש אפשרות לגלוש בשפה האנגלית. יתרון זה אינו קיים בעבור דוברי רוסית ודוברי אמריקנית, ולכן חברי שתי הקבוצות הללו נתקלים בקשיים בשימושים האינסטרומנטליים עקב ליקויי השליטה בעברית ובאנגלית (אפשטיין, חיימץ ואוריזקי, 2003). חיפוש מידע רלוונטי למשתמשים על אודות ישראל, תשלום חשבונות וקנייה מקוונת דורשים רמת ביטחון גבוהה במובן זה שהפעולות אכן נעשות בדרך הנכונה, ולכן אי-שליטה בשפת האתר מהווה חסם משמעותי למבקשים לנקוט שימושים אלה.

עם זאת שפת אם עשויה לשמש שפת בידור (להתכתבות בפורומים ובקבוצות דיון עם בני הקבוצה, להורדת קבצים ולהשתתפות במשחקים). לכן בשימושים אלה לא נמצא יתרון לוותיקים בהשוואה לקבוצות העולים. אדרבה, בשימושים אלה יש לעולי המערב ולעולי חבר העמים יתרון בהשוואה לוותיקים. אחת הסיבות לכך היא העובדה שהרשתות החברתיות של הוותיקים מרוכזות בישראל ונגישות להם פיזית, ואילו הרשתות החברתיות של העולים מפוזרות בין ארץ המוצא ובין ארץ היעד, ובמקרה של עולי חבר העמים – גם בין פזורות אחרות של יהודי רוסיה (ליסיצה, 2006).

מחקר זה בדק את הקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים (המגדר, הגיל, מידת הדתיות וההשכלה) ובין השימושים הדיגיטליים. ממצאי המחקר עולים בקנה אחד עם הממצאים הקיימים בספרות המחקר בנושא זה ומספקים תמיכה אמפירית להשערה 2.

בנוסף לכך התמקד מחקר זה בקשר בין המשתנים הסוציו-דמוגרפיים והשימושים הדיגיטליים ובין ההכנסה. בהתאם לספרות המחקר (Cohen & Haberfeld, 2003) גם כאן נמצאו פערי הכנסה בגין הבדלים אתניים. אמנם חלק מפערים אלה מוסבר בפערי השכלה בין הקבוצות, אולם גם לשימושים הדיגיטליים נמצא חלק בפער (ובניבוי) בין הקבוצות ברמת ההכנסה. השערה 3 בדבר תרומת השימושים הדיגיטליים להכנסה אוששה אפוא חלקית: ממצאי המחקר מעידים שעלייה בשימושים האינסטרומנטליים גוררת עלייה בהכנסה, ואילו עלייה בשימושים הבידוריים מלווה בירידה בהכנסה.

הממצאים על אודות השימושים האינסטרומנטליים מצביעים על כך שמימונויות השימוש באינטרנט מהוות תנאי הכרחי להתקבלות למשרות "נחשבות", והם עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרים רבים בארצות הברית ובמדינות מערביות (Dickerson & Green, 2004; DiMaggio & Bonikowski, 2008). יש להדגיש כי ההתחשבות בשימושים האינסטרומנטליים מקטינה את פערי ההכנסה בין הוותיקים ובין עולי אתיופיה. לשון אחר, ממצאי המחקר אפשר ללמוד שמיומנות בשימושים אינסטרומנטליים ושליטה בהם מהוות משאב אישי חשוב לפרט באשר לתעסוקה ולרמת ההכנסה, וזאת אף מעבר לגורמים סוציו-דמוגרפיים קלסיים, כגון השכלה. לכן שימור אי-שוויון בשימושים אינסטרומנטליים עלול להנציח או אף להגדיל אי-שוויון כלכלי-חברתי. יש אפוא להמשיך לבחון את השימושים האינסטרומנטליים ואת התוצא (האפקט) שלהם על הפערים החברתיים והכלכליים, ועל סמך זאת יש לבנות מדיניות התערבות וחינוך העשויה לצמצם פערים דיגיטליים בשימושים אלה. בהינתן כל זאת יש לזכור שהשימושים הבידוריים אינם תורמים להעלאת רמת ההכנסה, וממילא גם לא לצמצום פערים בעולם שמחוץ למרחב הווירטואלי.

מחקר זה אינו מאפשר לקבוע אם הרשתות החברתיות שנוצרו מהשתתפות בקבוצות דיון נוצלו לצרכים אינסטרומנטליים (חיפוש עבודה, הכנסה נוספת וכדומה) או לצרכים בידוריים (התכתבות בנושאי בידור, תרבות, פנאי, משחקים אינטראקטיביים וכדומה), ועל כן ראוי נושא זה למחקר עתידי.

רשימת המקורות

- אפשטיין, א', חיימץ, נ' ואוריזקי, מ' (2003), תרומתם של מגנוני הגישור הבין-תרבותיים להשתלבותם של מדענים עולים מחבר המדינות בישראל, גדיש: שנתון לחינוך מבוגרים, 8, 137-155.
- גולדשמיט, ר' (2010), פרויקט להב"ה, מרכז המחקר והמידע בכנסת. נדלה ביום 23 באוגוסט 2011 מתוך <http://www.knesset.gov.il/committees/heb/material/data/mada2010-12-13.doc>
- גינדין, ר' ורוזנבאום-תמרי, י' (2008), קליטת העלייה בישראל: תקצירי מחקרים, ירושלים: המשרד לקליטת העלייה.
- גנאיים, א', רפאלי, ש' ועזאזיה, פ' (2009), פער דיגיטלי: השימוש באינטרנט בחברה הערבית בישראל, מגמות, מו, 164-196.
- רוח בנק ישראל (2012), השתלבות עולי אתיופיה בישראל: תמונת מצב חברתית-כלכלית. נדלה ביום 3 ביולי 2012 מתוך http://www.google.co.il/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&frm=1&source=web&cd=3&ved=0CGgQFjAC&url=http%3A%2F%2Fwww.bankisrael.gov.il%2Fdeptdata%2Fneumim%2Fneum239h.pps&ei=9XoaUNSID4jesgaJqYHwBw&usg=AFQjCNHq7w_k00-7qkZyRvzpIqOQBQZiyQ&sig2=ZzEhsQ8u8FW8HgpI8VH62g
- הכהן, ד' (2001), עלייה וקליטה, בתוך א' יער וז' שביט (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, כרך א, רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 456-463.
- זילכה, ג' (2007), פער דיגיטלי ופערים חברתיים, *Daily Maily*, 4426. נדלה ביום 15 באוגוסט 2011 מתוך http://www.thepeople.co.il/_DailyMaily/ItemClean.asp?ArticleID=12180&Vol=365&SearchParam=&CategoryID=72
- טוקטלי, א' (2000), מדיניות תקשורת בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- ליסיצה, ס' (2006), עולי חבר-העמים בישראל: השתלבותם של תפוצה חוצה לאומים, חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת תל-אביב.
- ליסיצה, ס' ופרס, י' (2000), עולי חבר-העמים בישראל: גיבוש זהות ותהליכי אינטגרציה, סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 7-30.
- למ"ס (2012), הסקר החברתי, 2010. נדלה ביום 23 באוגוסט 2012 מתוך http://www.cbs.gov.il/webpub/pub/text_page.html?publ=6&CYear=2010&CMonth=1
- מזרחי, י', נחמן, א' וחצרנוב, א' (עורכים) א' (2005), סקר מוכנות דיגיטלית ופערים דיגיטליים, ישראל 2005, ירושלים: משרד האוצר.
- מלמד, ע' (2006), לתוך שורשי הפער הדיגיטלי, אאוריקה, 23, 1-10.
- סמיונוב, מ', הברלפלד, י', רייכמן, ר', בר-אל, ר', אמית, ק', היילברון, ס' וצ'אצ'אשוילי-בולוטין, ס' (2010), מדד רופין להשתלבות העולים בישראל, עמק חפר: המרכז

האקדמי רופין. זמין באתר http://www.ruppin.ac.il/download/files/Madad_Hagira_heb.pdf

- סקרון, מ' (2012), המאפיינים והנוהגים הדמוגרפיים בישראל של העולים שעלו מ-1990 ממדינות ברית המועצות לשעבר, בתוך ס' ליסיצה וי' בוקק-כהן (עורכות), משורשי העבר לניצני המחר: התערותם של עולי חבר העמים בישראל בשנות האלפיים, אריאל: המרכז האוניברסיטאי אריאל בשומרון, עמ' 9-36.
- קארי, ג' (1996), התבגרות האינטרנט, בתוך ד' שנער (עורך), אינטרנט: תקשורת, חברה ותרבות, רמת אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 65-83.
- קונפורטס, י' (2010), פער דיגיטלי: דרושה מדיניות מכוונת, אנשים ומחשבים. נדלה ביום 15 באוגוסט 2011 מתוך <http://www.pc.co.il/?p=26866>
- רגבי, ע', גולדשמיט, נ' וגליקמן, ח' (2011), תלמידים עולים יוצאי אתיופיה במערכת החינוך בישראל בראי נתוני המיצ"ב: תשס"ז-תש"ע, ירושלים: משרד החינוך.
- זמין באתר http://cms.education.gov.il/NR/rdonlyres/3C1AD0F7-145F-4DD8-855B-9873D801C1FE/127288/Ethiopia_2011.doc
- שבתאי, מ' (2001), לחיות עם זהות מאוימת: חוויות החיים עם שוני בצבע עור בקרב צעירים ומתבגרים יוצאי אתיופיה בישראל, מגמות, מא, 97-112.
- שורצולד, י' וטור-כספא, מ' (1997), הקשרו של האיום המוכלל לדעות קדומות על עולים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה, מגמות, לח(4), 504-527.
- שפרמן, ק' (2008), החברה הישראלית: חברת מהגרים, פרלמנט, 58. נדלה ביום 26 באוגוסט 2011 מתוך http://www.idi.org.il/Parliament/2008/Pages/58_2008/D_58/d_58.aspx#p7

Amit, K. (2012). Social integration and identity of immigrants from the FSU, western countries and Ethiopia in Israel. *Ethnic and Racial Studies*, 35(7), 1-24.

Anderson, R. H., Bikson, T. K., & Law, S. A. (1995). *Universal access to e-mail-feasibility and societal implications*. Santa Monica: RAND.

Avidar, M. (2009). *Digital and national divides in Israel*. MA thesis. University of Haifa.

Bell, P., Reddy, P., & Rainie, L. (2004). Rural areas and the Internet. *Pew Internet and American Life Project*. Available at http://www.pewInternet.org/~media/Files/Reports/2004/PIP_Rural_Report.pdf

- Fox, S. & Livingston, G. (2007). *Latinos online*. Washington, DC: Pew Hispanic Center and Pew Internet Project.
- Goldmann, G., Sweetman, A., & Warman, C. (2011). *The portability of new immigrants' human capital: Language, education, and occupational matching*. Kingston, Ontario: Queen's Economics Department (QED), working paper 1271. Available at http://qed.econ.queensu.ca/working_papers/papers/qed_wp_1271.pdf
- Greenstein, S. & Prince, J. (2006). *The diffusion of the Internet and the geography of the digital divide in the United States (NBER)*, working papers 12182. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Hampton, K. N. & Wellman, B. (2000). Examining community in the digital neighborhood: Early results from Canada's wired suburb. In T. Ishida & K. Isbister (Eds.), *Digital cities: Experiences, technologies and future perspectives*. Heidelberg: Springer-Verlag, pp. 194-208.
- Hargittai, E. (2003). The digital divide and what to do about it. In D. C. Jones (Ed.), *New economy handbook*. San Diego: Academic Press, pp. 822-841.
- LaRose, R., Gregg, J. L., Strover, S., Straubhaar, J., & Carpenter, S. (2007). Closing the rural broadband gap: Promoting adoption of the Internet in rural America. *Telecommunications Policy*, 31, 359-373.
- Lev-On, A. & Lissitsa, S. (2010). Digital divide, Israel 2008. *MCIS 2010 proceedings*, paper 54. Available at <http://aisel.aisnet.org/mcis2010/54/>
- Lin, N. (Ed.) (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. New York: Cambridge University Press.
- Losh, S. I. (2010). Generation, education, gender, and ethnicity in American digital divides. In E. Ferro, Y. Dwivedi, J. Ramon, & M. D. Williams (Eds.), *Handbook of research on overcoming digital divides: Constructing an equitable and competitive information society*. New York: Hershey, pp. 196-202.
- Robinson, J., DiMaggio, P. J., & Hargittai, E. (2003). New social survey perspectives on the digital divide. *IT & Society*, 1(5), 1-22.
- Rogers, E. M. (1995). *Diffusion of innovations* (4th ed.). New York: Free Press.
- Stout, D. A. & Buddenbaum, J. M. (1996). Introduction: Toward a synthesis of mass communication research and the sociology of religion. In D. A. Stout & J. M. Buddenbaum (Eds.), *Religion and mass media: Audiences and adaptations*. Thousand Oaks: Sage, pp. 3-11.

- Boase, J., Horrigan, J. B., Wellman, B., & Rainie, L. (2006). The strength of Internet ties. *Pew Internet and American Life project*. Available at www.pewInternet.org/~media/Files/Reports/2006/PIP_Internet_ties.pdf
- Buente, W. & Robbin, A. (2008). Trends in Internet information behavior 2000-2004. *Journal of the American Society for Information Science and Technology*, 59(11), 1743-1760.
- Center for the Digital Future (2007). *Online world as important to Internet users as real world?* Los Angeles: University of Southern California.
- Chinn, M. & Fairlie, R. (2003). *The determinants of the global digital divide: A cross-country analysis of computer and Internet penetration*. Santa Cruz: Santa Cruz Center for International Economics, University of California. Available at <http://escholarship.org/uc/item/2r80c4t3#page-8>
- Cohen, Y. & Haberfeld, Y. (2003). *Gender, ethnic, and national earnings gaps in Israel: The role of rising inequality* (discussion paper No. 5). Tel Aviv: The Pinhas Sapir Center For Development, Tel-Aviv University.
- Cooper, J. (2006). The digital divide: The special case of gender. *Journal of Computer Assisted Learning*, 22(5), 320-334.
- De la Fuente, A. & Ciccone, A. (2002). *Human capital in a global and knowledge-based economy*. Barcelona: Office for Official Publications of the EC.
- Dickerson, A. & Green, F. (2004). The growth and valuation of computing and other generic skills. *Oxford Economic Papers*, 56, 371-406.
- DiMaggio, P. J. & Bonikowski, B. (2008). Make money surfing the web? The impact of Internet use on the earnings of U.S. workers. *American Sociological Review*, 73(2), 227-250.
- DiMaggio, P. J. & Hargittai, E. (2001). From the digital divide to digital inequality: Studying Internet use as penetration increase. *Center for Arts and Cultural Policy Studies*, working paper 15.
- DiMaggio, P. J., Hargittai, E., Celeste, C., & Shafer, S. (2004). Digital inequality: From unequal access to differentiated use. In K. M. Neckerman (Ed.), *Social inequality*. New York: Russell Sage Foundation, pp. 355-400.
- Fallows, D. (2005). *How men and women use the Internet*. Washington, DC: Pew Internet and American Life Project.
- Fountain, C. (2005). Finding a job in the Internet age. *Social Forces*, 83, 1235-1262.

נספח: המאפיינים הסוציו-דמוגרפיים של המדגם

כלל המדגם	עולי אתיופיה	עולי חבר העמים	עולי המערב	ישראלים ותיקים		
49%	49%	45%	48%	50%	זכר	מגדר
5%	51%	55%	52%	50%	נקבה	
100%	100%	100%	100%	100%	סך הכול	
67%	85%	61%	55%	68%	לא אקדמאים	השכלה
33%	15%	39%	45%	32%	אקדמאים	
100%	100%	100%	100%	100%	סך הכול	
9%	10%	1%	16%	10%	חרדים	דתיות
10%	22%	2%	25%	11%	דתיים	
36%	46%	22%	21%	39%	מסורתיים	
40%	12%	49%	24%	39%	חילונים	
5%	1%	26%	14%	1%	לא שייכים	
100%	100%	100%	100%	100%	סך הכול	
30%	41%	39%	33%	28%	פריפריה	מקום מגורים
70%	59%	61%	67%	72%	מרכז	
100%	100%	100%	100%	100%	סך הכול	
26%	65%	22%	31%	25%	29-20	גיל
35%	21%	35%	43%	36%	44-30	
39%	14%	43%	26%	39%	56-45	
100%	100%	100%	100%	100%	סך הכול	
26%	47%	23%	25%	26%	רווק	מצב משפחתי
63%	45%	59%	72%	65%	נשוי	
11%	9%	18%	3%	10%	אחר	
100%	100%	100%	100%	100%	סך הכול	

- Tichenor, P. J., Donohue, G. A., & Olien, C. N. (1970). Mass media flow and differential growth in knowledge. *Public Opinion Quarterly*, 34, 159-170.
- Turow, J. (2003). Family boundaries, commercialism and the Internet. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 22, 73-86.
- Zimmerman-Umbel, D. (1996). The Amish and the telephone: Resistance and reconstruction. In R. Silverstone & E. Hirsch (Eds.), *Consuming technologies: Media and information in domestic spaces*. London: Routledge, pp. 183-194.

מאמר מקורי

פורום דיונים כזירת דליברציה וכסוכן העצמה: מקרה הבוחן של סטודנטים בחוג לתקשורת

ורד מלכה*

תקציר

בעשורים האחרונים התפתח בעולם המערבי חקר התקשורת הדליברטיבית, המתמקד בתרומתם הפוטנציאלית של דיונים ציבוריים לחיזוק יסודות הדמוקרטיה ולקידום יעדים חברתיים-פוליטיים. המחקר הנוכחי מתמקד במקרה בוחן ייחודי, הקורס "פורום דיונים", המתקיים זו השנה השלישית במסגרת החוג לתקשורת במכללת עמק יזרעאל. החוקרת, ששימשה גם כמובילת המיזם, ביקשה ללמוד על חוויית ההשתתפות בו ועל ההשפעות שאפשר לייחס לו, מנקודת מבטם של הסטודנטים, באמצעות ראיונות בלתי מובנים שערכה עמם. מדברי המרואיינים עולה שההתנסות בפורום הייתה, רוב הזמן, חיובית מאוד. לתפיסתם, תרמה להם הפעילות בכמה מובנים: טיפוח דימוים העצמי כאנשים חושבים ובעלי דעה הראויה להישמע, חיזוק הרגשת החשיבות העצמית כסטודנטים בחוג, פיתוח וחיזוק של הרגלים של צריכת אקטואליה ושל חשיבה ביקורתית וכן פיתוח וחיזוק של הרגלים של השתתפות פעילה ברבי-שיח פלורליסטיים. ממצאי המחקר מלמדים שלהשתתפות בפרויקטים מסוג זה פוטנציאל העצמה לדימוים העצמי של הסטודנטים וליחסם החיובי לתהליכים ציבוריים של התדיינות ושל

* ד"ר ורד מלכה (malka.vered@gmail.com) היא מרצה בחוג לתקשורת במכללה האקדמית עמק יזרעאל.

קבלת החלטות. אף שאין מדובר במסגרת דיונית המבקשת לקדם מטרה חיצונית מסוימת, נושאת הפעילות בפורום הנדון ערך דליברטיבי-דמוקרטי ממש.

פתח דבר

קייץ 2011 ייזכר בדברי ימיה של החברה הישראלית כקייץ שבו פרצה המחאה החברתית הגדולה והרחבה ביותר שידעה ישראל עד לאותם ימים. אף שטרם התבהרו עד תום השלכותיה הרחבות וארוכות הטווח של המחאה, מקובלת ההנחה כי בין הסוגיות הראויות לעיון בולט הקשר שבין פעילות מקוונת, המבוססת ברובה על רשתות חברתיות, ובין עשייה ופעילות במציאות "האמתית". קייץ 2011 מהווה עדות מרשימה לפוטנציאל הדמוקרטי הטמון באינטרנט ומדגים היטב כיצד אפשר לממשו הלכה למעשה. המחקר הנוכחי החל שבועות ספורים לפני פרוץ המחאה ונמשך במקביל לה, והדיה ניכרים בו היטב. אף שהוא עוסק באירועים שקדמו לימי הקייץ הסוערים ההם, עוברת ביניהם כחוט השני ההכרה בתרומתו האפשרית של שיח מקוון להבשלת התנאים לשינוי חברתי.

במהלך שנת הלימודים תשע"א השתתפו, לראשונה, 58 סטודנטים מצטיינים בפרויקט "פורום דיונים", המתקיים במסגרת החוג לתקשורת במכללת עמק יזרעאל. בהשראת עקרונות התקשורת הדליברטיבית (Barabas, 2004; Dahlgren, 2010; Gastil, 2008; Manocevitich, 2005) נועד המיזם החדשני לעודד רב-שיח פלורליסטי בסביבה אקדמית-חברתית, חשיבה ביקורתית ומעורבות רעיונית ומעשית בחברה הישראלית, תוך כדי שילוב סגולותיו הייחודיות של פורום מקוון כאלה של פורום דיונים כיתתי. ליבת הפעילות הייתה התדיינות מובנית למחצה בפורום מקוון ומפגשים אינטראקטיביים חד-חודשיים עם מרצים אורחים במגוון נושאים חברתיים ותקשורתיים. לאחר כל מפגש ומפגש התבקשו הסטודנטים להמשיך את הדיון בסוגיות שהועלו במהלכו במסגרת הפורום המקוון. בנוסף לכך היה על הסטודנטים ליזום פוסטים, להגיב לפוסטים ולהשתלב בדיונים "מתגלגלים" בכל נושא אקטואלי אחר, לבחירתם. החוקרת, ששימשה גם כמובילת המיזם, ביקשה ללמוד על חוויית ההשתתפות בו, על המשמעויות האישיות והחברתיות ועל ההשפעות שאפשר לייחס לו, מנקודת מבטם של הסטודנטים, משתתפי הפרויקט.

תקשורת דליברטיבית, דמוקרטיה השתתפותית ומה שביניהן בעשורים האחרונים התפתח בעולם המערבי תחום מחקרי חדש המכונה "תקשורת דיונית (דליברטיבית)". המחקר, השואב את מקורותיו מהגותם של

הברמס (Habermas, 1989, 2006) ושל ברבר (Barber, 1984), מתמקד בתרומתם הפוטנציאלית של דיונים ציבוריים לחיזוק יסודות הדמוקרטיה ולקידום יעדים חברתיים-פוליטיים, וככזה הוא נושא גם אופי יישומי. עיקר תשומת הלב המחקרית מופנה לעצם קיומם, לדפוס ניהולם ולמאפייניהם של דיונים ציבוריים בהקשרים שונים וכן להשפעות החברתיות והפוליטיות שאפשר לייחס להם (Barabas, 2004; Chambers, 2003; Gamson, 1992; Gastil, 2008; Hamlett, 1994; Cobb, 2006; Manocevitich, 2010; Mutz, 2006; Ryfe, 2002; וקסמן ובלאנדר, 2002).

חקר התקשורת הדיונית כרוך בתפיסת הדמוקרטיה ההשתתפותית, המניחה (בניגוד למודל הקלסי של דמוקרטיה ייצוגית) כי הרעיון הדמוקרטי ימומש במלואו בתנאים של השתתפות פוליטית פעילה מצד אזרחי המדינה, הרבה מעבר לאקט הבחירות עצמו. משום כך עוסקים חוקרים והוגים המזוהים עם גישה זו באפשרויות לשיתוף אזרחים בתהליכי קבלת החלטות פוליטיות ובתנאים להרחבת מעגל ההשפעה הציבורית (Barabas, 2004; Bimber, Flanagin & Stohl, 2012; Gastil & Black, 2008; Habermas, 2006; Mutz, 2006; בנחביב, 1994; גולדמן-שיינמן וגופר, 2008). ישי (2003) משווה את טיעוניהם של חסידי הדמוקרטיה הייצוגית עם אלה של חסידי הדמוקרטיה ההשתתפותית. מייצגי תפיסת הדמוקרטיה ההשתתפותית טוענים שבעצם ההשתתפות הפוליטית יש לראות אקט חינוכי העשוי להביא לרה-סוציאליזציה, חינוך מחדש לאזרחות פעילה יותר ולהשתתפות פוליטית אמיתית. ישי מצטטת את סטיוארט מיל, הקובע כי השתתפות פוליטית "היא לא רק אמצעי להשגת מטרות פוליטיות חברתיות, אלא בעלת ערך סגולי. היא אמצעי לחינוך עצמי, להעלאת ערך האדם ולשכלול אישיותו" (שם, עמ' 35).

בקרב תומכיו הנלהבים של רעיון הדמוקרטיה הדליברטיבית מקובלת ההנחה כי עצם ההשתתפות במיזמים בעלי אופי דיוני נושאת תרומה דמוקרטי-חינוכית, מרחיבה את בסיס הידע הפוליטי, מטפחת הרגשות העצמה אישית ואזרחית ומחזקת את המוטיבציה להשתתפות פוליטית רחבה יותר בעתיד (וקסמן ובלאנדר, 2002; Eveland, Morey & Hutchens, 2011; Gamson, 1992; Gastil, 2008).

לפעילות במסגרות בעלות אופי דיוני מיוחסת גם העמקת הגמישות המחשבתית והסובלנות, הנחוצות לתהליכים של שינוי עמדות (Price, 2009; Smith, John, Sturgis & Nomura, 2009). מכאן יוצא שגם בהיעדר מטרה פוליטית-חברתית מוגדרת שיש להסכים עליה ועל הדרכים לקידומה, ואפילו בהיעדר נושאים מוגדרים מראש לדיון, עומדת בעינה תרומתה של הפעילות הדליברטיבית לקידום ערכים דמוקרטיים שונים, בייחוד כל עוד מצליחים משתתפי הדיון לשמור על "ראש פתוח" (Barabas, 2004; Gastil, 2008; Manocevitich, 2010).

(Weiksner, 2005). ואייט ועמיתים (Wyatt, Kim & Katz, 2000) ואוולנד ועמיתים (Eveland, Morey & Hutchens, 2011) מוצאים שבנסיונות מסוימות יכולה אף שיחה פוליטית בלתי פורמלית לשאת אופי דליברטיבי ממש. עם זאת, כפי שמזכירים לב-און ומנין (Lev-On & Manin, 2009), מכיוון שבאופן טבעי ייחשפו מרבית האנשים לשיחות פוליטיות עם בעלי דעה הדומה לשלהם, עלול להיעדר מהן הרכיב המרכזי המאפיין תקשורת דיונית: חשיפה למגוון קולות, המובילה להתמודדות רעיונית עם דעות מנוגדות.

לצד האופטימיות המאפינת את כתביהם של רבים מן העוסקים בתחום, נשמעים גם קולות ספקניים וביקורתיים באשר לטיב תרומתם של דיונים ופרויקטים מעין אלה. מוקדי הספקנות נעים בין שאלת כישוריהם הרלוונטיים ויכולותיהם של אזרחים מן השורה לתפקד ביעילות בהקשרים הנדונים ובין החשש שמא המיזמים הדליברטיביים עצמם אינם בני ביצוע (Bimber, 2000; Gastil, 2008; Griffin, 2011; גולדמן-שיינמן וגופר, 2008). מבקרים אחרים מתמקדים בצורך להסב את תשומת הלב להבדלים המהותיים שבין "שיתוף" ובין "השתתפות". בעוד שרעיון השיתוף מבטא נכונות מצד הרשויות לאפשר לאזרחים רמה מסוימת של מעורבות בפרויקטים שיזמו והובילו הן עצמן, קונספט ה"השתתפות" מבטא חשיבה שוויונית ומעצימה יותר מנקודת מבטם של האזרחים (גולדמן-שיינמן וגופר, 2008; וקסמן ובלאנדר, 2002; צ'רצ'מן וסדן, 2003).

תקשורת דליברטיבית בעידן האינטרנט

התפתחות האינטרנט תרמה רבות לאפיקי המימוש של רעיון התקשורת הדליברטיבית, עם היווצרות התנאים לקיומו של מרחב ציבורי מקוון (Coleman, 2005; Fishkin, 2009; Oblak, 2002; Stromer-Galley, 2002). הוגים וחוקרים בתחום הביעו התלהבות ניכרת מפוטנציאל שילובם של קולות חדשים בשיח הפוליטי ומן היכולת להתגבר על פערים במרחק, בזמן ובשיוך החברתי (Bimber, Flanagan & Stohl, 2012; Bimber, 2003; Dahlgren, 2005; Delli, Carpini, Cook & Jacobs, 2004; Eveland, Morey & Hutchens, 2011; Min, 2007; Stromer-Galley, 2002; Gastil, 2008). מין (Min, 2007) מבקשת להתמודד עם הביקורת המושמעת נגד תקשורת דליברטיבית מקוונת בשל היעדר הממד הבלתי מילולי והקושי לבטא רגשות. החוקרת מזכירה שברוח גישתו של הברמס יאופיין שיח ציבורי אידאלי ברציונליות עניינית, ולפיכך אין הפעילות המקוונת גורעת מן התנאים לקיומו. יתרה מזאת, אפשר לטעון לזכותה של התקשורת הדיונית המקוונת שהרחיק הרגשי והתובענות הקוגניטיבית היחסית שדורשת הכתיבה מגבירים את הממד הרציונלי.

בין יישומי הרשת הרלוונטיים לענייננו בולט מקומם של הפורומים המקוונים, אשר הפכו למוקד של תשומת לב מחקרית מגוונת (Gordon & Manocevitich, 2011; Delli Carpini, Cook & Jacobs, 2004; Manocevitich, 2010; Min, 2007; Price, 2009; Ryfe, 2002; Stromer-Galley, 2002; Weiksner, 2005). פורומים מקוונים משמשים כיום למטרות רבות: פנים-חברתיות, חינוכיות, פוליטיות, כלכליות, שיווקיות ואחרות (Mason & Rennie, 2008; Smith, John, Sturgis & Nomura, 2009). הפלטפורמה הטכנולוגית מאפשרת להתגבר על פערי מרחק וזמן, לחבר בין אנשים שבאופן אחר היו מתקשים מאוד למצוא מרחב משותף ולהתנהל בו לקידום יעדים מוסכמים. שיח פוליטי מקוון נמצא גם ככלי העשוי לחזק ערכים דליברטיביים בזכות העובדה שהוא מאפשר ביטוי לאנשים שאינם מרגישים בנוח במפגשים פנים אל פנים (Albrecht, 2006; Stromer-Galley, 2002). חוקרים אחרים שבחנו את שאלת עצם התאמתו של האינטרנט לקידום מיזמים של תקשורת דליברטיבית מצביעים על יתרונות שילובם של דיונים פנים אל פנים בדיונים מקוונים (Beak, Wojcieszak & Delli Carpini, 2011; Gordon & Manocevitich, 2011; Min, 2007; Price, 2009; Stromer-Galley, 2002). גורדון ומנוסביץ' (Gordon & Manocevitich, 2011) אף טבעו את המונח "augmented deliberation" לתיאור הפוטנציאל הטמון בשילוב סגולותיהן של שתי שיטות הדיון.

המחקר הנוכחי

מחקר זה מבקש לקדם שדה משנה המצוי עדין בחיתוליו: תקשורת דליברטיבית במסגרות אקדמיות. נדמה שרק בשנים האחרונות התגבשה ההכרה בחשיבות שילובן של פרקטיקות דליברטיביות בקמפוסים השונים, וזאת על אף הקשר הטבעי לכאורה האמור להתקיים בין שני המישורים (Carcasson, Black & Sink, 2010; Diaz & Gilchristy, 2010; Englund, 2008; Thomas, 2010). תחום מחקרי משיק, המצוי בהתפתחות מואצת, עוסק בהיבטים הפרדוגיים והאקדמיים של E-Learning ובשילובן של טכנולוגיות תקשורת מבוססות מחשב (בראשן האינטרנט ורשתות חברתיות) לקידום פרויקטים לימודיים, כישורי למידה וביצועים רלוונטיים לדיונו (Friesen, 2009; Haythornthwaite & Andrews, 2011; Sharpe, Beetham, De Freitas & Conole, 2010). כמו מחקרים דומים בתחום (רימור, דמני ורוזנר, 2006; Mason & Rennie, 2008) מבקש גם מחקר זה לבחון, בין היתר, את המשמעויות השונות שאפשר לייחס לפורום מקוון בהקשרים אלה.

המחקר מתמקד כאמור במקרה בוחן ייחודי, "פרויקט פורום דיונים", קורס אקדמי בפורמט חדשני שנלמד לראשונה בשנת הלימודים תשע"א. בניגוד לקורסים המבקשים לקדם דיונים כחלק ממהלך השיעורים בכיתה, ואף בניגוד לקורסים שבהם מתקיים פורום מקוון לצד הפעילות השוטפת במתכונתה "המסורתית", ביקש פרויקט "פורום דיונים" להפוך את מלאכת ההתדיינות לחזות הכול. הנחת המוצא של מתכונת המיזם² הייתה שעצם הפעילות הדיונית במסגרת אקדמית-חברתית צפויה להגביר את רמת המעורבות הרעיונית והמעשית בסביבת חייהם של הסטודנטים: רמה מידית ורחבה כאחת. הפעילות הדיונית נתפסה ככלי לעידוד חשיבה ביקורתית ולהעמקת ההיכרות עם קשת הדעות בנושאים מרכזיים שבסדר היום הציבורי. סדרת המפגשים עם המרצים האורחים, כולם אנשי מפתח בתחומם, נועדה להרחיב את אופקיהם של הסטודנטים ולהעשיר את בסיס הידע המשותף, וזאת בשאיפה לחזק אלמנטים רציונליים ומבוססי ידע בדיוניהם.

לקורס התקבלו כשישים סטודנטים: מחציתם תלמידי שנה ב, ומחציתם תלמידי שנה ג. עם תום סמסטר א הצטמצם מספר המשתתפים ל-58. הגשת מועמדות לקורס נפתחה בפני בעלי ממוצע ציונים גבוה למדי (80 לפחות), אולם גם מקרב חברי הקבוצה הנדונה נבחרו רק מועמדים שנמצאו מתאימים לדרישותיו הייחודיות של הפרויקט: סטודנטים שגילו בקיאות סבירה (לפחות), עניין ופעמים רבות גם מעורבות ממשית במציאות החברתית והפוליטית הסובבת אותם, וזוהו כמשתתפים פעילים בדיונים כיתתיים ומקוונים שהתקיימו בקורסים קודמים. חלק מן המועמדים לפרויקט נקראו לראיונות קבלה, ושם נדרשו להסביר מדוע מצאו אותו מעניין, וכיצד יוכלו לתרום לדעתם לפעילות הצפויה להתקיים בו. שיקול מרכזי נוסף שנלקח בחשבון בעת תהליך המיון היה השאיפה לשלב בפורום הדיונים מגוון רחב ככל האפשר של קולות ועמדות, וזאת במגבלות הטמונות בהרכב האנושי-חברתי, המאפיין חוגים ומוסדות לימוד מעין אלה.

מבנה הקורס ייחודי בנוף האקדמי: עיקר הפעילות בו התקיימה במסגרת הפורום המקוון. לאורך כל שנת הלימודים התבקשו הסטודנטים לכתוב ולהשתלב בדיונים המתקיימים בו וליזום דיונים חדשים בנושאים שונים, לבחירתם. אף שמרבית הדיונים עסקו בנושאים אקטואליים-חדשתיים, גם מקומם של נושאים שברומו של עולם לא נפקד.

אחת לחודש נפגשו משתתפי הקורס עם מרצים אורחים במתכונת הרצאה המשולבת בדיון כיתתי. בעקבות כל מפגש שכזה היה על הסטודנטים לחלוק אלה עם אלה רשמים, חוויות והגיגים במסגרת דיוני המשך בפורום המקוון. מלוות הפרויקט, ראש החוג וחברי סגל נוספים השתתפו אף הם, מדי פעם בפעם, בפעילויות הפורום. מלבד המפגשים הנדונים התקיימו גם מפגשי פתיחה וסיכום

בכל אחד ואחד מן הסמסטרים, ובסך הכול לא יותר מעשרה מפגשים כיתתיים במהלך השנה.

הציון (עובר / לא עובר) ניתן על סמך הערכת עמידתם של הסטודנטים בתנאי הסף להשתתפות, כפי שהוגדרו בבירור ונמסרו להם בתחילת הקורס (נוכחות חובה במפגשים, עשרה פוסטים בני מאתיים מילים לפחות בכל סמסטר וסמסטר – חלקם כתגובה לדברי אחרים, וחלקם כיוזמה שלהם – והשתתפות קצרת מועד באחד מצוותי העזר למנהלת הפורום). מן הראוי לציין כי רובם המכריע של הסטודנטים השתתפו בדיונים הכיתתיים והמקוונים הרבה מעבר למכסת המינימום.

אף שבמפגש הפתיחה הובהר לסטודנטים שעל רוח הדיונים הרצויה לנטות אל ענייני דיומא, אל סוגיות ציבוריות, חברתיות ופוליטיות בסדר היום, ההנחיות הכתובות שניתנו להם היו כלליות במכוון: כתבו על כל נושא העולה בדעתכם, על כל מה שנראה בעיניכם ראוי לדיון פומבי ורב-משתתפים, תוך כדי הקפדה על הימנעות מפגיעה ברגשותיהם של מתדיינים אחרים.

בתום שנת הפעילות הראשונה אפשר היה לקבוע בבירור שהעברת האחריות לבחירה המושכלת בנושאי הדיון אל משתתפי הפורום הוכיחה את עצמה במלואה. אלה נעו, על פי רוב, בין האקטואלי לפילוסופי, בין ענייני דיומא לעניינים ברומי של עולם. כפי שיוצג בפרק הממצאים, הסטודנטים נהנו מהרגשת חופש ביטוי נרחבת, לפחות בכל הנוגע לפורום המקוון. מבין אלפי הפוסטים שהתפרסמו לאורך השנה רק פוסט אחד נמצא בלתי ראוי וגרר תגובה חריפה מצד מלוות הפרויקט. ניכר שמשותתפי המיזם השכילו לתמרן בין מתיחת גבולות חופש הביטוי לבין שמירה על אווירת דיון מכבדת וראויה.

שאלות המחקר המרכזיות שעליהן מבקש מאמר זה להשיב הנן אלה: באיזה אופן תופסים חברי "קבוצת החלוק" בקורס "פורום דיונים" את חוויית ההשתתפות במיזם? אילו משמעויות אישיות וחברתיות הם מייחסים לפעילות במסגרת הנדונה? אילו השפעות אישיות וחברתיות הם מייחסים לה, אם בכלל?

המחקר נערך במהלך חודשי קיץ 2011. לצורך המחקר נערכו ראיונות בלתי מובנים בני כ-45 דקות בממוצע עם 57 מתוך 58 המשתתפים בקורס. ראיונות העומק נערכו בסמוך לסיום שנת הלימודים, וזאת במטרה להבטיח, ככל האפשר, את מהימנותם של דיווחי הסטודנטים. מועדי הפגישות ומיקומן נקבעו בהתאם לצורכיהם ולבקשותיהם של המרואיינים. חלקן התקיימו במשרדה של עורכת המחקר, ואילו אחרות התקיימו בכתי קפה שונים ברחבי הארץ. מקצת הראיונות התקיימו באמצעות הטלפון, וזאת במקרים שבהם העיבו קשיי תיאום על היכולת לקיים את השיחות פנים אל פנים. עורכת המחקר עודדה את המרואיינים לשוחח בפתיחות ובביקורתיות על פניה השונים של חוויית ההשתתפות במיזם. מניתוח

הטיעונים והתמות המרכזיות שעלו במהלך הראיונות אפשר להתרשם כי השיחות אכן התנהלו ברוח זו.

ראיונות העומק תוכתבו (הועברו ממדיום דבור למדיום כתוב) ונותחו כדי למצות את הרעיונות המובעים בהם בתהליך המכונה "תמטיזציה" (Orbe, 1998), בהתאם לנהוג בגישת התאוריה המעוגנת ב־שדה (גבתון, 2001; Strauss & Corbin, 1994). בתהליך זה נבחנים תמלילי הראיונות בקפידה, ומתוכם נבחרים ההיגדים הרלוונטיים לשאלות המחקר (גבתון, 2001; Orbe, 1998). כמקובל במחקר האיכותני, ביקשה גם עורכת מחקר זה לזהות דפוסים רעיוניים החוזרים על עצמם ו"לזקק" נושאים בעלי בולטות וחשיבות שבאו לידי ביטוי רב-פעמי בראיונות.

ברוח הפרדיגמה המחקרית ראוי להזכיר כי הממצאים שיוצגו להלן אינם מוחלטים. המציאות המתוארת בעבודה המדעית לעולם לא תוכל להיות ידועה על בורייה, אלא תהיה תמיד בגדר פרשנות סובייקטיבית (Strauss & Corbin, 1994). ציטוטים נבחרים להלן מתוך הראיונות (כל השמות בדויים) יאירו וידגימו את התמות המרכזיות.

ממצאים

בחלק הממצאים יוצגו כאמור התמות המרכזיות שעלו מתגובות הסטודנטים לפורום המקוון: חוויית ההשתתפות בפורום בעיני המתדיינים, טיפוח הדימוי העצמי כאנשים חושבים ובעלי דעה הראויה להישמע, חיזוק הרגשת החשיבות העצמית כסטודנטים בחוג, פיתוח וחיזוק של הרגלים של צריכת אקטואליה וחשיבה ביקורתית, פיתוח וחיזוק של הרגלים של השתתפות פעילה ברבי-שיח פלורליסטיים, חשיפה לקשת רחבה של דעות ועמדות, תנודות רעיוניות, תגובות ותגובות להן ולבסוף אופיו הרצוי של השיח.

חוויית ההשתתפות בפורום בעיני המתדיינים

כשנכנסתי לפורום נקודות הזכות היו מאוד חשובות לי [...] והן מאוד שוליות בשבילי עכשיו [...] במשך התקופה של הפורום אני הפעלתי כל כך את גלגלי השיניים [...] כאן נקודות הזכות הרבה הרבה יותר חזקות מנקודות זכות אחרות [...] יש להן משמעות אחרת, כמו כסף שמקבלים בירושה מול כסף שאת עובדת קשה בשבילו (מיקי, שנה ג).

מדברי הסטודנטים עולה שחוויית ההשתתפות בפורום הייתה, מרבית הזמן, חיובית מאוד, וזאת אף שביין טיעוניהם היו שזורים גם דברי ביקורת, רגעי אכזבה

ומפח נפש, כפי שיפורט בהמשך. הסטודנטים התייחסו לחוויית ההשתתפות החלוצית במיזם החדשני ולהרגשה שנבחרו להצטרף ל"משהו מיוחד", תקדימי וראשוני, כפי שעולה מדבריה של רונית (שנה ג):

עצם זה שנבחרת לזה, אז זה מראה משהו [...] יש פה איזה סוג של יוקרה [...] תחושה של מועדון יוקרתי, סגור ואקסקלוסיבי, אני הרגשתי שאני חלק מקבוצה מאוד יוקרתית בתוך המערכת.

והדר (שנה ב) הוסיפה:

אתה מרגיש טיפה יותר חשוב מסתם עוד איזה בן אדם שמתהלך פה.

הסטודנטים ביטאו הערכה רבה להזדמנות שניתנה להם להיפגש עם אישים מעניינים, שהעשירו את עולמם והרחיבו את אופקיהם. גם אם מידת ההנאה מששת המפגשים שהתקיימו לאורך השנה לא הייתה אחידה, דיווחו כלל המרואיינים על ציפייה לקראתם. אדיר (שנה ב) התייחס לעניין זה:

לפני כל מפגש הייתה לי ציפייה [...] חיכיתי למפגשים גם כדי לראות את האנשים סוף סוף וגם הנושאים היו נורא מעניינים [...] שוב, היו כאלה שהיו פחות מעניינים, והיו כאלה שריתקו אותי, ואני מדבר עליהם עד היום, באמת [...].

רבים מן הסטודנטים תיארו חוויות של התוודעות ראשונית לעולמות תוכן שלא הכירו ורשמים עזים שהותירו בהם חלק מן האורחים, עד כדי שינוי בתפיסת עולמם. כך למשל תיאר מיקי (שנה ג) את תגובותיו למפגש עם הרבנית ואשת החינוך פורצת הדרך, עדינה בר-שלום, ולדיון שהתפתח בעקבותיו:

הדיון בפורום בנושא עדינה שינה לי את כל הראייה על העולם החרדי, הש"סניקי [...] יש דברים מעבר למה שחשבתי [...] למדתי המון רק מלקרוא מה כתבו על המפגש בפורום המקוון, למרות שבאתי באנטי מאוד גדול לעולם הזה.

תגובות דומות עלו גם בהתייחס למפגש עם נזיר מג'אלי, איש ציבור, סופר ועיתונאי ערבי, שפרס בפני הסטודנטים את חזון הדו-קיום האופטימי שלו. אף שמשתתפים רבים תהו עד כמה מייצג האיש את הרחוב הערבי במדינה, וחלקם אף שללו מכול וכול את תקפות רעיונותיו, ביטאו אחרים התלהבות עמוקה מתוכן טיעונו של מג'אלי ומן האור המפתיע, לדידם, שבו נחשף "האחר". קרן (שנה ג) תיארה את רשמיה:

נזיר מג'אלי [...] לא ידעתי מאיפה לאכול אותו [...] אמרתי לעצמי רגע, רגע, מה קורה פה, באמת הוא הרשים אותי מאוד, יש פה הרי סטיגמה, וכשאתה רואה את הבן אדם פתאום הכול מתהפך, זה היה משהו אחר [...].

מתיאורי המשתתפים עולה ששיח הפורום התקיים גם מחוץ לגבולות המפגשים הכיתתיים ופעילות הפורום המקוון. סטודנטים דיווחו על התגלגלות הדיונים אל שיחות המסדרון, הקפיטריה והדשא, אל חדרי המעונות ואל הנסיעות המשותפות למכללה וממנה ("נסענו באוטו והתחלנו להתווכח, להעלות דברים מהפורום, ממש נכנסתי לזה [...]"), סיפרה שרון, סטודנטית בשנה ב). חברויות חדשות נוצרו ואחרות התהדקו בעקבות הפעילות המשותפת. משתתפי המחקר תיארו כיצד מצאו שותפים חדשים לתפיסת עולמם וגילו מחדש חברים לספסל הלימודים שעל דעותיהם ועמדותיהם לא ידעו בעבר. מרואיינים אחרים סיפרו על מתחים דווקא שהתעוררו בין משתתפים שונים בעקבות חילוקי דעות רעיוניים בפורום המקוון. בין אם הביאה העשייה המשותפת להידוק קשרים חברתיים ובין אם פרמה כמה מהם, מדברי הסטודנטים עולה בבירור שפעילותם בפרויקט חללה אל עולמם הרבה מעבר למרחב הפעילות הפורמלי, כפי שתיאר זוהר (שנה ב):

חלק מהפורום עלה על יוצרו ומעבר למקום לדבר על נושאים מהפורום זה הפך להמון דברים שונים שהתפתחו מעבר לדרישות הבסיסיות [...] זה נהיה אפילו איזשהו תחביב בשלב מסוים [...] גם נוצרו חברויות דרך הפורום [...] זה נתן מין במה נחמדה כזאת גם להיכרות עם אנשים.

דברים אלה עולים בקנה אחד עם טיעוניהם של ישי (2003), של ביק ועמיתים (Mason & Rennie, 2011) ושל מסון ורני (Beak, Wojcieszak & Delli Carpini, 2008), ולפיהם עשויה הפעילות הדליברטיבית לתרום לחיזוק הרגשת הקהילתיות בקרב המשתתפים, ובנסיבות אחרות אף לייצר הרגשה זו יש מאין. לתפיסתם של חברי פורום הדיונים, תרמה להם ההשתתפות בו בכמה מובנים מרכזיים: טיפוח דימויים העצמי כאנשים חושבים ובעלי דעה הראויה להישמע, חיזוק הרגשת החשיבות העצמית כסטודנטים בחוג, פיתוח וחיזוק של הרגלים של צריכת אקטואליה וחשיבה ביקורתית וכן פיתוח וחיזוק של הרגלים של השתתפות פעילה ברבי-שיח פלורליסטיים.

טיפוח הדימוי העצמי כאנשים חושבים ובעלי דעה הראויה להישמע

זה היה סוג של מקום לבטא את הדעות שלי, משהו שלא עשיתי בשנים א-ו-ב והצטערתי על זה. יכולתי לתת ביטוי לדעות שלי, לתת ביטוי לעצמי וליכולות ההבעה שלי באמצעות הפורום הזה. מבחינתי זו הייתה חוויה מתקנת (תמר, שנה ג).

לצד קבוצת סטודנטים שהעידו על עצמם שהם בעלי דעות מוצקות הששים אלי מקלדת ושומחים על כל הזדמנות להשמיע את קולם ברבים, בלטה קבוצת משתתפים אחרת, שחבריה ראו בדרישות הקורס אתגר של ממש. סטודנטים אלה אופיינו בביטחון עצמי נמוך מאחרים, בעיקר בכל הנוגע לכישוריהם בביטוי בכתב ובעל פה. נועם (שנה ג) התייחס לסוגיה זו:

אני לא אחד שאוהב כל כך לכתוב, אני לא כל כך אוהב את ההבעה שלי בכתב [...] אני חושב שהחוויה הזאת [...] היא שיפרה את ההבעה שלי בכתב מאוד [...] זה תהליך שקרה [...] בהתחלה כל הזמן הייתי מתקן את עצמי, לאט לאט זה כבר בא טבעי, זה דבר שמאוד מאוד תרם לי [...] זה שהייתי חייב לעשות את זה כל הזמן גרם לי להיות טיפה יותר בטוח בקטע של כתיבה ופורום וכל הדברים האלה.

סטודנטים אחרים הטילו ספק במשקלן הסגולי של דעותיהם וחששו שמא אין הן ראויות להישמע בפורום. דוגמה לכך אפשר למצוא בדבריה של מירב (שנה ג):

זאת הייתה הזדמנות סוף סוף לביטוי, חופש ביטוי, לבדוק את עצמי עם הסביבה שלי [...] אם ההתבטאות שלי היא נורמלית [...] אה, רגע, יש עוד אנשים שחושבים כמוני? אז אני נורמלית... מבחינתי זה היה פתח, דלת לגבות את עצמי [...].

טיעון נוסף הרלוונטי לענייננו שעלה ברבים מן הראיונות נגע בשאיפה להביע דעות מבוססות ומנומקות היטב. כאשר הרגישו הסטודנטים שאין הם שולטים בנושאי הדיון, בחרו לא להשתלב בו באופן פעיל והסתפקו בקריאת השרשורים או בהאזנה למהלכי הדיון הכיתתי. החשש שמא ייתפסו בקלקלתם ותיחשף בוורותם בסוגיות הנדונות ריפה את ידיהם, ולעתים אף שיתק אותם לחלוטין, כפי שסיפרה תמר (שנה ג):

מקרים שבהם לא הרגשתי נוח להתבטא היו מקרים שבהם לא היה לי מספיק ידע בנושא [...] לאורך הפורום השתדלתי להביע את הדעה שלי

הפורום זה מקום מדהים לבוא ולהגיד את דעתך, מה אתה מרגיש ומה אתה חושב, אבל לא סתם על דברים שטחיים ורדודים, אלא על דברים שהם באמת משמעותיים, דברים שאולי יכולים לקומם את המהפכה הבאה, את המחאה הבאה [...] התובנות האלה יכולות להגיע גם לכנסת, זה משהו שהוא לחלוטין הגיוני בעיניי.

כאשר נשאלו הסטודנטים אם ובאיזו מידה הרגישו חופשיים להתדיין ולהתבטא בכל נושא שהוא, הסתמן בתשובותיהם יחס דיפרנציאלי לשני רכיבי של הפורום. בכל הנוגע למפגשים הכיתתיים השיבו רוב הסטודנטים כי אף שבאופן כללי הרגישו שלא מופעלת עליהם כל צנזורה, די היה בשני אירועים בודדים שנתפסו כ"סתימת פיות" כדי לסמן את גבולותיו של מרחב הדיון. בשני המקרים הנדונים ביקשו חברי סגל שנכחו במפגשים לנתב את הדיון לכיוונים שונים מאלה שאליהם כיוונו הערות הסטודנטים (בתגובה לדבריהם של המרצים האורחים). הדבר יצר מרמור וביקורת מצד משתתפי הפורום, הן בשיחות בלתי פורמליות שהתנהלו עם תום הדיון הכיתתי הן במקצת הפוסטים שנכתבו בעקבות המפגשים. ביקורת נוספת הושמעה ביחס למגבלות הזמן, שלא אפשרו מתן כמה ראווה לכלל המבקשים להתבטא. סטודנטים רבים הביעו תסכול גם כאשר לסיום המפגשים בטרם מוצה הדיון, והעלו רעיונות מקוריים לפתרון הבעיה. בין הרעיונות ששבו ועלו בדברי המשתתפים הייתה ההצעה להתכנס בקבוצות דיון קטנות יותר מיד בתום המפגש כדי להמשיך ולפתח את הרב-שיח, עד למיצויו. בכל הנוגע לפורום המקוון הסתמן קונצנזוס שלפיו התנהלו הדיונים בחופשיות רבה. סטודנטים שלא הרגישו בנוח להתבטא במפגשים הכיתתיים, או שלא נמצא הזמן לאפשר להם להתבטא, העלו את רשמיהם והגיגיהם על הכתב ותרמו להתפתחותם של דיוני המשך מקוונים. הרגשת היעדר הצנזורה החיצונית נגעה גם בחופש הבחירה בנושאי דיון שוטפים וביכולת לנוע בחופשיות על פני מנעד המשלבים הלשוניים. כפי שעולה מדברי הסטודנטים, לא היה בכך כדי לבטל לחלוטין את קיומם של מנגנוני הצנזורה העצמית. אלה הופעלו לא רק במקרים של היעדר ביטחון עצמי או נטייה לביקורת עצמית מחמירה, אלא גם משיקולים מוצדקים, כגון רצון להימנע מפגיעה במשתתפים אחרים ושמירה על אווירה חיובית ופתוחה בפורום. מיקי (שנה ג) הגדיר את פעולת הצנזורה העצמית בנסיבות הנדונות כ"צנזורה נורמלית כשעוברים את הגבול". רוב הסטודנטים ביקשו להימנע ממעורבות בעימותים גלויים ושאפו לכתוב ולהתבטא באופן מכובד והולם, לתפיסתם, סביבת דיונים אקדמית. כך למשל סבר יוני (שנה ג):

תמיד, חוץ ממקרים שלא רציתי להביע דעה כי הרגשתי שהדעה שלי לא מגובשת.

משתתפים אחרים מיהרו להשלים את ידיעותיהם בנושאים שעל הפרק והצטרפו לדיון המקוון בשלבים מאוחרים יותר, כפי שיתואר בהמשך המאמר. מקצת הסטודנטים העידו כי גם למשתתפיו הבולטים של פורום הדיונים היה לעתים אפקט משתק, בהפגנים רמת כתיבה מרשימה במיוחד, עומק טיעונים וידיעות או שילוב הגורמים הללו. כך או כך, די היה בנוכחותם הדומיננטית של "כוכבי הפורום" כדי להטיל צל כבד על ביטחונם העצמי של האחרים. טיעונים ברוח זה מועלים גם בשיח האקדמי המאפיין את חקר התקשורת הדליברטיבית. חוקרים דוגמת אולברכט (Albrecht, 2006) וביק ועמיתים (Beak, Wojcieszak & Delli Carpini, 2011) מציינים שפעמים רבות משעתקים יחסי הכוחות בפורומים המקוונים את אלה המתקיימים במפגשים פנים אל פנים, וכן שנוכחותם של משתתפים דומיננטיים במיוחד בפעילות הדיונית עלולה להעיב על תפקודם של עמיתיהם.

על אף האמור לעיל ציינו רבים מחברי הפורום כי בשלביו הראשונים של הקורס אמנם חששו ממתן פומבי לדעותיהם, אך במהלך השנה התחזק מאוד ביטחונם העצמי. כך למשל תיארה שרון (שנה ב) את השינוי שחל בה לאורך הזמן:

בסמסטר א הייתי קצת יותר עצורה, לא יודעת, קצת התביישתי אולי, לא הכרתי את כולם, לא ידעתי אם מה שאני חושבת זה נכון [...] בסמסטר ב הרגשתי יותר בטוחה להגיב, להגיד, גם לאנשים שאני לא מכירה.

על האפקט הממריץ ומחזק הביטחון שהיה להתנסויות ראשוניות חיוביות בפורום הדיונים אפשר היה ללמוד אפילו מדבריה של עלמה (שנה ג), שהעידה על עצמה שהיא חובבת כתיבה והתדיינויות מושבעת:

כשאתה בא לפורום ונותנים לך את היכולת להישמע, לשמוע ולקבל דעה, זה משהו שחשוב לך מאוד גם כבן אדם [...] זה כיף ששומעים אותך, זה כיף שאתה כותב לאנשים חושבים, זה לא סתם אנשים, אנשים שקוראים את זה, ויש להם דעה על זה [...] אם אתה עושה את זה טוב, או קיבלת פידבקים טובים, זה מעודד אותך להמשיך ולהגיד את הדעה שלך ולקבוע איזושהי עמדה.

דבריה הנלהבים של הדר (שנה ב) מאירים גם הם את הרגשת ההעצמה שליוותה את חוויית הכתיבה וההשתתפות בפורום:

אתה רוצה שיהיו אנשים ממקומות שונים לגמרי שמסוגלים לכבד אחד את השני ומסוגלים לדבר אחד עם השני בצורה נורמלית ולא ברברית.

אמונה בקיומה של לגיטימציה לביטוי חופשי אינה עניין של מה בכך. ואיט ועמיתים (Wyatt, Kim & Katz, 2000) מלמדים שהרגשת החופש להתבטא במסגרות דליברטיביות ממריצה ומעודדת את החברים בהן. הרגשה חיובית ומהותית זו מאפשרת שיחה פוליטית חופשית, בבחינת אמונה המגשימה את עצמה. החוקרים מניחים כי האפקט הנדון מתחזק עוד יותר בתוך קבוצת אנשים המכירים אלה את אלה. בדומה לטיעוני הסטודנטים מצאו גם החוקרים שהשאיפה להמנע מפגיעה באחרים פועלת כגורם המעורר צנזורה עצמית. השפעה דומה מייחסים ואיט ועמיתים (שם) לחשש מדחייה ומהוקעה מחוץ לגבולות השיח. חשש זה מביא לרוב היצמדות לחוקי המשחק המקובלים במסגרת הדיון.

חיזוק הרגשת החשיבות העצמית כסטודנטים בחוג

זאת חוויה מאוד מיוחדת, אתה מרגיש חלק ממה שהווא הוא מאוד חשוב [...] (הדר, שנה ב).

אחת החוויות החיוביות ביותר שהציפו ראיונות העומק נגעה בהרגשת מעמד של משתתפי הפורום במסגרת החוג. חלק ניכר מן המרואיינים ציינו כי בפעם הראשונה מאז החלו את לימודיהם הרגישו שניתנת להם במה פתוחה להבעת דעותיהם, וכי יש מי שמעוניין באמת ובתמים להקשיב להם. הרגשות מעין אלו עולות מדבריה של נטע (שנה ב):

אני זוכרת שממש הרגשתי שחשוב לכם לתת לנו מקום לביטוי, שזה מעניין אתכם לשמוע אותנו [...] שזה חשוב לכם [...] זה נתן לנו הרגשה ממש טובה [...] גם כי יש משקל לקול שלנו, שאפילו כדאי וחשוב ורצוי שבתור סטודנטים לתקשורת נפתח מחשבה עצמאית ונתבטא.

זוהר (שנה ב) התייחס גם הוא לעניין:

מי שחיפש איזה משהו יותר מיוחד מצא את המקום שלו פה [...] זה כאילו משהו טיפה יותר בוגר [...] בקורס רגיל אתה בא, מקשיב, מתייחסים אליך בתור מחברת, תרשום, בסוף נבדוק אם הקשבת או לא [...] פה גם רצו לשמוע את הדעה שלך שזה משהו שהיה לי מאוד נחמד.

בעקבות ההתנסות החיובית העריכו רבים מן הסטודנטים שיש להפוך את פורום הדיונים לקורס חובה בכל החוגים לתקשורת, משל היה רכיב בלתי נפרד מסל החוויות וההתנסויות שראוי לחוגים אלה להציע ללומדים בהם. היו מי שהרחיקו לכת וקראו להפיכת פורום הדיונים לקורס חובה לכל מי שמבקש להשלים את השכלתו האקדמית.

העובדה שבין המשתתפים בפורום הדיונים היו מרצים מסגל החוג תרמה להרגשת החשיבות העצמית שהפגינו הסטודנטים. התנהלותם כשותפים שווים (גם אם מזדמנים) לכתיבה ולמפגשים העצימה מאוד הרגשה זו (קביעה ברוח זו עולה גם ממחקרם של מסון ורני [Mason & Rennie, 2008] על פורומים מקוונים ככלי עבודה פדגוגי-אקדמי). ביטוי לכך ניתן בדבריו של רכיב (שנה ב), בתשובה לשאלה "מה לקחת אתך מחוויית ההשתתפות בפורום הדיונים?":

את הקרבה הזו שהצלחנו להגיע אתכם ביחסים [...] מרצים שממש הגיבו לנו [...] גם לא כתבתם עם האף למעלה, כתבתם בגובה העיניים, עניתם ממש כמו בני אדם מהשורה [...].

היבט נוסף להרגשות הנדונות כרוך בהגדרת תפקידיהם של משתתפי הפורום. לצד המטלה המרכזית בקורס – השתתפות פעילה במפגשים הכיתתיים ובפורום המקוון – נדרשו הסטודנטים גם לבחור בין מטלות נוספות, שאותן מילאו ברטציה: ניהול הפורום, הפקת המפגשים וכתיבת דוחות סיכום. הדבר הגביר את המעורבות בפרויקט והעצים את הרגשת החשיבות העצמית של הסטודנטים, בייחוד בקרב מי שבחרו בשתי המטלות הראשונות. היטיב לבטא זאת דודי (שנה ב), שהגדיר את הפורום במילים "זה הרי הבייבי של כולנו".

פיתוח וחיזוק של הרגלים של צריכת אקטואליה וחשיבה ביקורתית

הפורום מעודד כך חשיבה עצמאית [...] שאין את זה כל כך בקורסים אחרים [...] (עלמה, שנה ג).

בהתייחסם לשינויים אפשריים בהרגלי צריכת החדשות והאקטואליה בעקבות הפעילות בפורום, נחלקו הסטודנטים לשלוש קבוצות. בקבוצה הראשונה מצויים מי שהגדירו את עצמם כצרכני תקשורת "כבדים", בייחוד בכל האמור בחדשות, באקטואליה ובפובליציסטיקה. בין אם הדבר נובע מנטיות לבם ומהרגלים קודמים, ובין אם הדבר נובע מן הדרישות המקצועיות שהעלתה פעילותם בתחומי התקשורת היישומית, חברי הקבוצה הראשונה העידו על עצמם שלא חל שינוי של ממש בדפוסי צריכת התקשורת שלהם מאז החלו להשתתף בפורום הדיונים.

עם חברי הקבוצה השנייה נמנים סטודנטים שאינם בחזקת "חובבי הז'אנר". עניינם בסוגיות אקטואליות מוגבל, והיקפי השיפתם לחדשות, לא כל שכן לפובליציסטיקה, מצומצמים. עם זאת, גם משתתפים אלה לא העידו על שינוי ממשי בדפוסי צריכת התקשורת בעקבות פעילותם בפורום, בעיקר בשל היעדר מוטיבציה.

עניינו של פרק זה בקבוצה השלישית, שגם חבריה הצביעו על צריכה מצומצמת של חדשות ואקטואליה בימים כתיקונם. המכנה המשותף של חברי הקבוצה הוא העובדה שהם זיהו שינויים מרחיקי לכת בהקשר הנדון כבר בתחילת השתתפותם בפורום הדיונים. רבים מהם הצביעו על אימוצם ועל הטמעתם של דפוסי צריכה חדשים כדרך של שגרה, בבחינת "הציץ ונפגע". המוטיבציה העיקרית שהנחתה סטודנטים אלה הייתה שאיפתם להתמודד עם פערי ידע שזיהו לאורך הדרך (בעיקר כאשר השוו את עצמם לחברי פורום אחרים) ורצונם לקחת חלק בדיוני הפורום כשותפים שווים וראויים, כפי שטענה מירב (שנה ג):

מצאתי את עצמי כל ערב רצה לטלוויזיה כדי להיות מעודכנת כמו כולם.

הנחקרים תיארו כיצד מצאו את עצמם נחשפים לכלי התקשורת, מקפידים על רמת עדכון גבוהה בנעשה ומתעניינים בפרשנויות ובגילויי דעת בתחומים רלוונטיים לפורום, בהיקפים שאליהם לא התוודעו בעבר. רבים מן המרואיינים טענו שגם בחלוף חודשים מתום הפעילות בפורום נותרו ההרגלים החדשים על כנם. כך למשל סיפרה תמר (שנה ג):

זה גרם לי להיות הרבה יותר מעורה בחדשות [...] פעם הייתי משתדלת להיות מעורה אבל בעיקר בסופי שבוע [...] זה נתן לי הרבה יותר להיות מעורה ולשמוע מה קורה ויותר להיות ביקורתית ולהמשיך במגמה הזו גם אחרי הפורום.

לצד החשיפה המוגברת לכלי התקשורת לצורכי התעדכנות, נדרשו משתתפי הפרויקט גם להגדיר לעצמם מהן עמדותיהם בסוגיות האקטואליות המשתנות, וזאת לנוכח ההכרה כי יהיה עליהם להציג דעות ועמדות מבוססות מידע, להסבירן, לנמקן ואולי אף להגן עליהן, כפי ששבה והסבירה תמר בתשובה לשאלה "מה את לוקחת אתך מחוויית ההשתתפות בפורום הדיונים?":

לקחתי לעצמי את היכולת להביט על עצמי ולגבש לעצמי דעה שזה משהו מאוד מאוד חשוב מבחינתי. לא היתה לי דעה בהרבה דברים או שהדעה שלי התנדדה, עכשיו אני יודעת איפה המקום שלי ואיפה הדעה שלי וגם לדעת להגיד אותה בצורת כתיבה [...] זה מה שהכי לקחתי

לעצמי מהפורום, בכלל את ההתערות הזאת במה שקורה בחדשות, להיות ביקורתית, לדעת איך לפעול ואיך להשפיע, כמה שאפשר [...] למדתי לא לקבל דברים כמוכנים מאליהם.

דבריה של ניצן (שנה ב) מסכמים סוגיה זו:

הפורום נתן לי הרבה [...] יש הרבה דברים שלא עשיתי לפני זה [...] כמו לעקוב אחרי עיתונים, או אחרי מקרים, או חדשות [...] בעצם לגבש איזה שהו דעות שמאפיינות אותי בתור בן אדם. הפורום עזר לי לגבש את עצמי יותר, לעקוב יותר, זה הכריח אותי לעקוב, להסתכל על קשת רחבה של דעות ולאמץ לעצמי את הדרך שבה אני מאמינה [...] את שמת את עצמך במצב שאת תמיד חייבת להיות עם הראש [...] הכי קל לנו לרצות לא לעשות כלום, כשאת שמה את עצמך במקום כזה את חייבת שנה שלמה כל הזמן להיות בעניינים כי אני רוצה לכתוב, כי אני רוצה שהדעות שלי יהיו נכבדות, לא לכתוב סתם לשם לכתוב, אז את חייבת להיות כל הזמן בפעולה [...] הרבה פעמים לפני פוסט הייתי עושה מין עבודת מחקר קטנה, כדי שמה שאני אכתוב יהיה מבוסס [...] זו התחושה הכי גדולה שנתן לי הפורום הזה.

פיתוח וחיזוק של הרגלים של השתתפות פעילה ברבי-שיח פלורליסטיים

הפורום [...] הרגשתי שזה משהו חשוב, משהו שמקדם אותי לראש פתוח יותר, ליצירתיות, לדיון, לדעת להקשיב אחד לשני, לשמוע דעות שלא תמיד עולות בקנה אחד עם הדעות שלי וגם לקבל את הדעות האחרות של האנשים האחרים [...] (עמי, שנה ב).

ההתנסות בפורום הדיונים, שהיו בה רכיבים תקדימיים וחדשניים לכלל המשתתפים, נגעה בהיבטים מרכזיים אחדים של תקשורת דליברטיבית. חלק אחרון זה של פרק הממצאים יעסוק בהרחבה בהיבטים הללו, כפי שהבינו אותם הסטודנטים.

חשיפה לקשת רחבה של דעות ועמדות
סטרומר-גלי (Stromer-Galley, 2002) בחנה את הגורמים מעוררי המוטיבציה להשתתפות בדיונים פוליטיים מקוונים. ממצאי מחקרה מלמדים שבין הגורמים המובילים נמנות שתי אפשרויות: האפשרות לחשוף דעות בפני קהל גדול

והטרונגני למדי והאפשרות להיחשף לדעות אחרים, להרחיב דעת ולהבין טוב יותר את אקלים הדעות שבמסגרתו חיים המשתתפים. טיעונים ברוח זו הדהדו בדברי המרואיינים בשלל דרכים והקשרים. לצד ביקורת על היעדר הטרונגניות בהרכב המשתתפים, נשמעו דיווחים מרובים על הסיפוק שבפריסת עמדות ודעות בפורום. בין הגורמים לכך הייתה ההרגשה שחברי הפרויקט יכולים לשוחח אלה עם אלה במעין עגה פנימית של סטודנטים לתקשורת, עגה שאינה מוכרת לחבריהם "מהבית", גם לא החכמים והמוכשרים שבהם.

שוב ושוב עלתה הקביעה כי בין תרומותיו הבולטות של פורום הדיונים הייתה החשיפה לקשת רחבה של דעות. בין אם מדובר בהיכרות עם דעות ועמדות שעליהן לא ידעו הסטודנטים כלל, ובין אם היו אלה דעות ועמדות שלא ידעו על נוכחותן בסביבתם הקרובה, הסתמנה תמימות דעים באשר להיקף התופעה. מיקי (שנה ג) התייחס לסוגיה זו:

אנחנו אותם חבר'ה, שבאו מאותם מקומות, ויש כל כך הרבה דעות וכל כך הרבה התכתשויות לפעמים [...] הופתעתי לגמרי [...] הייתי בשוק שיש סטודנטים שלא מרגישים כמוני בנושאים מסוימים. איך זה יכול להיות???

זה הכניס אותי לפרופורציות קצת.

לא רק הצורך להתמודד עם עצם ההכרה בכך שדעתם שלהם אינה הדעה היחידה טלטל את הסטודנטים. משתתפי הפורום נדרשו, פעם אחר פעם, לעמת את תפיסת עולמם עם תפיסות אחרות, מנוגדות לעתים, חלקן מנומקות ומבוססות עד מאוד. צורך זה אתגר את הסטודנטים, אך באותה עת נתפס כחוויה חיובית ובונה, כפי שעולה מדבריו של קובי (שנה ג):

דברים שאתה שומע מציתים לך רעיונות ומחשבות וביקורת פנימית על מה שאתה חושב [...] פתאום אתה חושב שמה שאתה חושב הוא לא הכי חכם, או שהוא חכם אבל לא הכי נכון. או שאפשר טיפה לזוז ממה שאתה חושב כי אולי הדעה שלי התעצבה סתם במקרה, כי התנגשתי בכמה גירויים והם גרמו לי לחשוב בצורה א, אבל אם הייתי מתנגש בעוד ארבעה-חמישה גירויים אחרים באופן מקרי הייתי חושב בצורה ב [...] אז אני בא מנקודה שאני רוצה לקחת, וכן, היו אנשים שהשפיעו עליי.

ואדיר (שנה ב) הוסיף:

הפכתי להיות יותר קשוב [...] אני פתוח לדברים נוספים שבעבר או לא ידעתי על קיומם או סתם לא הסכמתי [...] השיח שינה הרבה דברים, גם במפגשים וגם בפורום המקוון [...] לא להיות סגור בכועה שלי, בעולם שלי

[...] למדתי לזהות את הבורות שלי, למדתי לשבור כל מיני קונסטרוקציות שהיו לי בראש.

אחת הסוגיות המרכזיות בעבודותיהם של חוקרי פורומים מקוונים נוגעת בתרומתם הפוטנציאלית לשבירת מעגל הקסמים הבעייתי של חשיפה סלקטיבית. כך למשל מניחים סטרומר-גלי (Stromer-Galley, 2002) ואולברכט (Albrecht, 2006) שהשתתפות בדיונים מקוונים הממוקדים בסוגיות פוליטיות עשויה לשמש מענה לנטייתם הטבעית של מרבית בני האדם להיחשף לאקלים דעות דומה לשלהם. חגי (שנה ג) נגע בנקודה זו בדיוק:

נחשפתי באמת להמון דעות, לדברים שאולי לפני זה לא חשבתי עליהם בכלל, דעות, או מצבים או אפילו חיים של אחרים, שאני הייתי מקובע אולי בעמדה שלי, ידעתי X וגיליתי שיש עוד הרבה אותיות. בעצם זה היה כי תמיד אם היו שיחות בנושא, זה תמיד היה עם בן אדם ספציפי אחד, לרוב חבר שאני כבר יודע מה הדעה שלו, ואם אני הולך ומדבר אתו על דברים שאותי אישית הם מאוד מעצבנים [...] אני יודע שאם אני הולך לדבר עם החבר הזה, אני יודע שהוא יתמוך בי, ואם אני הולך לחבר אחר, הוא לא יתמוך בי [...] אז יש מצב שאתו אני בכלל לא הולך לדבר. פה בפורום יש מצב שאם אני רוצה ואם לא, אני אשמע את הצד השני ואקבל גם את ההסברים ואולי גם אשתכנע. מצד שני גם לי יש אפשרות לשכנע [...].

תנודות רעיוניות

כאשר נשאלו הסטודנטים על מקרים שבהם חוו שינוי דעה, גיבוש דעה חדשה או הערכה מחודשת לדעה קיימת, היו תשובותיהם מגוונות. רוב הסטודנטים דיווחו על עיצובן של דעות חדשות בתחומים שאליהם נחשפו לראשונה, הן במסגרת מפגשי הפורום הן במהלך הדיונים המקוונים, כפי שאפשר ללמוד מדבריו המייצגים של מיקי (שנה ג):

אני גיבשתי המון דעות, המון דעות, נחשפתי לעולם שלא ידעתי עליו בכלל [...] המון דעות בהמון נושאים שלא הייתי מודע אליהם [...] גרם לי להרבה כעס נגד המערכת והחברה, עורר אותי למחשבה נגד ההגמוניה, גרם לי לכעוס, להיות יותר ביקורתי, לחשוב על דברים שמאוד מטרידים אותי [...] אני מרגיש עכשיו כמו בן 16 שכועס על המערכת.

גם במקרים שבהם הייתה דעתם בנושא נתון חלקית ובלתי מגובשת העידו רבים מן הסטודנטים כי הצליחו לחדד את עמדותיהם ולהבהירן לעצמם. משתתפים מעטים בלבד סיפרו על מקרים שבהם השתנתה עמדתם מן היסוד, כפי שהעידה שרון (שנה ב):

משהו ששמתי לב אליו, זה שאני באתי עם תפיסת עולם מאוד מסוימת [...] וכן הצלחתי לשנות את התפיסה [...] הגעתי לפורום ופתאום התחלתי לשמוע דעות שונות ולראות ש-א: החשיבה שלי לא הייתה נכונה, ב: צריך המון ידע שלא היה לי בשביל להיפתח לדברים שונים [...] התחברתי יותר לדעות שהן לא הדעות שלי. פתאום הדעות שלי נראו לי נוראיות [...] הכול השתנה לי בראש [...] מאוד, מאוד, מאוד החכמתי מזה.

ברבס (Barabas, 2004) בחן את התנאים שבהם מושג קונצנזוס בדיונים דליברטיביים. החוקר מזכיר את החשש מפני השפעתו של לחץ פנים-קבוצתי על חברים חלשים בקבוצה ליישר קו עם עמדות הרוב. מסיבות אלה, מציין ברבס, אין לראות בהשגת קונצנזוס ערך עליון ויעד מרכזי בכל פעילות דליברטיבית. גם המלט וקוב (Hamlett & Cobb, 2006) מצביעים על השאיפה הנלהבת להשגת קונצנזוס בכל מחיר כאחת הסיבות המעוררות חוסר נחת בקרב מבקרי התקשורת הדליברטיבית. בכל הנוגע לפרויקט "פורום דיונים" אפשר לקבוע שבהיעדר כל דרישה חיצונית להשגת קונצנזוס, היתכנותו הייתה עשויה להיות תוצר הנטייה הטבעית של מרבית בני האדם לאמץ את עמדות הרוב. עם זאת, למעט שני סטודנטים לא דיווח איש על הרגשות מעין אלו. ייתכן שריבוי הנושאים שעלו לדיון (עניין שזכה לביקורת בלתי מבוטלת כשלעצמו) תרם למניעת היווצרותו של לחץ פנימי חזק להשגת קונצנזוס.

תגובות ותגובות להן

ההשתתפות הפעילה בפורום הדיונים חייבה את הסטודנטים להתמודד מדי פעם בפעם עם תגובות ביקורתיות, והכול בכמה פומביות, משותפת. מדברי המשתתפים עולה שהרצון לקבל תגובות לפוסטים שכתבו היה חזק מן הצורך בדברי שבח ובגילויי הסכמה. לשון אחר, אף שרוב הסטודנטים הודו שנהגו מאוד לקבל תגובות תומכות וחיזוקים לטיעונים שהעלו, עצם התגובה היה משמעותי יותר בעבורם. כל עוד נתפסה הביקורת כעניינית, כסדרת טיעונים שכנגד, ולא כמקבץ העלבות אישיות, עוררה הרגשת סיפוק והייתה תמריץ להמשיך להתדיין. קובי (שנה ג) התייחס לסוגיה:

להיעלב קשה לי כי אני בא מנקודה של ויכוח דעתני, ואני לא מחפש פה את הפרגון, שיסכימו אתי או יגידו שכתבתי מדהים. כן, כמוכן שאם כתבתי פוסט והיו תגובות של "כתיבה יפה" ו"היה מעניין" ופה ושם [...] זה סבבה, זה מחמיא, אבל בעצם זו לא המטרה, זה סתם האגו מדבר [...] זו איזושהי טפיחה על השכם, ולא זאת המטרה, למרות שזה נחמד [...] למה אני מצפה? אני מצפה שיגיבו אנשים שהדברים מכוונים כלפיהם, אני מצפה לתגובה, אם הצלחתי לשכנע, אם הדעה שלי הובנה, אם הרעיון הועבר או שלא.

בין הסטודנטים היו גם מי שהפיקו הנאה של ממש מהתמודדות עם דעות מנוגדות וראו בהן אתגר אינטלקטואלי מעורר, כפי שעולה מתיאוריה של עלמה (שנה ג):

התגובות [...] היו חלק שיותר הבנתי אותן ויותר התחברתי אליהן, והיו כאלה שפשוט לא בראש שלי וחושבים אחרת. דווקא אהבתי את אלה שכותבים הפוך ממני, כי זה יותר כיף לדבר אתם מאשר עם אלה שאומרים לי סתם "וואלה צודקת". זה מאתגר אותי לשמוע דעות של אחרים, במיוחד אם הן מנוגדות לשלי.

משתתפים בודדים העידו על עצמם שכתבו לשם כתיבה ולא התעניינו כלל בשאלת התגובות שיקבלו. רובם המכריע של הסטודנטים דיווחו על ציפייה לתגובות, על הרגשת הסיפוק כשהגיעו ועל אכזבה לנוכח פוסטים שנתרו ללא מענה. בועז (שנה ג), שהשווה את דפוסי התקשורת המקובלים באוהל המחאה החברתית לאלה של הפורום, סיפר שהיה שמח למקבילה מקוונת לתנועות הידיים המבטאות הסכמה או אי-הסכמה. אלה חסרו לו במקרים שבהם ציפה לתגובות שבוששו לבוא, גם אם לא היה בהן כדי להחליף תגובות מנומקות ומפורטות. ממצאים אלה עולים בקנה אחד עם ממצאי מחקרם של סטרומר-גלי ומוהלברגר (Stromer-Galley & Muhlberger, 2009), שבחנו את השפעתם של ביטויי הסכמה ואי-הסכמה על רמת המוטיבציה של משתתפים בדיונים מקוונים ועל מידת ההנאה שהפיקו מהם. מסקנתם המרכזית הייתה שעל אף הסיפוק שהסבו תגובות תומכות, עצם היכולת לעורר תגובות ולתרום לדיון היא שהסבה את מרב הסיפוק. ביטויי אי-הסכמה לא הובילו, על פי רוב, לפגיעה במוטיבציה.

אופיו הרצוי של השיח

השאיפה להשתלב בדיונים – או אף להובילם, להגיב ולקבל תגובות, גם במקרים של ריבוי דעות בסוגיה נתונה – משתלבת בתפיסת אופיו הרצוי של השיח, כפי

שתיארו אותו רבים מן הסטודנטים. אלה התייחסו לשיח ענייני ומרובה דעות מבוססות כאל מודל שאליו יש לשאוף, והביעו רתיעה מדיונים הגולשים אל עבר האישי, הרגשי והיצרי. גם אם "חטאו" בעצמם בכתיבה רגשית מדי פעם בפעם או מצאו את עצמם נפגעים, בין אם הייתה זו דעתם הכנה ובין אם לאו, רוב הדוברים סיפרו על העדפתם המוחלטת לשיח "הברמסי", רציונלי וענייני, כפי שתיאר קובי (שנה ג):

פורום הדיונים צריך להיות שכלתני, דעות על העולם וניתוח של מצבים בעולם צריך להיות מאוד שכלתני, של שכל מול שכל, של בירור דעות, דברים מאומתים, עם טיעון של א שמוכיל ל-ב שמוכיל ל-ג, שיש קשר בין הדברים. כשמחילים לעשות בלבול בין רגש לשכל, לדברים מהבית, כל מיני משבצות קבועות מראש, זה מתפספס. להתחיל להכניס את הרגש ודעות אישיות זה נראה ומרגיש כמו פספוס.

זווית שונה לניתוח אופיו הרצוי של הפורום הציע ניב (שנה ב):

חייבים להגביל את תנאי הקבלה כדי שבאמת יהיה דיון הגיוני, קצת מעבר להרצאות במכללה. מצד שני [...] הקורס הזה צריך להוביל לשינוי [...] אני חושב שהמחאה עכשיו שקמה יכולה לסלול את הדרך למשהו פרקטי [...] הפורום גם צריך לקחת איזה פרויקט, לשלב בין הדיבור שהוא יפה והוא אחלה, אבל לי קצת חסר שזה לא מגיע לרמה הפרקטית. הפורום צריך להוביל לאיזושהו שינוי.

לצד קולות אלה נשמעה גם ביקורת על היעדרם של כללים מוכנים לניהול הדיונים באופן שיבדל אותם במובהק מפורמטים אחרים של רבי-שיח מקוונים. בין המבקרים הבולטים בהקשר זה היה בועז (שנה ב) שציין "לא היה שום תוכן שדיבר על מה זה דיון אינטרנטי, לא היו חוקים [...] היה פורום, לא היה דיון, לדעתי [...]".

בהתייחס לשאלה העוסקת בנכונותם להמשיך ולקחת חלק בפעילויות דיוניות מחוץ למסגרת האקדמית, השיבו רוב המרואיינים בחיוב ("עושה את זה בלי לחשוב פעמים", אמר ניב, סטודנט בשנה ב). יחד עם זאת, חלקם סייג נכונות זו בידיעה שלדיונים תהיה מטרה יישומית, ושמסקנותיהן תועברנה למקבלי החלטות בתחומים הרלוונטיים לנושאי הפורום. סטודנטים אחרים העריכו כי בהיעדר היכרות מוקדמת עם חברי הפורום וללא הרגשת המחויבות ההדדית שאפיינה את הפעילות במסגרתו, היו מתקשים למצוא בו עניין לאורך זמן. טיעון נוסף שהועלה בסוגיה זו נגע לרמת השיח וליכולותיהם האינטלקטואליות של משתתפי

הפורום. אף שמדי פעם בפעם השמיעו הסטודנטים ביקורת על רמתם הירודה לכאורה של כמה מחבריהם לפרויקט, וגם בהינתן קבוצת סטודנטים ספורים שהודו שלא הרגישו שום אתגר אינטלקטואלי בפורום, נותרת על כנה תמונת מצב חיובית ביותר בכל האמור להערכת משתתפי הפרויקט את יתר חבריהם. שוב ושוב הושמעה ההערכה כי ייחודו של הפורום היה בסביבה האקדמית-אינטלקטואלית שבה התקיים ושאותה גם אפשר. התנסות חיובית זו הביאה מרואיינים רבים לקבוע שתנאי סף נוסף להסכמתם להשתתף בפעילות דליברטיבית עתידית יהיה שמירה על רמה אינטלקטואלית מאתגרת, כזו שאינה נופלת מרמתם שלהם.

סיכום

בספרו *Political communication and deliberation* עוסק גסטיל (2008, Gastil), מבין החוקרים הבולטים ביותר בתחום, ברכיביו הרצויים של מה שהוא מכנה "התהליך החברתי של הדיון הדמוקרטי": מתן מרחב ההזדמנויות להתבטא, עידוד וטיפול של ההבנה ההדדית, בחינת דעות ועמדות אחרות מאלה שעמן הגיעו המשתתפים בדיון ושמירה על כבודם של יתר המשתתפים בו. כאשר בוחנים את ממצאי המחקר בראי טיעוניו של גסטיל אפשר לקבוע כי למעט חריגים בודדים נשמרו כל אותם רכיבים. חופש הביטוי ומגוון ההזדמנויות להתבטא התקיימו, לדעת מרבית משתתפי הפרויקט, כמעט ללא יוצאים מן הכלל. למעט סטודנטים ספורים ביותר, שסיפרו על מה שהם תפסו כאווירה כוחנית ובלתי נעימה, סברו המרואיינים שסביבת הפורום הצליחה לשמר אווירה חיובית ומכבדת. עם זאת, נראה כי בפרויקטים דומים בעתיד חשוב יהיה לתת את הדעת על הדרכים להתגבר על המצוקה העולה מעמדת המיעוט, למשל באמצעות מעורבות מוגברת של מנהלי פורום בהבטחת השתתפותם הפעילה של כלל המתדיינים.

הצלחתו של המיזם (בהיבטים שנבדקו במחקר הנוכחי) יכולה ללמד כי השילוב בין פעילות מקוונת ובין פעילות פנים אל פנים אכן נושא ערך מוסף, כפי שהציעו מין (2007, Min), פרייס (2009, Price) ואחרים. בהתבסס על דיווחי המתדיינים נראה כי בלטו במיוחד יתרונם של המפגשים הכיתתיים כמקורות ידע חדשים מחד גיסא ויתרונה של הפעילות המקוונת כמרחב פתוח, גמיש ומזמין מאידך גיסא (בהלימה לדבריהם של ביק ועמיתים Beak, Wojcieszak & Dellil, 2011 [Carpini, 2011] וחוקרים אחרים).

מעבר לכל אלה, בלטה גם ההסכמה סביב סוגיית בחינתן של דעות ועמדות חדשות. משתתפי הפרויקט הרגישו שהתנסותם המתמשכת בפעילויות הפורום אפשרה להם ללמוד על קשת רחבה ומגוונת של דעות ועמדות. התנסות זו סיפקה

להם הזדמנויות למכביר להעמיד למבחן את דעותיהם, לגבש עמדות בסוגיות חדשות, למקם את עצמם ביחס לבעלי העמדות האחרות, ובמקצת המקרים אף לשנות עמדות קיימות.

ממצאי המחקר גם מלמדים שהשתתפות בפרויקטים מסוג "פורום דיונים" נושאת פוטנציאל העצמה לדימויים העצמי של הסטודנטים. הדבר נכון הן באשר להיותם אנשים חושבים ושותפים ראויים למסגרות מעין אלו הן בכל הנוגע למעמדם כשחקנים משמעותיים בחוג. התנסותם של משתתפי המחקר בפורום הדיונים מחוללת, כפי שמעידים הממצאים, גם טיפוח יחס חיובי לתהליכי התדיינות וקבלת החלטות ציבוריים. בהסתמך על מחקרים קודמים (וקסמן ובלאנדר, 2002; Gastil, 2008; Eveland, Morey & Hutchens, 2011; Gamson, 1992) אפשר לשער כי להרגשת העצמה זו צפויות השלכות חיוביות גם על תפקודם של הסטודנטים כאזרחים פעילים בחברה. במסגרת מחקרי המשך ראוי יהיה לבחון קשרים אפשריים בין חוויית ההשתתפות בפורום הדיונים ובין מעורבות פוליטית-חברתית של ממש וכן בין עניין פוליטי, ידע פוליטי והשתתפות פוליטית, סוגיות מוכרות מן המחקר בתחום (Bimber, 2000, 2003; Gastil, 2008; Mutz, 2006).

בדומה למחקרים אחרים, גם עבודה זו אינה נטולת מגבלות. ראשית, מאחר שמדובר בפרויקט "אליטיסטי" שמשתתפיו נבחרו בקפידה, נותרת על כנה אחת השאלות המרכזיות בחקר התקשורת הדליברטיבית: האם היא מתאימה לכול? האם אפשר לקדם תרבות דיון בקרב אוכלוסיות מגוונות, גם כאשר הבחירה במשתתפים נרדומלית לחלוטין? האם ראוי כלל לדבר על "דמוקרטיה השתתפותית" כאשר אין מדובר בהשתתפות רחבה וגורפת (Beak, Wojcieszak & Delli Carpini, 2011; Bimber, 2000; Griffin, 2011)? כדי להתמודד עם סוגיות כבודות משקל אלו, ראוי לפתח מיזמים דליברטיביים נוספים שאינם בוררים את הבאים בשעריהם, ולהמשיך במחקר השוואתי ארוך טווח.

מגבלה נוספת כרוכה בהתמקדות בפרויקט ניסיוני. כמה מהצעות הייעול של הסטודנטים, כפי שפורטו בגוף העבודה, ראויות לאימוץ (כמו קיומם של מפגשי המשך פנים אל פנים, ללא נוכחות המרצים האורחים). כמה מנקודות הביקורת שהעלו (ובראשן היעדרן של הגדרות ברורות באשר למהות התהליך הדליברטיבי) ראויות לבחינה מדוקדקת. משמעות הדברים היא שאת ממצאי המחקר הנוכחי יש לקבל בהקשרם הראשוני, לראות בהם אך ורק תחילתו של מהלך מחקרי ממושך, השוואתי ורב-שלבי.

לסיכום, אף שאין מדובר במסגרת דיון המבקשת לקדם מטרה חיצונית מסוימת, נושאת הפעילות בפורום הנדון ערך דליברטיבי-דמוקרטי רב-ממדי. תרומתה בולטת במישור החינוכי במובן עידוד המוטיבציה להשתתפות פוליטית

עתידי, במובן "התייחדות" עם רעיון ההתדיינות הציבורית ובמובן תרגולו הלכה למעשה.

בהתבסס על דיווחיהם של משתתפי הפרויקט אפשר לומר כי המסגרת הנדונה, חרף פגמיה, אפשרה להם התנסות חיובית בפעילות תקשורת דליברטיבית. התנסות זו עשויה להגביר את סיכויי השתתפותם בפעילות דליברטיבית רחבת היקף בעתיד, וייתכן שאף תגביר את רמת מעורבותם החברתית-פוליטית. לכל הפחות עשויה התנסות זאת להפוך את הנוטלים בה חלק לאזרחים רחבי אופקים משהיו, בטוחים יותר בקולם ומודעים יותר לאקלים הדעות שבו הם חיים.

הערות

- 1 אני מבקשת להודות לד"ר עידית מנוסביץ' על הסיוע בשלבי הראשונים של המחקר ועל ההשראה להתוודע לעולמה המרתק של התקשורת הדליברטיבית.
- 2 ראש החוג דאז, ד"ר אורלי צרפתי, ועורכת המחקר.

רשימת המקורות

- בנחביב, ש' (1994), רציונליות דיונית ודגמים של לגיטימיות דמוקרטית, זמנים, 50-51, 79-67.
- גבתון, ד' (2001), תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותי, בתוך נ' צבר בן-יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותי, תל אביב: דביר, עמ' 195-221.
- גולדמן-שיינמן, א' וגופר, ר' (2008), סוף מעשה בשיתוף תחילה, דמוקרטיה השתתפותית מהלכה למעשה, ירושלים: החברה למתנ"סים.
- וקסמן, א' ובלאנדר, ד' (2002), דגמים של שיתוף אזרחים, נייר עמדה מס' 26, ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ישי, י' (2003), דמוקרטיה ייצוגית; דמוקרטיה משתתפת, בתוך א' צ'רצמן וא' סדן (עורכים), השתתפות, הדרך שלך להשפיע, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 25-39.
- צ'רצמן, א' וסדן, א' (2003), השתתפות: מבט שני, בתוך א' צ'רצמן וא' סדן (עורכים), השתתפות, הדרך שלך להשפיע, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 273-289.
- רימור, ר', דמני, ר' ורוזנר, ע' (2006), סטודנטים לומדים בסביבות עתירות טכנולוגיה: הזיקות שבין חשיבתם המטאקוגניטיבית, עמדותיהם והשתתפותם בפורום מתוקשב, הרצאה בכינוס צ"יס לחקר טכנולוגיות למידה, רעננה.

- Eveland, W. P. Jr., Morey, A. C., & Hutchens, M. J. (2011). Beyond deliberation: New directions for the study of informal political conversation from a communication perspective. *Journal of Communication*, 61, 1082-1103.
- Fishkin, J. S. (2009). Virtual public consultation: Prospects for Internet deliberative. In T. Davies & S. T. Gangadharan (Eds.), *Online deliberation: Design, research, and practice*. Stanford: CSLI Publications, pp. 23-36.
- Friesen, N. (2009). *Re-thinking e-learning research*. New York: Peter Lang.
- Gamson, W. A. (1992). *Talking politics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gastil, J. (2008). *Political communication and deliberation*. Thousand Oaks: Sage.
- Gastil, J. & Black, L. W. (2008). Public deliberation as the organizing principle of political communication research. *Journal of Public Deliberation*, 4(1), 1-47.
- Gordon, E. & Manocevitc, E. (2011). Augmented deliberation: Merging physical and virtual interactions to engage communities in urban planning. *New Media and Society*, 13(1), 75-95.
- Griffin, M. (2011). Developing deliberative minds — Piaget, Vygotsky and the deliberative democratic citizen. *Journal of Public Deliberation*, 7(1), article 2. Available at <http://www.publicdeliberation.net/jpd/vol7/iss1/art2/>
- Habermas, J. (1989). *The structural transformation of the public sphere*. Massachusetts: MIT press.
- Habermas, J. (2006). Does democracy still enjoy an epistemic dimension? *Communication Theory*, 16(4), 11-26.
- Hamlett, P. W. & Cobb, M. D. (2006). Potential solutions to public deliberation problems: Structured deliberations and polarization cascades. *The Policy Studies Journal*, 34(4), 629-648.
- Haythornthwaite, C. & Andrews, R. (2011). *E-learning theory and practice*. Thousand Oaks: Sage.
- Lev-On, A. & Manin, B. (2009). Happy accidents: Deliberation and online exposure to opposing views. In T. Davies & S. T. Gangadharan (Eds.), *Online deliberation: Design, research, and practice*. Stanford: CSLI Publications, pp. 105-122.
- Manocevitch, E. (2010). Mapping the practice of online deliberation. Paper presented at *OD 2010 Fourth International Conference on Online Deliberation*. Leeds, UK.

- Albrecht, S. (2006). Whose voice is heard in online deliberation? A study of participation and representation in political debates on the Internet. *Information, Communication and Society*, 9(1), 62-82.
- Beak, Y. M., Wojcieszak, M., & Delli Carpini, M. X. (2011). Online versus face-to-face deliberation: Who? why? what? with what effects? *New Media & Society*, 14(3), 363-383.
- Barabas, J. (2004). How deliberation affects policy opinions. *The American Political Science Review*, 98(4), 687-701.
- Barber, B. (1984). *Strong democracy: Participatory politics for a new age*. Berkeley: University of California Press.
- Bimber, B. (2000). The study of information technology and civic engagement. *Political Communication*, 17(4), 329-333.
- Bimber, B. (2003). *Information and American democracy: Technology in the evolution of political power*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bimber, B., Flanagan, A. J., & Stohl, C. (2012). *Collective action in organizations: Interaction and engagement in an era of technological change*. New York: Cambridge University Press.
- Carcasson, M., Black, L. W., & Sink, E. S. (2010). Communication studies and deliberative democracy: Current contributions and future possibilities. *Journal of Public Deliberation*, 6(1), article 8. Available at <http://www.publicdeliberation.net/jpd/vol6/iss1/art8/>
- Chambers, S. (2003). Deliberative democratic theory. *Annual Review of Political Science*, 6, 307-326.
- Coleman, S. (2005). The lonely citizen: Indirect representation in an age of networks. *Political Communication*, 22(2), 197-214.
- Dahlgren, P. (2005). The Internet, public spheres and political communication: Dispersion and deliberation. *Political Communication*, 22(2), 147-162.
- Delli Carpini, M. X., Cook, F., & Jacobs, L. (2004). Public deliberation, discursive participation, and citizen engagement: A review of empirical literature. *Annual Review of Political Science*, 7, 315-344.
- Diaz, A. & Gilchristy, S. H. (2010). Dialogue on campus: An overview of promising practices. *Journal of Public Deliberation*, 6(1), 1-12.
- Englund, T. (2008). The university as an encounter for deliberative communication: Creating cultural citizenship and professional responsibility. *Utbildning & Demokrati*, 17(2), 97-114.

- Thomas, N. L. (2010). Why it is imperative to strengthen American democracy through study, dialogue and change in higher education? *Journal of Public Deliberation*, 6(1), article 10. Available at <http://www.publicdeliberation.net/jpd/vol6/iss1/art10/>
- Weiksner, M. G. (2005). E-the People.org: Large-scale ongoing deliberation. In J. Gastil & P. Levine (Eds.), *The deliberative democracy handbook*. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 213-227.
- Wyatt, R., Kim, O., & Katz, E. (2000). How feeling free to talk affects ordinary political conversation, purposeful argumentation, and civic participation. *Journalism and Mass Communication Quarterly*, 77(1), 99-114.

- Mason, R. & Rennie, F. (2008). *E-learning and social networking handbook: Resources for higher education*. New York: Routledge.
- Min, S. (2007). Online vs. face-to-face deliberation: Effects on civic engagement. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 12(4), article 11. Available at <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.2007.00377.x/full>
- Mutz, D. (2006). *Hearing the other side: Deliberative vs. participatory democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Oblak, T. (2002). Dialogues and representation: Communication in the electronic public sphere. *Javnost: The Public*, 9(2), 23-42.
- Orbe, M. P. (1998). *Constructing co-cultural theory: An explication of culture, power, and communication*. Thousand Oaks: Sage.
- Price, V. (2009). Citizens deliberating online: Theory and some evidence. In T. Davies & S. T. Gangadharan (Eds.), *Online deliberation: Design, research, and practice*. Stanford: CSLI Publications, pp. 37-58.
- Ryfe, D. (2002). The practice of deliberative democracy: A study of 16 deliberative organizations. *Political Communication*, 19, 359-377.
- Sharpe, R., Beetham, H., De Freitas, S., & Conole, G. (2010). An introduction to rethinking learning for a digital age. In R. Sharpe, H. Beetham, & S. De Freitas (Eds.), *Rethinking learning for a digital age*. New York: Routledge, pp. 1-12.
- Smith, G., John, P., Sturgis, P., & Nomura, H. (2009). *Deliberation and Internet engagement*. Paper presented to *The European Consortium of Political Research General Conference*. Potsdam.
- Strauss, A. & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology: An overview. In N. Denzin & Y. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research*. Thousand Oaks: Sage, pp. 273-285.
- Stromer-Galley, J. (2002). New voices in the public sphere: A comparative analysis of interpersonal and online political talk. *Javnost: The Public*, 9(2), 23-42.
- Stromer-Galley, J. & Muhlberger, P. (2009). Agreement and disagreement in group deliberation: Effects on deliberation satisfaction, future engagement and decision legitimacy. *Political Communication*, 26, 173-192.

מאמר מקורי

הסיפור האזרחי של החדשות: "היום שהיה" עם גיא זהר

איילת כהן*

תקציר

מהדורת החדשות הלילית "היום שהיה", שמגיש העיתונאי גיא זהר בערוץ 10, מציעה הגדרה חלופית לסיפורי החדשות. התכנית מבקשת לחתור לסדר יום פרטי, להצביע על אפשרויות של ברירה אישית מתוך השֶׁטף (flow) התקשורתי ולעודד התייחסות אזרחית ביקורתית כלפי ראיית החדשות המסורתית של הטלוויזיה. סיפור החדשות כסוגה המחקה חוויה אזרחית מתבטא בעיצוב האולפן כמופע של אדם אחד המעורב בשיח בין-מסכי עם חברים/מומחים, בהצבת חלופות צורניות ותוכניות להבחנה הייררכית ושיפוטית בין נושאי הדיווח, בחשיבה רוחבית רצופת הפוגות קומיות המקשרת בין נושאים רחוקים לכאורה זה מזה ובהתייחסות מתמדת לתגובות הצופים באתר התכנית ובדף הפייסבוק שלה. מאמר זה עוסק בדרכים שבהן משקפים הרכיבים המילוליים והחזותיים של השיח בתכנית את פרשנות יוצריה לסוגיות מרכזיות שנבחרו לדיון במודל התקשורת העכשווי: השינויים במושגי יסוד בחקר התקשורת, התמורות במהות הטקסט שכותרתו "חדשות", דרכי הפעולה של עיתונאי החדשות וכן תפקידם של העיתונאים כמעוררי מודעות חברתית ותפקיד הצופים.

* ד"ר איילת כהן (ayeletkohn@gmail.com) היא מרצה בכירה בחוג לתקשורת צילומית במכללה האקדמית הרסה.

מבוא

כן, שוב לילה טוב לכם, תודה שבאתם. תשמעו סיפור, לכאורה לא קשור לכלום (היום שהיה, 27.10.2010).

מאמר זה עוסק במודל התקשורת הייחודי של מהדורת הלילה של חדשות ערוץ 10, "היום שהיה". הדברים הבאים מתמקדים באופן שבו תפיסת העולם הביקורתית של התכנית והפרשנות הרב-מוֹדֵלִית שהיא מציעה למודלים ולמושגי יסוד בחקר התקשורת משתקפות במהדורה כולה (תפיסת מקרו) ובדפוסי השיח המילוליים והחזותיים של כל אחד ואחד מפריטיה (items) (תפיסת מיקרו). המאמר עוסק בדרכים שבהן משקפים הרכיבים המילוליים והחזותיים של השיח בתכנית את ההתייחסות הרפלקסיבית של מפיקה לסוגיות מרכזיות שנבחרו לדיון במודל התקשורת העכשווי: השינויים במושגי יסוד בחקר התקשורת, התמורות במהות הטקסט שכותרתו "חדשות", דרכי הפעולה של עיתונאי החדשות וכן תפקידם של העיתונאים כמעוררי מודעות חברתית ותפקיד הצופים כיוצרים מעורבים של תוכני מדיה (Enli, 2007). ייחודה של התכנית, כך אטען, ברגישותה לתמורות החלות בניסיון התרבותי של ייצור ושל צריכה של תכנים חדשותיים בקרב עיתונאים וצופים כאחד ובייצוג ההתייחסות לתמורות אלה בדגם שהיא מציעה. דגם זה, בתורו, עשוי להוסיף ולעודד שינויים שמקורם בתפיסה עדכנית של התופעה שג'וז' הרטלי (Hartley, 2002) כינה "אזרחות תרבותית" (cultural citizenship). "היום שהיה" היא תכנית אקטואליה יומית המשודרת בשעות הלילה (22:30) בערוץ 10 בטלוויזיה הישראלית, החל ביוני 2003. התכנית מוגשת בשידור חי ומזוהה עם איש הרדיו והטלוויזיה גיא זהר, המגיש את התכנית מיומה הראשון ארבעה לילות בשבוע (בימי חמישי מגישה את התכנית נסלי ברדה). התכנית מעוצבת כמגזין חדשות המסכם את כותרות היום באווירה נינוחה ובנימה אישית. המגיש יושב על שרפרף גבוה, מעין כיסא ברים, כשמאחוריו צג שטוח גדול, ומדווח בסגנון המשלב עובדות, סיפורים ("הסיפור הבא") והערות אישיות הטבועות בחותמו הייחודי של כל אחד ואחד מפריטי המהדורה (items). זהר נוהג להביע בדבריו עמדה גלויה ולשלב בדיווח הערות ביקורתיות, לרוב בנימה אירונית. במהלך התכנית הוא פונה למשתתפים קבועים, המשמשים כעיתונאים-לרגע מכוח נוכחותם הקבועה וכמי שמשתפים אחרים בדפוסי המומחיות שלהם (Collins & Evans, 2007; Evans, 2008) כאשר הם מופיעים על גבי הצג: נציג הבנק הבינלאומי העונה לשאלה "ומה הכסף שלנו עשה היום?", ומנחה התכנית "לילה כלכלי", המשודרת מיד אחרי "היום שהיה". בסיום התכנית משודרת פינה

בשם "רגע של נחת", שבה מוגש פריט בעל אופי הומוריסטי. עורך התכנית זאב חספר והמפיק חנוך דאום ליוו אותה כמעט מראשיתה, כך שאפשר להתייחס אליהם ואל זהר, המגיש, כאל צוות הפקה מלוכד (להלן "מפיקי התכנית"). לתכנית נתוני רייטינג גבוהים יחסית לתכנית אקטואליה לילית (9.2 אחוזי צפייה, על פי נתוני הוועדה הישראלית למדרוג, נכון למאי 2012).¹

על אף הגדרתה כתכנית אקטואליה, "היום שהיה", לטענתי, אינה עוסקת בעיקרה בדיווח על חדשות, וזאת – לא רק משום שמדובר בתכנית לילה (late night) שאינה משודרת בזמן צפיית השיא ועוסקת ב"חדשות ישנות",² אלא גם משום שהדיווח החדשותי משני בחשיבותו למטרות התכנית, ויתרונו המרכזי הוא בהקנתו לה "הצדקה ז'אנרית". לתכנית, כפי שאנסה להדגים באמצעות בחינתם של אופני השימוש ברכיביהם התוכניים והלשוניים של פריטים נבחרים, יש מטרות אחדות. נושאי הפריטים הנבחרים משמשים את גיא זהר, כפי שציין בריאיון שערכתי עמו (זהר, 2010), לפעולה בשני דפוסי ביקורת: ביקורת כלפי גישות ותפיסות חברתיות המיוצגות או המשוקעות בפריט חדשותי שנבחר לפי הפוטנציאל שיש בו להעלות ביקורת כזו ולא דווקא לפי ערכו החדשותי, וביקורת המופנית כלפי תרומת המדיה ויוצריה לייצוג ולעיצובן של גישות ותפיסות אלה. העלאת הנושא מנקודת המבט הביקורתית הכפולה משמשת באופן טבעי גם את זהר עצמו, לדבריו, לבחינה קפדנית של עבודתו הוא. ביקורתיות זאת התבטאה גם בהתפטרותו מהגשת מגזין החדשות של הערוץ בספטמבר 2011 בשל חילוקי דעות באשר לאוטונומיות של הערוץ. כפי שנראה בהמשך, ההתמקדות בזוהר, בתפיסת העולם שלו ובנוכחותו המרכזית כפרסונה שהתכנית מזוהה עמה, מעוררת תגובות מגוונות המזמנות תהייה על אודות יכולתה של התכנית רפלקסיבית מוצהרת להיתפס ככזאת בקרב הצופים.

התפיסה הרעיונית של התכנית הולמת את אילוציה, ובמידה מסוימת גם נובעת מהם. כאמור, אין מדובר בתכנית חדשות, אלא בליקוט ובעריכה מחודשת של חומרי גלם מצויים. מטבעה, ואולי גם משום ההכרח, "היום שהיה" עוסקת בעיקר בפרשנות, בבנייה ובעיצוב של נרטיבים המשרתים את האג'נדה שלה. יוצרי התכנית אינם מסתפקים בפירוק או בבנייה מחדש של מתכונות דיווח שחוקות. אדרבה, תוך כדי דיווח הם מצרפים לביקורת המשתמעת על דרכי הדיווח המסורתיות גם את הטלת הספק בגרסה הנוכחית שהם עצמם מציעים.³ הבלטת הביקורת העצמית והאופן שבו מפיקי התכנית חושפים בפני הצופים כמודע, כטקטיקת שיח, את האמצעים הנרטיביים שאותם הם נוקטים, משמשים אותם להצהרה על שקיפות מצדם ולהודאה במגבלות המדיום וההפקה. בכך ממשיכים מפיקי התכנית מסורת של הצגה מודעת של תהליכי ההפקה בשיח העיתונאי ושל מקום הניסיון האישי בתהליכים אלה, כפי שהציעו, בין השאר,

החוקרים הבאים: Fairclough, 1995; Coupland, 2001; Montgomery, 2006, ובמידה מסוימת גם סקנל (Scannell, 2001), בקישור שהוא מציע בין אותנטיות לבין ניסיון.

במקביל, הביקורתיות המוצהרת מאפשרת למפיקי התכנית להזמין את הצופים ליטול חלק ביצירה משותפת, גם אם חלקית באופייה, ולהגיב לתכנית במגוון ערוצי מדיה (פייסבוק, טוקבקים, טוויטר וטלפונים למערכת). שותפות כזאת מציעה בחינה מחודשת של מודל התקשורת המסורתי וממירה משוב חד-סטרי בשאיפה, או לפחות בהצהרה, בדבר רצון ביצירה משותפת שבמהלכה "היום שהיה" ממצבת את עצמה כמצב ביניים של מתווך/מפיק בין "ההפקה" לבין "הקהל" ("פולימדיה" [polymedial] לפי מדיאנו ומילר [Madianou & Miller, 2012]). שותפות זאת אף מובילה לצמצום האפשרויות של ביקורת הצופים את תוכני המשדר, שכן בהפיכתם לשותפים פעילים הנושאים באחריות לתכנים אלה, הם הן יצרנים הן צרכנים שלהם בעת ובעונה אחת. במהלך התכנית מקפיד זהר להתייחס לתגובות הצופים, לרוב בהתייחס לפעילות המתקיימת באתר התכנית. ברגעים האחרונים של כל מהדורה הוא מונה את מגוון דרכי ההתקשרות ואפשרויות התרומה לתכנית המוצעות לצופים. דרכים אלה של שיתוף – שיח מומחים מעל צגי האולפן, העלאת תמונות ששלחו הצופים או התייחסות לדף הפייסבוק של התכנית – מציעות דגם צנוע, גם אם הצהרתי ברובו, של "אינדיבידואליזם רך" בחברה העוברת תהליך שקולרדי (Couldry, 2008) והירוארד (Hjarvard, 2008). מכנים "מדייטיזציה" (mediatization) של החברה.

הפריטים הנבחרים ביום מסוים משמשים למפיקי "היום שהיה" בעיקר כמסגרת סיפורית דמויית משל שאפשר לצקת לתוכה תכנים משתנים. בכך מציעה התכנית תרומה מעניינת להרחבת תפיסתם של פרופ (Propp, 1928) ושל לוי-שטראוס (Levi-Strauss, 1955) על אודות תבניות סיפוריות קבועות ומיתוסים כטקסטים תרבותיים המשקפים התלבטויות מוסריות של תקופתם (Kitch, 2003); (Roeh, Katz, Cohen & Zelizer, 1980). מפיקי התכנית מצביעים על אפיוני התכניתיים של הפריט הנבחר, המוכרים היטב לצופים ולמשדרים כאחד, כדי להדגיש את חשיבות הפרשנות והנושאים שהם מבקשים להציג במבנה העומק של הטקסט. לשון אחר, לתוך מעטפת הפריט החדשותי, אל נוסחת הדיווח שבתוכה כבר מובנות מראש הנחות ספקניות כלפי עמדה ניטרלית לכאורה, יוצק זהר את התוכן שבכוונתו לקדם, מבדל אותו ומחדדו באמצעים חזותיים ולשוניים. הטקסט שיצר משמש את זהר למכלול תפקידי הפרשנות, הכידור והעלאת המודעות האזרחית שהוא נוטל על עצמו. במקביל מתמקדת התכנית במובהק ביכולת השיח המורכבת של המנחה, ב"פלפול הפנימי" שבשיח ובתרכובת שבין שיח דידקטי לבין הצהרה שסתירה בצדה. ודוק: האותנטיות של זהר כפרסונה נפגמת בשל

ההבניה המקצועית, הסינתטית והמלאכותית של דמות המשוחח הטבעי הבנויה היטב (Montgomery, 2007, ch. 8; Tolson, 2001, 2006). הדים לכך מופיעים בין השאר בתכניות סטירה ("ארץ נהדרת") ובתגובות צופים.

מטרות המחקר ושיטת המחקר

מטרתו הראשונה של מאמר זה היא בחינת הטענה כי "היום שהיה" מציעה התבוננות ביקורתית וחלופה עדכנית למונחי יסוד אחדים בחקר התקשורת: קביעת סדר יום, שֶׁטֶף, ראיית המדיום כשלוחה של הגוף, מהדורת החדשות כהדמיה של סדרת אינטראקציות בין-אישיות, סיפור אנושי (human interest story) מנקודת המבט של אנשים מן השורה (Turner, 2010) ותפיסת מגיש החדשות כפרסונה וכנוטל חלק בשיח פרה-חברתי (Levy, 1979). על סמך התבוננות זו מציעה התכנית מודל תקשורת חדש.

מטרתו השנייה של המאמר היא להתמקד בדרכים שבהן מיישמים מפיקי התכנית את עיקרי תפיסת העולם של התכנית, ושבאמצעותן מוצעת הפרשנות העכשווית שלה למונחי היסוד שנסקרו בחלקו הראשון של המאמר. לשם כך אציע ניתוח סמיוטי, מילולי וחזותי של דוגמאות מתוך "היום שהיה" בין השנים 2010-2012. באמצעות ניתוח זה אבחן את האופן שבו הפרשנות, המובעת בדיון המטה-לשוני והמטה-רעיוני בפריטי המהדורה, מוצגת באמצעות רכיבים חזותיים ומילוליים: מראה האולפן ומשמעותו כחלל פרטי וציבורי, שפת הגוף וסגנון ההגשה של המנחה, השימוש ברמות שונות של יחסי מילה ותמונה וכן שימוש באירוניה ובמעברים לשוניים מסומנים בין תבניות דיווח לבין תבניות סיפור ופרשנות. הדיון ברכיבים אלה יתמקד בדרכים שבאמצעותן מבקשים יוצרי התכנית לחקות, ואף לייצר, דפוסים משתנים של ייצור ושל צריכה של תכנים תרבותיים.

בצד ניתוח התוכן אסתמך גם על ריאיון שערכתי עם זהר בדצמבר 2010, על מפגש שהתקיים בין זהר לבין סטודנטים בחוג לתקשורת צילומית במכללה האקדמית הדסה בירושלים ביום עיון (3.2.2011) ועל תצפית בהתנהלות ההכנות לתכנית ושידורה שקיימתי באולפן חדשות ערוץ 10 במאי 2011.

מתותבת לצמה: תפיסת סדר היום, השֵטף והמדיום כשלוחה של הגוף

"היום שהיה", מעמדת יתרון השוליים שלה כתכנית אקטואליה לילית, מציעה פרשנות עדכנית למודלים של תקשורת, מעלה ביקורת ומנסה לספק חלופה עדכנית למודלים אלה. במקביל היא גם בוחרת לאמץ רכיבים נבחרים של מודלים מסורתיים של סיקור חדשות. כך מתקיימת בתכנית תנועה בין ההיצמדות לרכיבים המוכרים ונוסכי הביטחון שמציעים מודלים מסורתיים, כגון נוסחאות דיווח, מגיש-פרשן יחיד באולפן, ארגון הייררכי של פריטי החדשות מ"חדשות קשות" ל"חדשות רכות" ועד לקטע בידורי בסיום התכנית, לבין ערעור בו-זמני על סדר היום המובנה במודלים אלה.⁴

המדיה המסורתית בונה את רצף הסיפורים החדשותיים כסדרה של שיאים במדרג: כותרות, תמונות המוצעות כמתכונת המכוונת כבר לאיקוניות, המחקה תבניות איקוניות או המסתמכת עליהן (לדוגמה, ראש מדינה ומאחוריו דגל, עוני המסומן בתנועת מצלמה החודרת לבית ריק ומתמקדת בקירות המתקלפים) ויחידות מקרו ומיקרו של דרמה, מאירועי מדיה ועד ל"רגעים קטנים". הדרמה האמתית היא לעתים קרובות מהדורת החדשות עצמה, ההפקה והטקסט כאחד, ומטרת ההפקה היא לשמור על מעורבות רגשית מתמדת. גם בפריטים בודדים במהדורת החדשות העכשווית בולטת היום תופעת העצמת הדרמה בקריינות, כמוזיקה ובתנועות המצלמה (Baum, 2002) וכן בהתמקדות הגוברת בסיפורים אנושיים של "גיבורים" מוכתרים לרגע. ולבסוף, עם אבדן הבלעדיות שהייתה לה על המידע (Allan, 2006), המדיה מדמה את עצמה או מקשרת את עצמה לאופני צריכת החדשות של הפרט (רשתות חברתיות, בלוגים של עיתונאים, דפי פייסבוק וכדומה).

כמענה לתופעות אלה – הצגת החדשות כבסיס לבניית סדר היום של הפרט,⁵ מבחינת העדיפות והחשיבות של הנושאים המסוקרים – נתפסת התכנית "היום שהיה" כחלופה אפשרית אחת ממאגר חלופות/פעולות עריכה של מהדורות חדשות אישיות שמקיים כל אחד ואחד מן הצופים. נקודת המוצא של "היום שהיה" היא שהמידע החדשותי שמציעה המדיה, על ההייררכיה המובנית בהצגתו, נשזר, נעלם ומבצבץ חליפות כקווצות בצמה בסדר היום הפרטי של האזרח. השליטה בשֵטף הידיעות החדשותיות⁶ והארגון ההייררכי של הידיעות על פי חשיבותן, כפי שמפרשת אותן התקשורת, הם חלופה אחת מני רבות לפעולה הלקטנית היומיומית של הצרכנים מתוך ערוצי המידע הרבים העומדים לרשותם; תפיסה זו כינו בנט ומנהיים "the one step flow of communication" (Bennett &)

(Manheim, 2006). אלטמן (Altman, 1986) דן באופן שבו השטף קיים אך ורק כדרך לקיים את הערוץ פתוח, להפעיל "רעש רקע" קבוע שימנע מן הצופים להתנתק מן האחיזה במדיום, המשמש כעין שלוחה מסומנת בצליל של הגוף. במקרה שלפנינו, אופני עיצובה של התכנית, המציבה את האג'נדה הפרטית שלה לפני הנושאים שעליהם היא מדווחת, מעמידים סימני פיסוק, הדגשה ואזהרה, הקוטעים את רעש הרקע הזה ומכוונים את הצופה לעצור את השטף, לסמן פריטים מתוכו, לעמוד על משמעותם, ומכאן – לתהות על הנושאים המוצעים במבנה העומק של התכנית.

בשנים האחרונות המידע החדשותי אינו חייב להיות תחום עוד ביחידות זמן המוקדשות לצריכתו (מועד שידור מהדורת החדשות), וערוצי המידע העומדים לרשות הצרכן-הלֵקט של המדיה מגוונים (בניגוד לצרכן העבר שצידו הוגש לו על צלחת המדיה). סדר היום של "היום שהיה" דומה לזה המסורתי מבחינת התנועה "מן הכבד לקל", ומתכונת התכנית נוטלת רכיבים ממופע סטנד-אפ מבחינת אופייה הקומי (Feldman & Goldthwaite Young, 2008; Young, 2004); בכך מנסה התכנית דגם דומה לזה המוצע ב-*The Daily Show*, הבוחנת רמות שונות של קבלה וזעזוע של תכנים חדשותיים במסגרת המבליטה גוונים שונים, זהירים ובוטים כאחד, של הומור (Baym, 2005; Feldman, 2007; Tenenboim-Weinblatt, 2009).

מבנה העומק של התכנית, לעומת זאת, משקף התייחסות לגישות ולתפיסות חברתיות ולהערות ביקורתיות המעסיקות את הפרט במהלך הכולל של סדר יומו, שקלועים ושזורים בו רכיבים ביוגרפיים ופריטים חדשותיים בתבניות משתנות אישיות של שוויון או מדרג. אמנם גישות, תפיסות והערות אלה אינן מושא הדיווח בפריטים המופיעים בסדר היום החדשותי שמציעה התכנית, אך הן עשויות להדריך את הפרט, היוצר את מארג הטקסטים שאותו הוא מלקט מערוצי המדיה השונים (אלקטרוניים, מודפסים ואינטראקציות בין-אישיות) במהלך יומו, והן הופכות למהדורת החדשות האישית שלו.

המדיום, לפי תפיסה זו, אינו עוד שלוחה של הגוף, כפי שמציעים מאירוביץ', סילברסטון ומקלוהן וכן סקנל (Meyrowitz, 1985; Silverstone, 1994; McLuhan, 1964/1994; Scannell, 2000), אלא הוא חלק מן המארג הכולל ששזורים בו יחד גוף אישי, עולם ציבורי, עניינים הנוגעים אך ורק לפרט ועניינים ברומו של עולם. המדיום הוא אפוא אחת הטקסטורות, אחת הרקמות, של הגוף (גשמי ו"רוחני" כאחד, אם נתייחס לראייה העצמית שמכתיבה סביבת המחשב), שמהן נוצר המרקם היומיומי של חיי הצופה באמצעות חיקוי והטמעה. במרקם זה משולבים גוף וסביבה פיזיים, חיים עצמאיים ברשתות חברתיות, דאגות פרטיות וגילוי עניין בנושאים ציבוריים, בסוגיות ביוגרפיות ובטרדות לאומיות, וגם

"פיסות תרבות", כגון קטעי שיחה או אמרות שאנשים שומעים במהלך יומם או פוגשים בהם במהלך שיטוט באינטרנט, אמרות וביטויים שאין להם תועלת מידית לחיי הפרט, אך הם מוסיפים לתנועה היומיומית של המידע, מעין "הבזקי ידע". ביטוי לכך מופיע בשזירה קבועה של פתגם או אמרה בפניה מיוחדת בתכנית. כ-29.2.2011, למשל, פנה זוהר אל הצג שעליו הופיעו מילות הפתגם ואמר "הנה פתגם יפני שמצאנו לא מזמן: 'אם אתה מאמין לכל מה שאתה קורא, עדיף שלא תקרא'".

הנה לדוגמה סדר הפריטים והכותרות שהוצמדו להם (כשהן מודגשות) במהדורת "היום שהיה" ששודרה ב-27.10.2011. הפריטים מופיעים כסדרם ובנוסף שהציג זהר בקולו בפתיחת המהדורה.

חלוקת הארץ: ממשלת נתניהו הסכימה לערוך מחקר שמחלק את הארץ כדי שה-OECD יסכים לצרף אותנו.

חלוקת תקציבים: הממשלה החליטה – ועדה לבריקת חוק האברכים. מה באמת קורה עם עשרים וחמש הוועדות האחרות שכבר הוקמו השנה?

חלוקת אחריות: מסמכי וויקיליקס: סגן ראש ממשלת בריטניה קורא לבריקת סטטיסטיקת המוות של עירק.

חלוקת נתחים: הקצבים בארצות הברית נערכים לקראת ההלוואין. התחפושת המבוקשת היא שמלת הבשר של לידי גאגא.

מחליקה על המים: והדולפינה שלמדה בשבי לרקוד על הזנב שוחררה לטבע ולימדה את הלהקה.

במבט ראשון בולטים המאפיינים המסורתיים של מהדורת חדשות ועיצוב סדר היום שלה: המעבר מן הכבד אל הקל, חדשות פנים קודמות לחדשות חוץ ביום נטול שיאים דרמטיים, והמקום האחרון במדרג שמור לפריטים שערכם החדשותי נמוך, אך הם מייצגים תחומי עניין תרבותיים (הלוואין, לידי גאגא) ונורמות חברתיות (האנשה של בעלי חיים). אני מבקשת להתמקד ברכיב הסגנוני, המכוון את הצופים לפעולה של קריאה בין השורות ולחשיפת מבנה העומק של הטקסט, המחקה את תרבות הפרטי והציבורי שבסדר יומו של על אזרח.

הרכיב הסגנוני מתבלט בבחירת הכותרות ובשורש חל"ק כגורם מאחד, המחייב את הצופה להשעות את תפיסת "הרעש" הסביבתי של המדיום ולשחזר את הגיון הרצף בין הפריטים (בדומה לחוויית הגולש הנעזר במנוע חיפוש). בחירה זו מסבה את תשומת הלב לסגנון מעבר לתוכני הפריטים ונעה מביקורת חריפה

ומאירוניה (חלוקת הארץ, חלוקת תקציבים, חלוקת אחריות) לשימוש פוליסמי (חלוקת נתחים) הפועל בשני הכיוונים: הוא מאציל נימה אירונית על חלוקת הארץ (רמיזה מקראית), התקציבים (ניחוח של שחיתות) והאחריות (ה"מערכת" מחלקת לעצמה נתחים), והוא מוביל את הקורא ל"דבר עצמו" (נתחי בשר). הכותרת האחרונה "מחליקה על המים" מוצעת כחשיפת תחבולה: אילוץ של השורש שכבר נבחר כדי להתייחס לנושא שבו אין לשורש זה חשיבות של ממש. כאן נשען הצירוף "מחליקה על המים" על אזכורים חוץ-טקסטואליים, כמו "ללכת על המים" (שם סרטו של איתן פוקס מ-2004). כך גם מובלטת החשיבות המיוחדת לפעולה המשחקית, המודעת לעצמה והמרמזת בעקיפין לרצינות היתר שבהן לוקות מהדורות החדשות בדרך כלל.

רכיב סגנוני נוסף הוא חיבור הנושא הכללי לסדר היום הפרטי של הצופים. כך למשל "כדי שה-OECD יסכים לצרף אותנו", המעלה סימני שאלה על אודות משמעות "אותנו" הלאומי והפרטי,⁷ ו" [...] מה באמת קורה עם עשרים וחמש הוועדות האחרות שכבר הוקמו השנה?", המחקה שיחה יומיומית וקורא לאחריות שלטונית ולערנות אזרחית. לכך נוספת האחדה סגנונית שהכותרות מייצגות, המיתרגמת להאחדה של חשיבות הנושאים. שמלת הבשר והדולפינה אינן נופלות בחשיבותן מן הפריטים הקודמים, וזהר נענה כאן להנחה שרכיב מן הצופים יגלוש באינטרנט כדי לראות תמונות של שמלת הבשר, ולא ימהרו לחפש תקריבים של המסמכים שהדליפה וויקיליקס (Wikileaks).

זהר אינו מנסה לחנך את צופיו, אלא לחקות את דרכי הליקוט וההבניה של פריטי החדשות היומיומיים שלהם כחלק מבנייתה הדינמית של ביוגרפיה אישית. סוגיות של כלכלה וחלוקת תקציבים הן רכיב מרכזי בחיי היום-יום, מחשבוך המכולת ועד לחישוב השכר, וכך גם – לא פחות – ההערות התרבותיות הטמונות בנושאים השוליים לכאורה. מה יחסנו לבשר כחומר גלם (ומה מקומם של בעלי החיים בסוגיה זו)? שאלה זו זוכה לתשובה עקיפה בפריט הבא, העוסק בבעל חיים מואנש ה"מלמד את הלהקה". ומה אומר מידע זה עלינו כעל "להקה"?

בריאיון עמו (בדצמבר 2010) סיפר לי זהר כי מטרתו הראשונית בבניית הפורמט של "היום שהיה", פורמט שגם קידם כאשר הגיש במשך שנים אחדות את חדשות הילדים בערוץ הילדים של הטלוויזיה הישראלית (2006-2011), הייתה לערוך מכלל פריטי החדשות סיפור מתמשך וליצור בעצמו את החוליות שיחברו את חלקי הסיפור המלוכד, המורכב מפריטים שאין ביניהם קשר סיבתי או רעיוני אמתי. זהר מספר כי התכנית נולדה כמעט במקרה, במטרה "להגיש את חדשות היום כסיפור ולא כאוסף כותרות מפוצצות": "אנחנו רוצים לפתוח כמו שאנחנו אוהבים. קצת פרפורציות", פתח זהר את מהדורת "היום שהיה" ב-19.10.2012; הוא הציג בפני צופיו תמונות לוויין של השמש ושל הקוטב הדרומי,⁸ וגם הכתבים

הוצגו כחברים וכמספרים ולא כמדווחים: "כפי שמספר לנו עידו", "סיון כהן שלנו מוסרת", "אומר אלון בן-דוד שלנו", "שיר שגיא שלנו מספרת". לדבריו, ערך זה לא מעט טקסטים סיפוריים כאלה, אך הבין שהניסיון השרירותי לבנות סיפור מלוכד אינו תורם דיו להעלאת המודעות לסוגיות החברתיות שעניינו אותו, וכיום הוא משתדל להותיר רכיבים של רעיון זה ב"היום שהיה" במטרה ליצור הרגשה או רושם של סדר יום חלופי, הנשען על חוויית הגלישה, על השיחה ועל הליקוט המודע משטף המידע שעורכים הצופים העכשוויים. הנה לדוגמה מובאה מתכנית ששודרה ב-19.10.2012, מיד לאחר דיווח על פרשת וויקיליקס והדלפת המידע שגרמה מבוכה לממשל האמריקני, ומנקודת המבט המקומית – גם לממשל הישראלי:

עכשיו הסיפור שממשלת ישראל הייתה מעדיפה בוודאות שלא יתפרסם. בתמצית: ממשלת נתניהו הסכימה להתייחס ליהודה ושומרון ואל הגולן כאילו שהם לא חלק ממדינת ישראל בשביל להצטרף ל-OECD.

את ארבע האותיות של שם הארגון קרא זהר באטיות ובמודגש, בטון חגיגי. במהלך הקריאה חיך למצלמה, ואז הסתובב לצג שמאחוריו ופנה בחיוך אל מירב דוד, הכתבת, והזמין אותה להציג את הכתבה שהכינה. בכך ניסה להציב את ישראל בהקשר העולמי ולהביע ביקורת על אודות הצביעות המוסרית באמצעים סיפוריים ("הסיפור", קישור טבעי לכאורה בין שני הפריטים). בו-זמנית נעזר זהר באינטונציה (הגייה מובלטת, קריאה אטית המבקשת להבהיר ולהמתיק סוד עם הצופים) ובפנייה כמו חברית לכתבת. השימוש בהגייה מודגשת כדי להציב את ההערה הביקורתית בנושא הסיקור המרכזי, כקודם לתוכן הפריט, הפך לסימן היכר של זהר. שיקוף מובהק של תופעה זו, המתייחסת גם לצד המשחקי המוגזם של זהר כמגיש-מספר, אפשר לראותו בין השאר גם בפרודיה על דמותו שהוצעה במסגרת התכנית "ארץ נהדרת", המשודרת בערוץ השני של הטלוויזיה הישראלית.⁹ הפרודיה בגילומו של השחקן אסי כהן משקפת את האלמנטים הפרפורמטיביים ואת השימוש הייחודי בשפה האופייניים לזהר כמרכז התכנית, והיא מייצגת את המשקל המועט המיוחד לתוכן הפריטים לעצמם. רכיבי המופע מובהקים עד כדי כך, שגם מגישים אחרים, הממלאים מדי פעם בפעם את מקומו של זהר, כמו נסלי ברדה וניב גלבוץ, מאמצים במלואם הן את אופי דברי הקישור הן את האינטונציה והמחוות הגופניות האופייניים לו.

דפוסים משולבים של חברות: רצועת השידורים, הצג והאולפן

"היום שהיה", כתכנית בעלת תבניות סוגתיות ייחודיות, משקפת תפיסה זו של סדר היום השזור במודעות עצמית גלויה. ביטוי למארג המורכב של החדשות והיומיומי, של הציבורי והפרטי, מיוצג בה בטקסט דינמי הנע הלך ושוב בין סוגות, ממידע לבידור, בהבלטת האג'נדה החברתית, בתנועה המתקיימת בתכנית בין כובד ראש לבין הטלת ספק, בין בדידות המגיש באולפן (בדומה לצופה מול המרקע) לבין יצירת אינטימיות של שיחה עם "חברים קבועים" המופיעים על גבי הצגים בתכניתו. זהר עצמו "מתארח" לרגע בתכניות הקודמות לשלו ברצף השידורים של ערוץ 10 ומציע קדימון ל"היום שהיה". תחנות קבועות של מפגש יומיומי בחייו של אדם, ראיית חברות מתווכת-מחשב כגורם משמעותי בחיי הפרט (Bruno, 2008) ומערכת מורכבת של סוכני תרבות ומנהיגי דעה שמהם שואב הפרט מידע – כל אלה הם רכיבים בסיסיים בחייו של כל צרכן/יצרן מידע עכשווי.

מענין לציין כי במהלך השידור מתחוללת באולפן עצמו, בסיטואציה שהצופים אינם חשופים לה, תנועה הפוכה מזו המשודרת, המתאפיינת באינטראקציה בין-מסכית. וזהר מגיש את התכנית באולפן שבו הוא יושב מול שתי מצלמות וקורא את דבריו (זהר כותב את הטקסט כולו בעצמו), ובהם גם את קטעי הקישור, את הבדיחות ואת ההערות הכמו-ספונטניות, מצג הטלפרומפטר. לבמאי התכנית, לדברי זהר, תפקיד מרכזי כמגיב ליצירת המופע החד-פעמי של כל מהדורה ומהדורה. במהלך השידור זהר מפנה אליו לא פעם את מבטו, והבמאי מהנהן, מחווה תנועות עידוד ומחייך במקביל לביצוע העבודה המקצועית (מבוסס על תצפית שנערכה במאי 2011). בכך מתפצל השיח לשיח הערכני, הבין-מסכי, שרואים הצופים בבית, ולתחזוקה אנושית ראשונית, "מיושנת", המתקיימת באולפן בין זהר לבין "חבר", מעין הגשמה פיזית של "הקורא המשוער".

לעמדה זו, המקשרת בין אינטראקציות מתווכות-מרקע אלה המוצעות בקדמת הבמה לבין הישענות על מפגשים בין-אישיים מאחורי הקלעים בתכנית עצמה, וכן למערך המקשר בין חדשות, יש היבטים כלכליים של החיים ברשת והד גם בסדר היום של ערוץ 10 כולו ובארגון רצועת השידורים הלילית שלו. חדשות, כלכלה וחיים ברשת מוצעים ברצף תכניות בהנחייתם של שלושה מגישים המזוהים עם תחומי ההתמחות שלהם: גיא זהר ("היום שהיה"), שרון גל ("לילה כלכלי") וגיא לרר ("צינור לילה"). בראייה רחבה מזו, הרצועה הלילית מתקשרת גם למארג השידורים המוקדם יותר, הכולל מהדורת חדשות (מידע ובידור), מהדורת בידור

יומית ("ערב טוב עם גיא פינס"), תכנית אירוח חדשותית ("לונדון וקירשנבאום") ותכנית חדשות מרכזית. התפיסה המשלבת בין חדשות לבין בידור מבקשת להוסיף רכיבים מפתיעים לסוגות ולתת-סוגות חדשותיות. אם נתבונן ברצף הזה בראייה כוללת, ש"היום שהיה" מציעה את תמציתה, מוקד ההתייחסות אינו המדיום, הסוגה ואולי גם הנושאים המסוקרים, שההפרדה ביניהם כמעט אגבית, אלא הוא מרקם החיים ותחומי העניין של הצופה, השזור את חיי המדיה בחייו ואורג מהם מארג אישי ייחודי.

אנשים מן השורה ושאלות מוסריות

כיהא לתקופה שטרנר (Turner, 2010) מכנה "the demotic turn", סיפורי החיים של אנשים מן השורה והסוגיות היומיומיות המעסיקות אותם מיוצגים כבולטות רבה בסוגות העוסקות בנושאים אלה באופן מסורתי, כגון תכניות אירוח בעלות אופי טיפולי-וידוי ותכניות מציאות. סיפורי חיים אלה מוצגים בדפוסי סיפור שהסתירה המובנית בהם נעשתה שגורה. דפוס אחד הוא "אינטימיות פומבית", יחסים ודפוסים של אינטימיות המלוכנים בפרהסיה ומקבלים תוקף בעצם פעולת הגלילה והחשיפה בפומבי.¹⁰ גילוי מוחשי של תפיסה זו עומד במוקד המשכה של תכניות מציאות כמו "האח הגדול", שבהן אין מייחסים לאינטימיות ערך, אם היא איננה מוצגת מתוך מודעות מופעית בפני המצלמה (Couldry, 2004).

דפוס שני, שנשמע בתפיסה הציבורית עד כדי קבלתו כטבעי, הוא תפיסת סיקור החדשות כ"בידורידע" (infotainment), כהנחת יסוד שעליה נבנה נדבך נוסף הלוקח בחשבון את ההתפתחות ההיסטורית בתפקיד הצופה מצרכן לפרשן, ובגלגול הנוכחי – יצרן-צרכן, שפרשנות ביקורתית משוקעת בכל אחת ואחת מפעילויות היצירה-צריכה שלו.

ולבסוף, הצופה עצמו, על שלל תפקידיו, עומד במרכזו של "סדר יום" המשיב אותו למרקע בשעות נבחרות או בשעות שהוא בוחר לשלב ביומו. דוגמה מובהקת לכך הן תכניות המציאות. דוגמה נוספת היא תכניות דוקורמה ששודרו בטלוויזיה הישראלית בשנים 2011-2012. האחת עסקה במין ("61 ימים של אהבה"), השנייה – בשינויים החלים בחיי משפחה עם בואו של תינוק לעולם ("14 שבועות"), השלישית – בנישואין ובגירושין ("בטבעת זו"), והרביעית – ביחסים בין אחים ("אחים לכל החיים"). הצופים מצדם מגיבים באחוזי צפייה גבוהים, ובמקביל הם מגבשים ומביעים את גרסתם לתיעוד החברתי הדוקו-דרמטי שמציעה הטלוויזיה ביצירה סיפורית של ביוגרפיה אישית משלהם ברשתות החברתיות ובערוצי תקשורת מגוונים (Cover, 2006).

אם כן, שתי תופעות רקע לפנינו: חומרי המציאות היומיומית כנושא מרכזי בסדרות מציאות או דוקו-דרמה (הגבולות מיטשטשים והולכים) ושכלול ההתבוננות בסיפור החיים הפרטי כחומר פוטנציאלי ליצירת מסמך פרטי/ציבורי המיועד מראש לפלטפורמות של הרשתות החברתיות (Aslama & Pantti, 2006). שזירת סדר היום הציבורי בכרונולוגיה ובסדר היום של הפרט מקדמת את יצירתה של תפיסת עולם משולבת, שבה מתייחסים אל מדינאי שכשל כאל חבר שהכזיב ואל עליית מחירי הגבינה כאל סממן של דיכוי. כאמור, לתופעות אלה קיים קד בשינויים בתוכן ובעיצוב הצורני של פריטי החדשות במהדורות החדשות המסורתית. "היום שהיה" מציעה התבוננות רפלקסיבית ביקורתית בתופעה זו, כשהיא מתייחסת בכובד ראש לסדר היום האמתי של הפרט (דאגות יומיומיות, תחומי עניין אישיים) ובד בבד מבקרת את דרכי ההתמודדות של המדיה עם סדר היום החדש על תפיסת המדיום המובנית בו. במקרה שלפנינו הופכות גם החדשות לסוגה של הפרט, לרכיב בסיפור האישי ולרכיב בפעולה הפיזית של ההתנהלות היומיומית. לשון אחר, אנשים מן השורה משתמשים בפריטי החדשות כחומר גלם לרישום פרקי החיים האישיים של כל אחד ואחת מהם (Enli, 2007, 2008, 2009). מדובר אפוא ב"אזרח" כמושג מפתח ולא רק כצרכן: אזרח גם במדינת חיו הפרטיים, מדינת גופו ומקומו. גם כצופה רוצה האזרח להרגיש שמדברים אליו, עוסקים במה שקרוב ללבו, ושגם החדשות בטלוויזיה מתורגמות ל"אזרחית". מהלכים פוליטיים מתורגמים ליחסי כוח, לשליטה, לעורמה ולטקטיקה (כך בדוגמה שהוצגה קודם בדבר חלוקת הארץ והנתחים, וכך גם בתכניות מציאות), מוזרויות – לעניין פרקטי (דולפינה המלמדת את חבריה להטוטים שלמדה בשבי), ואופנה ביזרית המוצעת כתערובת של רכילות ושל הצהרות אמנותיות – להערה על חמלה אנושית (שמלת הבשר).

הנמען נתפס אפוא לא רק כיצרן/צרכן (prosumer) של תכנים, אלא גם כשותף ליצירת דגמים מקבילים של מהדורות חדשות אישיות, המתייחסות למהדורה המוצעת ב"היום שהיה" והמוסיפות לה פרשנות. ככל מהדורת חדשות גם "היום שהיה" מקדישה מקום מרכזי לסיפוריהם של אנשים פרטיים, אך אלה אינם משמשים כתחבולה סיפורית, כדרך למשוך קהלים או כהדגמה לכוח המספר של העיתונאי (יסיף, 1998; כהן, 2008). אנשים, חייהם ודאגותיהם הם הם הנושא המרכזי שבו עוסקת התכנית. סיפורים אלה מובאים באופן שבו אנו צורכים אותם בדרך כלל, בין אם מדובר בשיחה עם חברים ובין אם מדובר בצפייה בתכנית בטלוויזיה מכל סוגה שהיא: סיפור מפתיע שנמשל בצדו, שאנו נהנים מן הצפייה בו, ובמקביל גם נקראים להגיב עליו ולהשליך מסיפורו של הפרט המוצג בפנינו על הסיפור החברתי הגדול יותר.

בדברים הבאים אתייחס לקטע הפתיחה של "היום שהיה" ששודרה ב-27.10.2010. להלן הטקסט שקרא זהר:

כן, שוב לילה טוב לכם, תודה שבאתם. תשמעו סיפור, לכאורה לא קשור לכלום.

לפני חודשיים התרסק בקונגו מטוס נוסעים, לא גדול, עשרים איש. טייס בריטי שנהרג ותשעה עשר נוסעים מתוך עשרים. היה ניצול אחד. דיווחו על ניצול אחד. עכשיו מסתבר שהיה עוד ניצול: קרוקודיל. כן. אחד הנוסעים חשב שזה רעיון טוב להעלות למטוס קרוקודיל. בתוך תיק, צימידאן כזה. רק שהקרוקודיל, הפתעה הפתעה, יצא מהתיק והתחיל להתרוצץ במטוס. הנוסעים נכנסו לפניקה, השתוללו, הטייס איבד שליטה, המטוס יצא מאיזון והתרסק [...] הקרוקודיל שרד. כן, דווקא הוא. אבל באתר ההתרסקות אחד האנשים המקומיים פשוט הרג אותו מהבהלה. מוסר השכל? מאיפה להתחיל את המוסר השכל? טוב. אבל עכשיו אפשר להתחיל בשאר ענייני היום. הנה. היום ברקה (אות).

בתחילת הדברים נראה זהר על המרקע. עם המילים "לפני חודשיים" מופיעות על המרקע תמונות מזירת ההתרסקות: אנשים מתרוצצים, חובשים מטפלים בפצועים, תקריבים של ילדה בוכה ושברי המטוס. רצף התמונות נמשך עד שובו של זהר למרקע עם המילים: "מוסר השכל? מאיפה להתחיל את המוסר השכל?" (דוגמאות לשני פריימים אופייניים מתוך הרצף בן חמישים השניות ראו בתצלומים 1, 2 להלן).

תצלום 1

תצלום 2

"מאיפה להתחיל את המוסר השכל?", שואל זהר. בדרך זו הוא מפנה ביקורת הן כלפי המדיה, המספקת תמונות אסון בתבניות שגורות, הן כלפי הצופים, שלבם גם בתמונות אלה. גם הראשונה וגם האחרונות מחפשים סנסציה, סיפור שירחיק עדותו מסבל אנושי "בנלי". זהר מספק אפוא סיפור שקל למכור, הוא משתמש בכוונה בביטויים שיעוררו צחוק (הפתעה, הפתעה), ובסופו של סיפור משאיר את השאלה המוסרית פתוחה ומפנה אותה הן כלפי משדרי התכנים (והוא בכללם) הן כלפי הצופים, הלהוטים אחר השילוב של סנסציה, הומור ואסון. בריאיון עמו בדצמבר 2010 ציין זהר שהביקורת העיקרית שלו על התנהלות התקשורת היא שימוש במניפולציות רגשיות ובשימוש מווסת בידע. הצלחתה של התקשורת בפעולתה זו נסמכת על מה שזהר כינה "בעיית הנרפות" של הצופים. הצופים, טען זהר, מזהים את המניפולציה התקשורתית, אך אינם מפנימים את הרלוונטיות שלה, את המטרה שלשמה הופעלה. הם נותרים מרוצים מיכולת הגילוי של המניפולציה, אך הם אינם מבקשים לרדת לשורשיה. בשל כך, טוען זהר, הוא מעדיף אמירה ישירה ואצבעה על ההטיה שנוקטת התקשורת, מעמדתו כמי שפועל מתוך המערכת אך מנסה להציב לה אופוזיציה כאדם פרטי, המשמש כמתזמר כמו גם היוצר של סיפור היום. כמגיש וכמספר, באופן שבו הוא בוחר במילים ובדרכי התגובה שלו לפריט שהוא עצמו הגיש, מבקש זהר להציג את עצמו כ"אדם מן השורה". המשמעות המוסרית שהוא מבקש להדגיש מכוונת כקריאה אנושית לקהל. ההנאה מן הסיפור המופרך מקלה על הצופים את הדחקה האסון. השאלה "מאיפה להתחיל את המוסר השכל?" היא על כן שאלה שהן המגיש כאדם פרטי הן הקהל הן המדיה אמורים להפנות לעצמם. שאלה זו ראויה

גם לדיון ביקורתי, שכן אפשר להצביע על פריט החדשות שהוצג כאן כעל הצגת "סיפור בתמונות" שהמגיש מצמיד לו פרשנות. הפער המתקיים בין תפיסת העולם שזהר מנסה לבנות בעשייה העיתונאית-סיפורית שלו ובין אפשרויות הפיענוח של הצופים, עשוי במקרים רבים להותיר אי-הבנה, מבוכה ואף בלבול המעורר אי-נוחות. עם זאת, המשחקיות שבדרך ההצגה עלולה להותיר את הסיפור כמופרך, בלי ש"מוסר ההשכל" יכוון באמת את צופי התכנית לבחינה עצמית של רגשותיהם. בכך, במידה מסוימת, מחזיר זהר את שאלת קהות החושים כלפי סבלם של אחרים רחוקים אל שאלת הרפלקסיביות שלו עצמו ואל בעיית הסגנון המאפיל על הכוונות המקוריות של השימוש המגמתי בתוכן.

הפרסונה הטלוויזיונית: העיתונאי כמספר, כמגיש, כמבקר חברתי וכבן-שיח

עם השינויים בתפיסת מהדורת החדשות, במטרותיה ובמודלים שבמסגרתם היא נוצרת ופועלת אנו עדים גם לשינויים בראייתם של מספרי החדשות עצמם, התופסים את החדשות כסוגיה חברתית, ולשינויים בהגדרת תפקידם של מספרי החדשות, המגיבים לתמורות העכשוויות במודל התקשורת כמו גם לתפקידו ולמעמדו של הצופה במודל זה (Jankowski, 2008). מושג נוסף שגיא זהר מעניק לו פרשנות חדשה הוא "הפרסונה", המונח שבו מגדירים הורטון ו-והל (Horton & Wohl, 1956) אנשים המופיעים בכלי התקשורת ובונים עם קהליהם מערכת יחסים אינטימית ופרה-חברתית המאופיינת כ"מערכת יחסים מתמשכת", שבה האופי והתבנית של היחסים נותרים ללא שינוי. מערכת היחסים הזאת מעניקה נחמה ויציבות לקהלים החיים בעולם שהאירועים בו אינם צפויים ומשתנים תדיר. כאמור, זהר בונה את אישיותו הייחודית בפיתוחו של סגנון אישי המזוהה עמו. שפת הגוף שלו, המניירות, המחוות, האנחות, הרמת הגבה וההערות שהוא מוסיף בפתיחה ובסיום של כל פריט ופריט – כל אלה מובלטים במארג התכנית כ"סב-טקסט גלוי". הצירוף הזה, על סתירתו הפנימית, מבליט את חשיבות ההתייחסות לנושא ביחס לנושא עצמו ואת הדיון החברתי או המוסרי שהפריט מעלה ביחס לתוכנו המסוים.

אנו עדים להופעות שונות של עיצוב הגוף כשפה: שפה נלווית מודגשת, כדירות פיזית שופעת חברה וירטואלית (שיחה עם חברים המופיעים על גבי מרקעים כחיקוי לדלות המגעים האנושיים היומיומיים), הבחירה בשיחה בישיבה על כיסא גבוה (הצלם, וגם הצופים, הם בני השיח במקום הבילוי – הפאב או הבר). התנהגות של מאחורי הקלעים "מוקפצת" לקדמת הבמה. הפרפורמנס

המוקפד של זהר נשען גם על רכיבים אלה, והאגביות מבויתת היטב, במעין היפוך דבריו של גופמן (Goffman, 1990): "שחקנים יכולים להפסיק לייצר ביטויים מכוונים של עצמם, אבל אינם יכולים להימנע מיצירת רושם" (עמ' 111). כך הופך זהר את עצמו למעין סימולאקרה עצמית, כאנטי-תזה לפרסונה הטלוויזיונית בגלגולה הסלבריטאי (Rojek, 2001).

לטענתי, זהר מציע לא פעם גם פרטי מידע המכוונים להצגתה של השכלה כללית כהפגנת מחאה כלפי הזלזול הרווח בידע כזה בציבור. באגביות אופיינית הוא מרחיב לא פעם את הדיון בפריט שולי לכאורה ומפנה דברים לקהל מצומצם של יודעי דבר בלשון המחקה שיחה אישית, מהלך של ניסיון להיזכר בפרט מסוים ושיתוף בחשיבה אסוציאטיבית. כך למשל, בתום שידורו של פריט העוסק בדיעה משוודיה, שבו תוארו צלף שפעל בשכונות מהגרים ובלש ותיק שתחום התמחותו הוא מעקב אחרי צלפים כאלה, פנה זהר לצופים ואמר: "רק לי נדמה שמאז ה... קעקוע עם דרקון הנערה והשם המדויק של הסרט השוודי הוא "נערה עם קעקוע דרקון" יש יותר סיפורים משוודיה? עם ניחוח של פעם?" (27.10.2010).

"היום שהיה" מציעה בדרך זו פרשנויות לשיחה אינטימית, השעונה על מורגלות הצופה לתפיסה מטובענת של שיח בין-מסכי, ורפלקציה המתבטאת במטה-שיחה, רפלקציה על מעמדם ומעמד המדיום של המנחה כעיתונאי, אך גם כאדם, המודע לנוכחותו ולשפת הגוף שלו. הנה למשל דוגמה לאחת השיחות שמנהל זהר מדי ערב עם נציג הבנק הבינלאומי בפינה העוסקת בכסף:

[...] מה הכסף שלנו עשה היום. שלום לדודו הולצמן מהבנק הבינלאומי.
לילה טוב, דודו.

כן, לילה טוב, גיא.

מה אתה מוטרד?

(אנחה) שמע, אני לא מוטרד, אבל אתה יודע, אני קורא לאחרונה, מלחמת מטבעות [...].

האינטראקציה הזאת מקשרת בין הרגשותיו הטבעיות של הצופה, המתקשה לנהל את עניניו הכלכליים, לבין ז'רגון "אנושי" הבא מפיו של מי שנחשב בעולם היומיומי כנציג ממסד דווקא, נציג המדבר לרוב בשפה מקצועית המדירה את האזרח. גם האזרח "קרא לאחרונה" כותרות העוסקות ב"מלחמת מטבעות", והוא ישמח בתיווך טלוויזיוני המלחים את "אפקט האדם השלישי" (Davison, 1983; Paul, Salwen & Dupagne, 2000) עם "מנהיג הדעה" וההופך את הפרסונות הטלוויזיוניות, האורחות הקבועות בסדר יומו של האזרח, לחברים שכדאי להאזין

לעצתם. נוסף לכך את החזרה המרובה על המילה "שלנו" (הכתב שלנו, הכסף שלנו), היוצרת מעטפת מתמשכת של שיתוף והרגשה של קבוצה תומכת נוכחת תדיר; אף זו תופעה המוכרת לצופה מפעילותו ברשתות החברתיות. עם זאת אפשר להעיר כי דפוס זה בעייתי לעצמו, כשמדובר באפשרות לייצוגם של אינטרסים כלכליים בתכנית (נציג של בנק מסוים). זאת ועוד: "מה הכסף שלנו עשה היום?" היא שאלה מעניינת כשמדובר בתכנית שדלות התקציב שלה מחייבת אותה למתכונת הפקה הבנויה על ליקוט והרכבה של פריטים קיימים (Berkowitz & Adams, 1990). אינטימיות, במקרה הזה, עשויה להתפרש גם כשותפות סוד אינטרסנטית, ולא רק כחיקוי להתנסות אזרחית יומיומית. מערכות היחסים המדמות אינטימיות שמציע זהר מתבססות על רכיב ז'אנרי נוסף, שהצופים העכשוויים משקיעים בו זמן ומחשבה: חשיפת ההתנהלות המוסרית של הפרט במסגרות מוסדיות או מדיומליות, כפי שהיא מתבטאת במהלך וידוי. כך לדוגמה הן השיחות שמנהלים גיבורי תכניות המציאות מול המצלמה כשהם מביעים דעה על חבריהם/יריביהם "מאחורי הגב", כלומר מול המצלמה, המסמנת מרחב שחוקי הפרטיות והפומביות שלו שונים. דוגמה נוספת לכך, המבטלת כליל את את הגבולות שבין קדמת הבמה ובין אחורי הקלעים, בין דברים שמותר לאמרם בפומבי ובין אלה שהם בבחינת טאבו, והמציבה גבולות נתונים לדיון על טקסטים רכילותיים, היא שיח ההאשמה ההרדית שמנהלים בני זוג מול מראיין או מטפל מול המצלמה בתכניות שהן מעשה כלאיים בין דוקו-דרמה, תכנית בעלת כיוון טיפולי ותכנית מציאות (למשל "בטבעת זו", ששודרה בערוץ 10 בטלוויזיה הישראלית בשנים 2010-2011). בתכניות מעין אלה בני הזוג פונים אל המנחה ואל המצלמה ומדברים על מי שיושב או יושבת לצדם בלי להתבונן בו או בה. הצופים מקבלים את המוסכמה הטלוויזיונית שעל פיה המצלמה היא נוכחות פעילה נוספת בסיטואציה, המעניקה לגיטימציה לאפשרות להתעלם מבן-השיח או מבת-השיח הנמצאים באותו מקום ממש, ובכך לבנות מערכת חדשה של חוקי מוסר חברתי. זהר, בתיווך המצלמה, מעמיד לביקורת מורכבת דומה את הסיטואציה שבה הוא עצמו פועל. מושא הרכילות, או המתקת הסוד, או השיתוף האינטימי, הוא גם הישות המכונה "מנחה טלוויזיה", וכך מופנית הביקורת בו-זמנית אל התפיסה הפרופסיונלית של דמות כזאת ואל זהר עצמו. זו לעצמה נקודה מעניינת למחקר, העשויה להוסיף על מחקרים העוסקים בהערכה עצמית ובביקורת עצמית של עיתונאים בישראל (מאיירס וכהן, 2009; Neiger, Zandberg & Meyers, 2010; Roeh, Katz, Cohen & Zelizer, 1980).

דוגמה להעמדה עצמית לביקורת תוך כדי הבחנה בין "המדיה" ובין זהר עצמו היא התנועה בין שימוש בשפה מוסדית לבין רפלקסיביות ביקורתית על אודותיה, כשמדובר בלשון דיווח שנועדה "לכבס" סיטואציות חברתיות מורכבות, ובכך

גם לתרום לטטשוש המודעות לעוולות ולחיזוק הבחנה סטראטיפית בין קרבנות פשע. הפריט הבא עסק ברצח אישה בלוד. זהר פתח כך: "[...] הנה סיפור על מה שמכנים רצח שקשור למשפחה ולכבוד שלה" (19.10.2010). פעולת הביקורת הכפולה ניכרת בשתי רמות. האחת, שכבר הוצגה, היא הכתרת הפריט כ"סיפור", על המשמעותה כפולה של השימוש בביטוי זה: המדיה מספקת סיפורים לצופים, לא דיווח חדשותי "אובייקטיבי"; וכבני אדם, אנו להוטים אחר סיפורים. בכך מציג זהר גישה הפוכה לזו שנוקטים, לפי רועה, רוב העיתונאים (רועה, 1994, כמספר, יכול זהר להתנער מן המעטה הבעייתי של הדיווח הניטרלי ולעמוד על האופן שבו סיפור, המוגדר ככזה, חושף סוגיות שבסדר יומה של החברה. אלא שלכך מקשר זהר ביקורת נוספת על המדיה ועל האופן שבו היא מספרת את סיפוריה. זהר יוצא כאן נגד הביטוי השגור "רצח על רקע חילול כבוד המשפחה", המעניק לגיטימציה לרצח הכרוך ב"כבוד" והמקושר בדרך כלל לסיקור אירועים פליליים בקרב אוכלוסיות מסוימות המשתייכות למגזר מסוים או הנתפסות כחלשות (או כמוחלשות). במקום לבחור בביטוי אחר או להטיף על אודות הבעייתיות שבביטוי השגור הזה, מעדיף זהר לפרק אותו כך שהמאזין יבין את המופרכות שבו: "מה שמכנים" (הרחקת עדות והדרה עצמית: "הם" – המדיה והאחרים) "רצח שקשור למשפחה ולכבוד שלה". הפירוק הזה מחזיר את הביטוי למקורותיו הראשוניים ומוביל את הצופה לתהות על הקישור בין רצח משפחה וכבוד. במקביל מופיעות על המרקע תמונות מזירת הרצח המשיבות את האירוע לבסיסו: אישה נרצחה, ובני משפחה אבלים; אין כאן "לוחמים על כבוד המשפחה", ורצח הוא רצח, ולא פעולת נקמה מוצדקת (וראו חסן, 1999). מיד בהמשך אותו פריט חוזר זהר על ביקורת המופנית כלפי מילים "מכובסות": "האנשים עברו כבר תשאול, חקירה". טכניקה זו, שבה מוצעת ברצף המילה המקורית, זו שיש לה קונוטציות קשות ועדיין לא "כובסה" מיד אחרי הביטוי השגור בתקשורת, נפוצה אף היא בדברי הקריינות של זהר. הוא מציג את המילה התקנית, המעוקרת, ומיד אחריה, במעין הסבר או הרחבה, את המילה המוסתרת. הרצף המהיר אינו מותיר זמן להתעכב על המניעים הדידקטיים, אך רצף ההבנה מצמיד את שתי המילים ומוביל את הצופים לתהייה על אודות הסיטואציה שמסווה המילה "תשאול". אם נתבונן בפריט כולו, נראה כי זהר מבקש לומר: רוצחים צריכים להיחקר. אנשים שעניינם בהגנה על כבוד צריכים אולי לעמוד ל"תשאול", קרי בסיטואציה שיש בה כבוד הדדי, באינטראקציה המבוססת על שאלות ותשובות; אלא שלא באנשים כאלה אנו עוסקים כאן. כך נחשפות הן עמדתו של זהר הן הביקורת שהוא מטיח באופן שבו התקשורת מאמצת קלישאות דיבור המסוות מתחים בסיטואציות טעונות, ובכך משמשת סוכנת ההפצה של קלישאות אלה ותורמת לקהות הציבור כלפי מורכבויות

אנושיות. גם כאן, כמו ברכיבים אחרים של דמותו המבוססים על סוגות קומיות, נוטל על עצמו זהר תפקיד הנפוץ בקרב העוסקים בכתיבה סטירית (Gring-Pemle & Solomon Watson, 2003).

כך גם טענתו של זהר כלפי נטייתה של התקשורת ליצור סנסציה כאשר ידיעה אינה מאומתת ומבוססת עדיין: "הנה פרשה שעוד לא בטוח שהיא פרשה", הודיע זהר בפתח ידיעה על אודות פוליטיקאי שנחשד בשחיתות (19.10.2011). בהמשך הדברים השתדל לסייג את הנאמר ולסמן את נקודות החולשה של המקורות שציטט.

ביטוי נוסף להטלת ספק חתרנית בתקשורת בדבר תפקידה כמדווחת על עובדות אפשר לראות בדברי הקריינות שליוו פריט שעסק באפשרות להפסקת אספקת המים בבאר שבע. תחילה נוקט זהר קישור שרירותי בין פריטים ומציגם כסיפור מלוכד המתקשר לסדר היום האזרחי: פריט המציג תצלומים של השמש בקוטב הדרומי, ובעקבותיו "אפרופו שמש, גם מחר יהיה חם", ומיד אחר כך "בעיקר יהיה חם לבאר שבע". בבאר שבע תופסק אספקת המים. או שלא" (19.10.2010).

גם הפעם נוקט זהר את הצמדת לשון הדיווח המקובלת שבה נמסרת ידיעה כעובדה ("בבאר שבע תופסק אספקת המים") להטלת ספק המסומנת כהערה ("או שלא"). הערה זו ממוצבת בתחום הביניים שבין דברי קריין החדשות לבין דברי זהר כפרסונה המציגה עמדה פרטית, ובכך הוא סותר את דברי עצמו כמנפיש (animator) של הנוסח החדשותי ומקדם את עמדתו כאדם פרטי, המטיל ספק בנאמר במהדורת החדשות.

מיד לאחר שדיווח על האפשרות לאי-אספקת מים, מציע זהר התייחסות רפלקסיבית בשידור חי למדיום שבמסגרתו הוא פועל כמנחה: "אומרים לי באזנייה שלא יהיו מים עד מחר בצהריים; נרגענו". בכך הוא חושף את אחורי הקלעים של התכנית ומבטל את אשליית השיח הרהוט פנים אל פנים. חשיפת המערכת – מפיק, במאי ולעתים גם צלמים כחלק ממערך התכנית – משמשת את זהר לחתירה מכוונת תחת אשליית המדיה כמערך מלוטש יודע כול. כך הוא זוכה באמינות יתר ובנכונות הקהל לקבל את דבריו – סיפורים חדשותיים, הבעת עמדה גלויה ואג'נדה אישית – כאמת באמצעות רפלקסיביות משחקית (חמו, 2009, עמ' 346).

המדיה כהיסטוריונית וכסוכנת לשון

דרך נוספת להצביע על התפקידים המורכבים שהתקשורת נוטלת על עצמה היא ההתייחסות הרפלקסיבית למדיה כהיסטוריונית השולטת בזיכרון הפרט ומעצבת את רכיביו: "זוכרים? הוא שוב עמנו".¹¹ כאן מתייחס זהר לתפיסת הזמן של המדיה. הצורך לשוב ולשחזר מהלכים היסטוריים כדי לדווח על אירוע בהווה מחייב את אנשי המדיה לשמש כהיסטוריונים, כמשחזרי אירועים וכפרשנים כמעט בכל טקסט חדשותי. זהר מרמז לדרך שבה האקט ההיסטוריוגרפי הזה מקשר בין הצורך בבידור והתביעה להכתיר גיבורים ובין הצורך לספר "סיפור טוב" כאשר ידיעה, שהייתה מרעושה בשעתה, נעלמה ועתה היא "מושבט לחיים" באופן מלאכותי, לצורכי הדרמה העכשווית. דוגמה נוספת לכך היא המובאה הבאה, המסמנת במובהק את הטקסט כסיפור תוך כדי ריענון ההקשר ההיסטורי: "הנה חבר ותיק [...] עלילות דחי חלפן" (19.10.2011).

דוגמה נוספת להתייחסות זהירה לעובדות סנסציוניות הובאה בדברי הסיכום לפריט שסיקר שוטר שהיכה לכאורה אוהד קבוצת כדורגל: "במשטרה לא מתרגשים [...]". "מציין זהר, "מכיוון שהתמונות שהובאו לידיעת המדיה הן חלקיות בלבד". "כן, תראו, זה נכון", מוסיף זהר, "אין לנו את התמונות מה היה קודם. אין לנו" (19.10.2011). גם כאן הזהירות העצמית המופגנת משמשת כסימן לביקורת כלפי נוהגה הרגיל של המדיה בידיעות המושכות תשומת לב. דרך אגב, הפריט העוקב, לפי דרכו של זהר ליצור סיפור בעל המשכיות משלו (אם בשוטרים עסקינן), עסק בארבעה שוטרים מנהרייה שנקמו בפושע מקומי ועתידיים היו להיכנס למחרת לכלא.

דרך ביקורתית נוספת להבעת עמדה היא השימוש באירוניה בלשון הדיווח העיתונאי (ויצמן, 2000; Glasser & Ettema, 1993): "בכנסת שלנו יש שדולות. המון שדולות [...] בדרך כלל למען החלשים. אז לא מפתיע [...] שהנה קמה שדולה חדשה. השדולה למען הדמוקרטיה. אולי היא נחלשת [...] בפרלמנט הדמוקרטי היחיד במזרח התיכון קמה שדולה למען הדמוקרטיה" (19.10.2012).

המבע האירוני כפול: "אולי היא נחלשת" (הדמוקרטיה), ו"בפרלמנט הדמוקרטי היחיד במזרח התיכון וגו'". האירוניה מכוונת להתריע על התופעה שבשלה נדרשה הכנסת לשדולה כזאת: הסכנה לערכים דמוקרטיים העולה מדרך התנהלותה של הכנסת באותה עת. הערך החדשותי של הידיעה אולי נמוך, אך ההתרעה שבבסיסו חשובה לזהר במיוחד, הן כעיתונאי הן כאזרח. בכך משרתת גם האירוניה את שתי מטרתיה של "היום שהיה": ביקורת על תופעות חברתיות ופוליטיות וביקורת כלפי המדיה המקדמת תופעות כאלה בדפוסי דיווח ניטרליים, מקצועיים לכאורה, המאפשרים לה להתחמק מנקיטת עמדה.

רמות שונות של שיח ביקורת: הדגשה, אירוניה וטענות רב-מודליות

הפריט הבא מתוך אותה מהדורה (19.10.2011) ישמש להדגמה מסכמת של רמות השיח ב"היום שהיה" ושל האופן שבו הן משרתות את תפיסת העולם שלה. זה היה הפריט השלישי במהדורה, וכתרתו כאמור "חלוקת קצבאות". הפריט עסק בוועדה לבדיקת חוק האברכים. הנה נוסח דברי הפתיחה:

כן, לילה טוב לכם. הבוקר היה אמור להיפתח עם ה כ ר ע ה [מילה מודגשת במקור, נאמרה בקול רם ואטי]. כן, היו אמורים לרדן בעניין חוק האברכים, החוק שעוסק בעניין חלוקת הקצבאות. אבל זה לא פשוט: מסתבר שיש מתנגדים. למשל, עכשיו יש את הסטודנטים. נתניהו רצה לקדם הצעה שגם סטודנטים עם שלושה ילדים בלי נכסים ושאינם מועסקים יקבלו קצבת קיום. אבל נציגי הסטודנטים מרגישים מרומים כי ברור להם שיש הרבה יותר אברכים שעונים על הקריטריונים האלה לעומת סטודנטים שלומדים נושאים אחרים שאינם דת.

בקיצור, יש מאבק, יש ויכוח. מה עושים? מקימים ועדה.

ועדות קודם כול אינן עניין רע [...] בעניינים מסובכים הן יכולות לפתור סוגיות מורכבות בין משרדים שונים, הן יכולות להביא מומחים חיצוניים שיכולים לתת פתרונות טובים. הבעיה רק שהשנה כבר הקימה ממשלת נתניהו 25 ועדות. 18 מתוכן לא הגישו עדיין אפילו דוח או ממצא ביניים.

תחילה אדון בטקסט הדבור ולאחר מכן בשילובו עם הטקסט החזותי. הטקסט הדבור מתאפיין בדפוסים שונים של שיח, שמרקמם הכולל, לטענתי, קרוב ברוחו לאופן שבו אנשים רוכשים ידע ומגבשים עמדה כלפיו. את דפוס השיח הראשון אפשר לכוון דידקטי, טקסט המציג מצבים ומוסיף להם הסברים. שיח כזה, המשלב בין אינטימיות ושיתוף ובין סגנון "מחנך", מהדהד דפוסים של שימוש ב"אנחנו", מפורש או מובלע, בחדשות, כאמצעי המערב בין הזדהות ובין שליטה (Fairclough, 1995): "היו אמורים לרדן בעניין חוק האברכים, החוק שעוסק בעניין חלוקת הקצבאות". טקסט כזה מדמה אולי שיחה בין שני צופים בנוסח "מה זה חוק האברכים?", "אה, העניין הזה עם הקצבאות שרוצים לתת להם". דפוס השיח השני מציג פירוט של הנושא בשפת דיבור המסומנת במובהק ככזאת, כולל פגמים בתקניות, ושילובה בשפת דיווח חדשותית (וראו Montgomery, 2007). שילוב כזה מאפשר נקיטת עמדה מובהקת, בדומה לפרשנות שיציע אדם לחברו:

"למשל, עכשיו יש את הסטודנטים" (בלשון דיבור מובהקת), "נתניהו רצה לקדם הצעה שגם סטודנטים עם שלושה ילדים בלי נכסים ושאינם מועסקים יקבלו קצבת קיום" (בשפת דיווח חדשותית עם סטייה קלה במילה "רצה", המשיבה את ראש הממשלה לעמדת אדם פרטי ובעל אינטרסים).

דפוס השיח הבא ברצף התכנית הוא אירוני: "בקיצור, יש מאבק, יש ויכוח. מה עושים? מקימים ועדה". השימוש בלשון הדיבור ("מה עושים?") באינטונציה מלגלגת מצביע על הקמת ועדות פוליטיות כדפוס עקר, ככיוון לאי-התנהלות. אחרי הצהרה כזאת נוקט זהר טקטיקה הנפוצה במרקם השיח שלו: הוא ממחר לסייג את רושמה של ההערה הקודמת בדפוס שיח המציע תפיסה של אחריות עיתונאית כמי שתומך בהתנהלות פוליטית תקינה: "ועדות קודם כול אינן עניין רע [...] בעניינים מסובכים הן יכולות לפתור סוגיות מורכבות בין משרדים שונים, הן יכולות להביא מומחים חיצוניים שיכולים לתת פתרונות טובים". אך מיד אחרי מיצוב זה של אחריות מציג זהר את הכשלים בהתנהלות הוועדות תוך כדי הסתמכות על רטוריקה של מספרים (רועה ופלדמן, 1984/1998): "הבעיה רק שהשנה כבר הקימה ממשלת נתניהו 25 ועדות. 18 מתוכן לא הגישו עדיין אפילו דוח או ממצא ביניים".

דפוס השיח האופייני הזה – הנע בין הסבר ובין סתירתו, בין הטלת ספק במוסדות המדינה ובין עמידה על חשיבות העקרונות הפוליטיים המפורשים בה לרעה, בין שפה מדוברת ובין שפת הדיווח העיתונאי, בין קריצה לצופה ובין הצבת עמדה – מאפשר לזהר לחקות התנהלות של שיחה יומיומית ולהציג את עמדתו בדרכים מגוונות. עם זאת הוא יוצר הרגשת בלבול, שבשלה הביטוי המזוהה עמו ביותר, ושכאמור זכה לשיקוף גם בסטירה על דמותו, הוא "מבולבלים? גם אנחנו". זו כנראה גם הסיבה שכפרסונה טלוויזיונית הוא זוכה להערכה ציבורית מצד אחד ולתגובות חריפות על אודות סגנון ההגשה "המחנך" והעמום מצד אחר.

לדפוס השיח הזה יש ביטוי גם בשילוב בין הטקסט הדבור והכתוב ובין הטקסט החזותי. במהלך הפריט מופיע זהר על גבי מרקע מפוצל, כשמשאלו מופיע רצף התמונות הבא: תמונה כללית של ועדה בכנסת, סטודנטים בקמפוס אוניברסיטאי ורצף מתמשך של תמונות צעירים בלבוש חרדי. תמונות אלה חוזרות שוב ושוב. כמעט בכל רגע נתון במהלך שידורו של הפריט, מוצג לצופים דימוי חזותי בדומה לזה המוצג בתצלומים 3, 4 להלן.

תצלום 3

תצלום 4

מנוסחת בלשון מדוברת. הטלת הספק בשפת הדיווח העיתונאי חוברת לביקורת כלפי מוסדות המדינה ומאששת את מקומה של "היום שהיה" כתכנית הפועלת ממערך ההפקה התקשורתית, ובו-זמנית משמשת כמבקרת את התנהלותו של מערך זה.

שידור התמונות ברצף מחזק את התפיסה הסטראוטיפית של האברכים מקבלי הקצבאות כמי שמשוטטים ברחוב, שקועים בעסקנות פוליטית או בשיחות וכמעט לא לומדים. החזרה על התמונות ברצף מחזורי מחזקת הרגשה של המשכיות אדישה של ניצול תקציבי המדינה על חשבון אזרחים אחרים. זהר נוקט שלוש רמות מדורגות של סימון ביקורתי: הצגה סטראוטיפית מחויכת (סטודנטים על הדשא בקמפוס מול אברכים בשוק), הצגה מגחיכה של נושאי הוועדות, שנלווית לה ביקורת על בזבוז כספי הציבור, וכותרות המביעות זלזול וביקורת חריפה המצורפות להצגה מחזורית של אי-עשייה מתוקצבת. בדרך זו ההצגה העניינית של נושאי הוועדות והביקורת על מספרן הרב ודלות פעולתן מעומתות חזותית עם התצלומים, המשמשים כהערה אירונית כפולה: גם דיווח חדשותי אחראי לא ישנה את המצב הקיים, והדברים אפילו אינם מוסווים. בעודו מדבר מציב זהר את התמונות כחתימה תחת אחריותו העיתונאית כמבקר את התנהלות המדינה, וכך הן מסמנות את הרגשת אזלת היד של עיתונאי חדשות ואת כוחן של תמונות לתמוך בתסכול זה באמצעות סמליות חתרנית (Kohn, forthcoming). בסיום הקטע מקשר זהר את הדברים לפריט הבא: "הנה משהו שעלול היה להפוך לוועדה בארצות הברית, או מוטב לומר, עלול שלא להפוך לוועדה". פריט זה יעסוק בהדלפות וויקיליקס. בכך מוסיף זהר הערה על התפיסה הגלובלית, שבה כלים לאחזריות פוליטית, הנתונים בידי ממשלים, עלולים לשמש לא פעם כמס שפתיים וכפעולה המכוונת להקהיית האחזריות האזרחית.

סיכום

התכנית "היום שהיה" נבחנה במאמר זה כחלופה ביקורתית למהדורת החדשות המציעה "אנטי-חדשות" וכדוגמה למקרה המשקף במובהק מגמות כלליות בשדה הטלוויזיה. חלופה זו מנסה לערער על התפיסה הדרמטית של החדשות, על אימת השטף ועל עיצוב מרקם היום כצ'כר של שיאים (Gripsrud, 1998). כתכנית רפלקסיבית מבקשת "היום שהיה" להציע דפוס שיח הקשוב להתנהלות הצופים כצרכנים-יצרנים. בתפיסתה, יש לסדר היום של האזרח מקום חשוב כרכיב בקריאה לביקורת עצמית, שאליה מחויב כל עיתונאי. במתכונתה המקורית יוצאת התכנית נגד ההפרדה המסורתית בין שתי מערכות סדר היום: זו של המדיה כבעלת הידע

בצמוד לדפוס השיח המילולי שהוצג, מסמן הרצף החזותי אמירה משולבת על אודות תפיסת הקמתה של הוועדה ככיסוי וכהסוואה לאי-פעילות, בכותרת הקבועה "אז נקים ועדה" ככותרת ממורכות ובכותרת הגג המפרטת את הסיבה לזלזול: 18 ועדות לא ניסחו מסקנות, הוועדות בדקו נושאים שוליים, כמו מעמדם של טוקבקיסטים ופרשה העוסקת בפרישתו של שחיין. בטקסט הדבור מפרט זהר את תחומי עיסוקן של ועדות נוספות. הכותרות, בצבעי המהדורה, מסומנות כבעלות מהימנות גבוהה, כמסמכים, ועם זאת כאמור גם הכותרת הראשית

וזה של האזרח כצרכן. התכנית כולה בנויה כצמה, כמערכת השוזרת חדשות ציבוריות ופרטיות הנגלות ונעלמות חליפות, מתוך התכוונות לאמץ את נקודת מבטו של הצופה. בכך היא מציעה פרשנות מקורית לתפיסה המשתנה של סיפור החדשות (למשל Bird & Dardenne, 1988).

התפיסה הסיפורית, המוצעת כמרקם טבעי וראשוני בהתנהלות האנושית, מתבטאת בהאחדת החשיבות של נושאי הדיווח והבלטת הסב-טקסט ביחס למושא הדיווח וכן בשיח אינטליגנטי על לא כלום ועל החשוב ביותר. בפרסונה הטלוויזיונית שלו, בשפה הפרה-מילולית ובהקפדה המנוסחת מראש על הטקסט הרשמי והאגבי כאחת, מותיר גיא זהר מקום מרכזי לאג'נדה האישית החברתית שלו, המתמקדת בין השאר ביחסי הורים ילדים, באיכות הסביבה ובסוגיות שונות, כגון הקפדה על זכות הגישה לנכים במקומות ציבוריים. עם זאת, ההגשה המסוגנת מותירה את הפרסונה הטלוויזיונית מלאכותית באופייה.

ככלל עוסקת התכנית בחשיפת סוגיות הכרוכות בהתנהלות מערכות שולטות, ובהן גם המדיה, באמצעות היפוך סדר היום החדשותי המצופה מקובעי המדיניות בתקשורת. בריאיון עמו העיר זהר כי הוא מתנגד "לציניות לשמה" במסגרות הדיווח החדשותי (Cappella & Jamieson, 1996). טקטיקות השיח השונות שהוא נוקט מכוונות לחידוד הסוגיות שעל הפרק ולהגברת תשומת לב אזרחית.

סיפור החדשות כסוגה המחקר חוויה אזרחית יומיומית של צריכת חדשות כחלק ממערך רכישת הידע היומיומי מתבטא בתכנית בעיצוב האולפן כמופע של אדם אחד, המעורב בשיח בין-מסכי עם חברים/מומחים (כדומה לחוויה העדכנית של הפרט, הממירה שלטוט בגלישה). חוויה אזרחית נוספת, המחקר את רצף הצפייה בסוגות משתנות, מוצעת בהצבת חלופות צורניות ותוכניות להבחנה הייררכית ושיפוטית בין נושאי הדיווח ובהתייחסות מתמדת לתגובות הצופים באתר התכנית ובדף הפייסבוק שלה.

האופן שבו תורם העיצוב החזותי של האולפן לתפיסה ייחודית של אינטימיות מעוגן ביצירה היברידית של שיחה המשלבת מסירת מידע וסיפור. אפשר לראות בכך דוגמה למונח שטבע תומפסון (Thompson, 1990, 1996), "mediated quasi-interaction". תומפסון טוען כי יש להבין יחסים המתנהלים עם התקשורת גם ביחס לסוגים אחרים של אינטראקציה חברתית, כמו שיחות פנים אל פנים, מכיוון שאנשים מתייחסים לאינטראקציות מתווכות כצורה של אינטראקציה חברתית. תפיסה זו מעובדת ב"היום שהיה" בשתי מסגרות רעיוניות: הצגה וסיכום של פריטי חדשות נבחרים (תהליך ברירה, יצירת מדרג) והאפשרות להרחבת הדיון בנושא נבחר לפי מידת החשיבות שמייחסים המפיקים לתוכני העומק שלו, ולא דווקא למידע שהוא מוסר. כאמור, תפיסה זו מוצעת במהדורה כולה (תפיסת

מקרו) ובכל אחד ואחד מפריטיה (תפיסת מיקרו) בחשיבה רוחבית רצופה בהפוגות קומיות, המקשרת בין נושאים רחוקים לכאורה זה מזה.

מטרת "היום שהיה", מסכם זהר, היא "בניית הסיפור של היום מתוך הכרוניקה, את הסיפור כפי שהמהדורה הייתה צריכה לזקקו ולספרו". המהדורה, לתפיסתו, מנסה להעניק לסיפורים את כבודם הראוי, להציב אותם בפרופורציה, להעניק להם פרספקטיבה והקשר. תפיסה זו מזמנת קריאה אחרת של סיפור החדשות, קריאה המציבה את מבנה העומק בראש הדברים. הפער בין תפיסתו של זהר ובין האופן שבו עשויות דרכי ההגשה של התכנית להתפרש מעורר שאלה בדבר יעילותו של שיח בעל גוונים דידקטיים לשמש כמעורר ערנות ומודעות אזרחיות. כשמדובר בשימושים מגוונים בתכנים טלוויזיוניים אקטואליים ובפרשנותם (Hartley, 1999), נוכל לטעון כי "היום שהיה" מתייחדת ברגישותה לתמורות החלות בניסיון התרבותי של ייצור ושל צריכה של תכנים חדשותיים בקרב קהלים עדכניים, אך הפער בין ניסיון זה ובין דרכי הסיפור והפרשנות האפשרית של צופי התכנית, מעלה שאלות בדבר נכונותם של הצופים לסיים את הצפייה בעוד יום שהיה ב"רגע של נחת".

הערות

- 1 גדלה מאתר <http://www.scooper.co.il/tv/rating> ביום 6 במאי 2012.
- 2 לאופיין העכשווי של מהדורות החדשות ולחשיבות הדיון בהדשות בעת התרחשותן התייחסו למשל Jankowski, 2008; McCombs, 1997, 2005.
- 3 וראו כהן, 2008 על ביטויי ההתלבטות האישית והמקצועית של עיתונאי חדשות במהלך הדיווח על אירועים טראומטיים. ראו Liebes, 1998; Blondheim & Liebes, 2002; Dobkin, 1992; Weimann, 1994 על דיווח רפלקסיבי חדשותי על אודות אסונות.
- 4 על הפוטנציאל הגלום בחדשות רכות להצגת תפיסות עולם חלופיות ראו Baum, 2003; Dietram & Tewksbury, 2007; Prior, 2003; Baum & Jamison, 2006; 2005, 2004.
- 5 לדיון עדכני במושג זה ראו Dietram & Tewksbury, 2007.
- 6 "flow", כהגדרתו של ריימונד וויליאמס (Williams, 1974), המקשרת בין שטף לבין הבניה של מערכות תרבות.
- 7 על תפקיד זה של העיתונות ראו למשל Zaller, 2003.
- 8 בימיה הראשונים של התכנית קרא זהר את דברי ההגשה מדפים שהיו בידו כדי לבטל את אשליית השיחה הישירה פנים אל פנים וכדי להדגיש את משמעות המדיום כמסגרת נפרדת.
- 9 לדוגמה <http://www.youtube.com/watch?v=5Vp61043gEE>

רועה, י' ופלדמן, ש' (1984/1998), הרטוריקה של מספרים בעמוד הראשון של העיתון, בתוך ד' כספי ו' לימור (עורכים), אמצעי תקשורת ההמונים בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 440-454.

Allan, S. (2006). *Online news: Journalism and the Internet*. New York: Open University Press.

Altman, R. (1986). Television/sound. In T. Modleski (Ed.), *Entertainment: Critical approaches to mass culture*. Bloomington: Indiana University Press, pp. 39-54.

Aslama, M. & Pantti, M. (2006). Talking alone: Reality TV, emotions, and authenticity. *European Journal of Cultural Studies*, 9(2), 167-184.

Baum, M. A. (2002). Sex, lies, and war: How soft news brings foreign policy to the inattentive public. *American Political Science Review*, 96, 91-109.

Baum, M. A. (2003). Soft news and political knowledge: Evidence of absence or absence of evidence? *Political Communication*, 20, 173-190.

Baum, M. A. (2004). Circling the wagons: Soft news and isolationism in American public opinion. *International Studies Quarterly*, 48, 313-338.

Baum, M. A. (2005). Talking the vote: Why presidential candidates hit the talk show circuit. *American Journal of Political Science*, 49, 213-234.

Baum, M. A. & Jamison, A. S. (2006). The Oprah effect: How soft news helps inattentive citizens vote consistently. *The Journal of Politics*, 68(4), 946-959.

Baym, G. (2005). The Daily Show: Discursive integration and the reinvention of political journalism. *Political Communication*, 22(3), 259-276.

Bennett, W. L. & Manheim, J. B. (2006). The one-step flow of communication. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 608, 213-232.

Berkowitz, D. & Adams, D. B. (1990). Information subsidy and agenda-building in local television news. *Journalism Quarterly*, 67, 723-731.

Bird, S. E. & Dardenne, R. (1988). Myth, chronicle and story: Exploring the narrative qualities of news. In J. W. Carey (Ed.), *Media, myths, and narratives: Television and the press*. Beverly Hills: Sage, pp. 67-86.

Blondheim, M. & Liebes, T. (2002). Live television's disaster marathon of September 11 and its subversive potential. *Prometheus*, 20(3), 271-276.

10 ראו בהקשר זה את הדיון שמציעה אווה אילוז באשר לתכניתה של אופרה ווינפרי ולהשתרשות מופעים ממוסדים של "אינטימיות קרה" בחיי היום-יום של אנשים פרטיים ושל מועסקים במקומות עבודה כאחד (Illouz, 1999, 2003).

11 זהר מתייחס כאן (19.10.2011) לרצח אל-מבחוח בדובאי; וראו Roberts, Taylor & Pronay, 2001; Gray & Bell, 2007.

רשימת המקורות

ויצמן, א' (2000), האירוניה בשיח החדשותי, בתוך א' שורצולד (רווריג), ש' בלום-קולקה וע' אולשטיין (עורכות), ספר רפאל ניר, ירושלים: כרמל, עמ' 237-248. זהר, ג' (2010), ריאיון (תל אביב, דצמבר).

חסן, מ' (1999), הפוליטיקה של הכבוד: הפטריארכיה, המדינה ורצח נשים בשם כבוד המשפחה, בתוך ד' יורעאלי, א' פרידמן, ה' דהאן-כלב, ח' הרצוג, מ' חסן, ח' נוה, וס' פוגל-ביז'אוי (עורכות), מין מגדר ופוליטיקה, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 267-305.

חמו, מ' (2009), סגנון, מבנה ותפקוד כפורמטים שיחתיים בחדשות הטלוויזיה: המקרה של "אולפן שיש", בלשנות עברית, 62-63, 323-346.

יסיף, ע' (1998), לגלות את ישראל האחרת: העיתונאי כאתנוגרף וכמבקר תרבות, בתוך א' אבוהב, א' הרצוג, ה' גולדברג וע' מרקס (עורכים), ישראל: אנתרופולוגיה מקומית, תל אביב: צ'דיקובר, עמ' 525-550.

כהן, א' (2008), סיפורים ממחנות פליטים: עדות והרפתקה בסיפור המסע של העיתונאי, מסגרות מדיה, 2, 1-23.

כהן, א' (2008), עיתונאים מדווחים ממקום הפגיעה: מבט ביקורתי על תבניות דיווח מילוליות וחזותיות, בתוך מ' נייגר, ת' ליבס ומ' בלונדהיים (עורכים), סיקור כסיפור: מבטים על שיח התקשורת בישראל (ספר לכבודו של יצחק רועה), ירושלים: מאגנס, עמ' 85-110.

מאירס, א' וכהן, י' (2009), דיוקן עצמי של עיתונאים בישראל: מאפיינים ועמדות, מסגרות מדיה, 4, 107-134.

רועה, י' (1994), אחרת על תקשורת – שבע פתיחות לעיון בתקשורת ובעיתונות, אבן יהודה: רכס.

רועה, י' (1998), העיתונות כמספרת סיפורים, הסיקור כסיפור, בתוך ד' כספי ו' לימור (עורכים), אמצעי תקשורת ההמונים בישראל, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 455-462.

- Enli, G. S. (2009). Mass communication tapping into participatory culture: Exploring Strictly Come Dancing and Britain's Got Talent. *European Journal of Communication*, 24(4), 481-493.
- Evans, R. (2008). The sociology of expertise: The distribution of social fluency. *Sociology Compass*, 2(1), 281-298.
- Fairclough, N. (1995). *Media discourse*. London: Edward Arnold.
- Feldman, L. (2007). The news about comedy: Young audiences, The Daily Show, and evolving notions of journalism. *Journalism*, 8, 406-427.
- Feldman, L. & Goldthwaite Young, D. (2008). Late-Night Comedy as a gateway to traditional news: An analysis of time trends in news attention among Late-Night Comedy viewers during the 2004 presidential primaries. *Political Communication*, 25(4), 401-422.
- Glasser, T. L. & Ettema, J. S. (1993). When the facts don't speak for themselves: A study of the use of irony in daily journalism. *Critical Studies in Media Communication*, 10(4), 322-338.
- Goffman, E. (1990). *The presentation of self in everyday life*. Harmondsworth: Penguin.
- Gray, A. & Bell, E. (2007). History on television: Charisma, narrative and knowledge. *European Journal of Cultural Studies*, 10(1), 113-133.
- Gring-Pemble, L. & Solomon Watson, M. (2003). The rhetorical limits of satire: An analysis of James Finn Garner's Politically Correct Bedtime Stories. *Quarterly Journal of Speech*, 89(2), 132-153.
- Gripsrud, J. (1998). Television, broadcasting, flow: Key metaphors in TV theory. In C. Geraghty & D. Lusted (Eds.), *The television studies book*. London: Edward Arnold, pp. 17-32.
- Hartley, J. (1999). *Uses of television*. London and New York: Routledge.
- Hartley, J. (2002). Cultural citizenship. *Communication, cultural and media studies*. London and New York: Routledge, pp. 46-47.
- Hjarvard, S. (2008). The mediatization of society: A theory of the media as agents of social and cultural change. *Nordicom Review*, 29(2), 105-134.
- Hjarvard, S. (2009). Soft individualism: Media and the changing social character. In K. Lundby (Ed.), *Mediatization: Concept, changes, consequences*. New York: Peter Lang, pp. 159-177.
- Horton, D. & Wohl, R. (1956). Mass communication and para-social interaction: Observations on intimacy at a distance. *Psychiatry*, 19(3), 215-229.

- Bruns, A. (2008). *Blogs, Wikipedia, Second Life, and Beyond: From production to produsage*. New York: Peter Lang.
- Cappella, J. & Jamieson, K. (1996). News frames, political cynicism, and media cynicism. *Annals of the American Academy*, 546, 71-84.
- Carlson, M. & Peifer, J. (forthcoming). The impudence of being earnest: Jon Stewart and the boundaries of discursive responsibility. *Journal of Communication*.
- Collins, H. M. & Evans, R. (2007). *Rethinking expertise*. Chicago: University of Chicago Press.
- Couldry, N. (2004). Teaching us to fake it: The ritualized norms of television's "reality" games. In S. Murray & L. Ouellette (Eds.), *Reality TV: Remaking television culture*. New York: New York University Press, pp. 57-74.
- Couldry, N. (2008). Mediatization or mediation? Alternative understandings of the emergent space of digital storytelling. *New Media and Society*, 10(3), 373-391.
- Coupland, N. (2001). Stylization, authenticity and TV news review. *Discourse Studies*, 3, 413-442.
- Cover, R. (2006). Audience inter/active: Interactive media, narrative control and reconceiving audience history. *New Media & Society*, 8(1), 139-158.
- Davison, W. P. (1983). The Third-Person Effect in communication. *Public Opinion Quarterly*, 47(1), 1-15.
- Davison, W. P. (1996). The Third-Person Effect revisited. *International Journal of Public Research*, 8, 113-119.
- Dietram, A. & Tewksbury, D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of Communication*, 57, 9-20.
- Dobkin, B. A. (1992). *Tales of terror: Television news and the construction of the terrorist threat*. New York: Praeger.
- Enli, G. S. (2007). The participatory turn in broadcast television: Institutional, editorial, and textual strategies. Doctoral dissertation. University of Oslo.
- Enli, G. S. (2008). Redefining public service broadcasting: Multi-platform participation. *Convergence: The International Journal of Research into New Media Technologies*, 14(1), 105-120.

- Neiger, M., Zandberg, E., & Meyers, O. (2010). Communicating critique: Towards a conceptualization of journalistic criticism. *Communication, Culture and Critique*, 3(3), 377-395.
- Paul, B., Salwen, M. B., & Dupagne, M. (2000). The Third-Person Effect: A meta-analysis of the perceptual hypothesis. *Mass Communication & Society*, 3, 57-85.
- Prior, M. (2003). Any good news in soft news? The impact of soft news preference on political knowledge. *Political Communication*, 20, 149-171.
- Propp, V. (1928). *Morphology of the folk tale*. Austin: University of Texas Press.
- Roberts, G., Taylor, P. M., & Pronay, N. (2001). *The historian, television and television history: A collection*. Luton: University of Luton Press.
- Roeh, I., Katz, E., Cohen, A. A., & Zelizer, B. (1980). *Almost Midnight: Reforming late-night news*. Beverly Hills: sage.
- Rojek, C. (2001). *Celebrity*. London: Reaktion Books.
- Scannell, P. (2000). For-anyone-as-someone structures. *Media, Culture & society*, 22, 5-24.
- Scannell, P. (2001). Authenticity and experience. *Discourse Studies*, 3, 405-411.
- Silverstone, R. (1994). *Television and everyday life*. London: Routledge.
- Tenenboim-Weinblatt, K. (2009). Jester, fake journalist, or the new Walter Lippmann? Recognition processes of Jon Stewart by the U.S. journalistic community. *International Journal of Communication*, 3, 416-439.
- Thompson, J. B. (1990). *Ideology and modern culture: Critical social theory in the era of mass communication*. Cambridge: Polity.
- Thompson, J. B. (1996). Tradition and self in a mediated world. In P. Heelas, S. Lash, & P. Morris (Eds.), *Detraditionalization: Critical reflections on authority and identity*. Oxford: Blackwell, pp. 89-108.
- Tolson, A. (2001). Being Yourself: The pursuit of authentic celebrity. *Discourse Studies*, 3, 443-457.
- Tolson, A. (2006). News talk. *Media talk*. Edinburgh: Edinburgh University Press, pp. 57-73.
- Turner, G. (2010). *Ordinary people and the media: The demotic turn*. London: Sage.
- Weimann, G. (1994). *The theater of terror: Mass media and international terrorism*. New York: Longman.
- Williams, R. (1974). *Television: Technology and cultural form*. London: Fontana.

- Illouz, E. (1999). "That shadowy realm of the interior": Oprah Winfrey and Hamlet's Glass. *International Journal of Cultural Studies*, 2(1), 109-131.
- Illouz, E. (2003). *Oprah Winfrey and the glamour of misery: An essay on popular culture*. New York: Columbia University Press.
- Jankowski, M. W. (2008). Traditional news media online: An examination of added values. *Communications*, 25(1), 85-102.
- Kitch, C. (2003). Mourning in America: Ritual, redemption, and recovery in news narrative after September 11. *Journalism Studies*, 4(2), 213-224.
- Kohn, A. (forthcoming). From a slight smile to scathing sarcasm: Shades of humor in Israeli photojournalism. In D. Zuev & R. Nathansohn (Eds.), *Sociology of the visual sphere*. London and New York: Routledge.
- Levi-Strauss, C. (1955). The structural study of myth. *The Journal of American Folklore*, 28, 428-444.
- Levy, M. R. (1979). Watching TV news as para-social interaction. *Journal of Broadcasting*, 23(1), 69-80.
- Liebes, T. (1998). Television's disaster marathons: A danger for democratic processes? In T. Liebes & J. Curran (Eds.), *Media, ritual and identity*. London: Routledge, pp. 71-84.
- Madianou, M. & Miller, D. (2012). Polymedia: Towards a new theory of digital media in interpersonal communication. *International Journal of Cultural Studies*. Available at <http://ics.sagepub.com/content/early/2012/08/21/1367877912452486.full.pdf>
- McCombs, M. (1997). Building consensus: The news media's agenda-setting roles. *Political Communication*, 14(4), 433-443.
- McCombs, M. (2005). A look at agenda-setting: Past, present and future. *Journalism Studies*, 6(4), 543-557.
- McLuhan, M. (1964/1994). *Understanding media: The extensions of man*. Cambridge: MIT Press.
- Meyrowitz, J. (1985). *No sense of place: The impact of electronic media on social behavior*. Oxford: Oxford University Press.
- Montgomery, M. (2006). Broadcast news, the live "two-way" and the case of Andrew Gilligan. *Media, Culture & Society*, 28, 233-259.
- Montgomery, M. (2007). *The discourse of broadcast news: A linguistic approach*. London: Routledge.

- Young, D. G. (2004). Late Night Comedy in election 2000: Its influence on candidate trait ratings and the moderating effects of political knowledge and partisanship. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 48, 1-22.
- Zaller, J. (2003). A New standard of news quality: Burglar alarms for the monitorial citizen. *Political Communication*, 20(2), 109-130.

מאמר מקורי

טוהר וסכנה: חדשותיות, מסגור משברי תדמית ותחקיר הצלילות בקישון

אורן מאירס ואסף רוזן*

תקציר

המאמר¹ בוחן את הסיקור העיתונאי של המשבר הציבורי שהתפתח בעקבות תחקיר "ידיעות אחרונות" על אודות הצלילות של לוחמי חיל הים בנחל הקישון המזוהם. סיקור משבר הצלילות בקישון נבחן באמצעות שני צירי מחקר משלימים: הציר האחד בוחן את הבניית הערך החדשותי של המשבר בהשוואה להבניית הערך החדשותי של שתי פרשיות בעלות מאפיינים דומים, תוך כדי התייחסות לפרשנויותיהם של גורמים רלוונטיים למשברים אלה; הציר האחר בוחן ומנתח את המסגורים המרכזיים שבאמצעותם סוקר משבר הצלילות בקישון. בסיכום המאמר נידונות התובנות העולות מן המחקר ביחס לקשר שבין ערכיות חדשותית לבין מסגור.

מבוא

ב-26 במאי 2000 פרסם מוסף "7 ימים" של "ידיעות אחרונות" תחקיר מאת צדוק יחזקאלי וענת טל-שיר, ובו דווח כי צוללני שייטת 13 (הקומנדו הימי) והילת"ם (יחידה למשימות תת-מימיות) של חיל הים, שהתאמנו בצלילה בנחל הקישון

* ד"ר אורן מאירס (omeyers@com.haifa.ac.il) הוא מרצה בכיר בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה. אסף רוזן (asafrozen@yahoo.com) הוא מוסמך החוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה.

במשך עשרות שנים, מימי הקמת המדינה ובעיקר מאמצע שנות השישים, נחשפו לחומרים מסרטנים שמזרימים לנחל מפעלי תעשייה באזור. בכתבה ציון שמימי הקישון, הנחל המזוהם בישראל, מכילים ריכוזים קטלניים של חומרים מסרטנים; עוד ציון שעשרות צוללנים לקו בסרטן וש"מומחים שבדקו את הנתונים מצביעים על קשר סיבתי בין הצלילות ל"סרטן". בעקבות ההד הציבורי שעורר התחקיר החליט צה"ל לפתוח בחקירה פנימית. הלוחמים שהיו מעורבים במאבק להכרה בפגיעותיהם לא בטחו בחקירת הצבא את עצמו ופנו לבג"ץ בתביעה להוציא את החקירה מאחריות צה"ל. ואכן, כשבוע לאחר הגשת העתירה הורה ראש הממשלה דאז אהוד ברק לרמטכ"ל דאז שאול מופז למנות ועדת חקירה בראשותו של נשיא בית המשפט העליון בדימוס השופט מאיר שמגר. מטרת הוועדה הייתה לבחון את הקשר בין הצלילות בקישון לבין התחלואה בסרטן, וכתב המינוי שלה הסמיך אותה לחקור אם מימי הקישון הכילו או מכילים חומרים מסכני בריאות, מהם הסיכונים הבריאותיים למי ששהה במים, ואם ייתכן קשר סיבתי בין מצב המים לבין תחלואה בסרטן. מלבד שמגר מונו כחברים בוועדה גם ד"ר גדי רנרט, מומחה להיבטים הבריאותיים של זיהום סביבתי, ופרופ' מאיר וילצ'ק, מומחה להמטולוגיה במכון ויצמן למדע.

מסקנותיה של הוועדה, שפורסמו באפריל 2003, נחלקו בין דעת הרוב – רנרט ווילצ'ק – ובין דעת המיעוט של שמגר. הראשונים טענו כי בבדיקות המדגמיות שערך משרד הביטחון לא הוכח קשר סטטיסטי מובהק בין הצלילות לקישון לבין שכיחות התחלואה בקרב הצוללים. לעומתם קבע השופט שמגר כי הוכח קיומו של קשר סיבתי בין הצלילות והאימונים במי הקישון לבין שכיחות המחלה בקרב הלוחמים. ארבעה ימים לאחר פרסום הדוח הסופי הכריז שר הביטחון כי הוא מכיר בלוחמי השייטת שצללו בקישון וחלו בסרטן כנכי צה"ל. למרות קביעת המדענים הביקורת הציבורית הקשה איימה לגרום לצה"ל נזק תדמיתי קשה ואילצה אותו לנקוט פעולות לשמירה ולשיקום של תדמיתו.

חקר "שיקום תדמית" הנו תת-תחום בחקר המשברים התקשורתיים וחקר יחסי ציבור. בנוייט (Benoit, 1995) הגדיר את שיקום התדמית כפעולות של יחידים או של קבוצות המבקשים לשקם את המוניטין שלהם לאחר שביצעו לכאורה מעשה עוול. רבים מן המחקרים בתחום המשברים הארגוניים ומשברי התדמית מתמקדים בניסיון להסיק מסקנות אופרטיביות אשר יאפשרו לארגונים המבוקרים להתמודד בצורה טובה יותר עם משברים מעין אלו (Fearn-Banks, 2011).

בשונה מכך מאמר זה מבקש להתייחס לפעולות שנוקט הארגון המבוקר כפרמטר אחד בלבד מפרמטרים רבים כניתוח הדינמיקה של התפתחות משברי תדמית. בשונה ממרבית המחקרים בתחום, מושא המחקר העיקרי של המאמר אינו תגובת הארגון המותקף, אלא הסיקור העיתונאי של המשבר והאופן שבו

התרבות העיתונאית, כפי שהיא באה לידי ביטוי בעבודתם של עיתונאים, מעצבת את סיקור המשבר. מטרת מחקר זה היא אפוא לענות על השאלות הבאות: מדוע כלי התקשורת דיווחו על המשבר כפי שדיווחו? כיצד מעצבים גורמי הערכיות החדשותית את סיקור האירוע? מהן מסגרות הדיווח שלהן זכה סיפור המשבר התדמיתי בתקשורת? כיצד התהליכים הללו קשורים זה בזה? ומה מקומן של התרבות ושל החברה בעיצוב תהליכים אלה?

המאמר מציג בתחילה את התשתית המושגית של המחקר המתמקדת במשברי תדמית, בערכיות חדשותית, במסגור וביחסי חברה-צבא-תקשורת. בהמשך המאמר נבחן סיקור משבר הצלילות בקישון באמצעות שני צירי מחקר משלימים: ציר המחקר האחד בוחן את הבניית הערך החדשותי של המשבר בהשוואה להבניית הערך החדשותי של שתי פרשיות בעלות מאפיינים דומים; הציר האחר בוחן ומנתח את המסגורים המרכזיים שבאמצעותם סוקר משבר הצלילות בקישון. כסיכום המאמר נידונות התובנות העולות מן המחקר ביחס לקשר שבין ערכיות חדשותית לבין מסגור.

תשתית מושגית

ספנס (Spence, 1974) מגדיר "תדמית ארגונית" כרושם שיוצר ארגון בתודעת הבאים עמו במגע כדי למקסם את הסטטוס שלו. "ניהול תדמית" מעוצב תוך כדי התאמת המסרים המועברים מן הארגון לקהלים רלוונטיים לו. לכאורה נראה כי הגדרה זאת אינה רלוונטית לארגון צבאי, שתפקידו לנצח במלחמות ולא דווקא להצטייר כמוסד "נחמד" או כגוף מסחרי המנסה למכור משהו למישהו. ואולם כל מוסד במרחב הציבורי, ובכללו הצבא, מתמודד עם שאלות בדבר עיצוב תדמית, והוא אינו יכול למנוע את היווצרותה. עמדות הציבור ביחס לצבא ישליכו על נכונותו לתקצב את הצבא, לחנך את דור הבנים והבנות להתגייס לשורות הצבא ולתת אמון בכיוריו כשיבקשו להשתלב בעולם האזרחי.

לבל (2005) שולל את האפשרות כי צבא כצה"ל – "צבא העם", שהגיוס אליו הוא חובה אזרחית – פטור מן הצורך בניהול תדמית. לטענתו, גם ארגונים צבאיים נדרשים למאמצי עיצוב תדמית בלתי פוסקים. באווירה ליברלית ובאקלים אינדיבידואלי נדרשים מאמצים עזים כדי להפוך גוף בעל תרבות ארגונית שמרנית, המספק לחבריו את "הבסיסים הנמוכים" בפירמידת הצרכים המסלאווית, לאטרקטיבי לקהל הרחב. וכך, בעידן הנוכחי הצבא נדרש לנהל את תדמיתו התקשורתית אל מול הציבור הישראלי כולו, ובאופן ספציפי – אל מול קבוצות לחץ, כגון ארגונים של הורים ששכלו את בניהם בתאונות מבצעיות או קבוצות חברתיות (המגזר הדתי-לאומי לאחר ההתנתקות) שהצבא נסמך על כוח

האדם שהן "מייצרות". יתר על כן, ניהול התדמית של הצבא מתאפיין גם בקידום מטרות חברתיות פופולריות – דוגמת שמירה על הסביבה – שאין להן קשר ישיר לפעילות הצבאית. מעבר לכך, התפיסה שכיום הצבא נדרש לנהל את תדמיתו כמו שעושים גורמים מסחריים מקודמת גם בידי הגורמים המסקרים את הצבא, כמו שאפשר ללמוד מדבריו (בהמשך) של דורון גלעזר, עורך מוסף "7 ימים" בזמן פרסום התחקיר על אודות חוזקו של ה"מותג" שייטת 13.

שיקום תדמית, כפי שהוגדר בפתחה, הוא קטגוריה בתחום חקר המשברים הארגוניים. לי (Lee, 2005) מגדירה את המשבר הארגוני כ"אירוע בלתי צפוי ולא שגרתי הגורם לאיום משמעותי על הארגון ומחייב (את הארגון) להגיב בצורה שלעיתים תפריע לתפקוד הנורמלי" (עמ' 278). חוקרים המתמקדים בשיקום תדמית ארגונית רואים בזיהוי הסיבות למשבר צעד ראשון והכרחי בדרך להתמודדות עמו (Coombs, 1995; Lerbinger, 1997). וכך, לפי הסיווגים המוצעים בשדה המחקר, הנזק התדמיתי לצה"ל בעקבות רשלנות פיקודית של בכיר בחיל הים שהורה על הצלילות בקישון בידיעה שהמקום מזהם, שונה בתכלית מן הנזק התדמיתי לצה"ל בעקבות תחלואת סרטן שנגרמה בעקבות צלילה במקום שאיש לא ראה מראש כמסוכן. אך האם באמת עובר קו ברור המבחין בין המקרים? האם סיבת המשבר וקטלוגה כ"חיצונית" או כ"פנימית" הם אכן עובדה אובייקטיבית? האם לדוגמה אי-אפשר גם במקרה השני להאשים את הצבא בכך שלא בדק את הנחל מלכתחילה ולא היה מודע לסכנה? וכך, נראה כי גם הפעולה הראשונית, והפשוטה כביכול, בהתמודדות עם משברים ובחקר משברים – זיהוי סוג המשבר – אינה חד-משמעית, אלא היא מעוגנת בשאלות פרשניות; זאת בין השאר משום שסיקור האירוע, שבמהלכו העיתונות מאמצת אחד או כמה מן ההסברים למשבר, חשוב לא פחות, ואולי אף יותר, מן המאפיינים העובדתיים של האירוע.

שיקום תדמית, כפי שהוגדר בפתחה, הוא קטגוריה בתחום חקר המשברים הארגוניים. לי (Lee, 2005) מגדירה את המשבר הארגוני כ"אירוע בלתי צפוי ולא שגרתי הגורם לאיום משמעותי על הארגון ומחייב (את הארגון) להגיב בצורה שלעיתים תפריע לתפקוד הנורמלי" (עמ' 278). חוקרים המתמקדים בשיקום תדמית ארגונית רואים בזיהוי הסיבות למשבר צעד ראשון והכרחי בדרך להתמודדות עמו (Coombs, 1995; Lerbinger, 1997). וכך, לפי הסיווגים המוצעים בשדה המחקר, הנזק התדמיתי לצה"ל בעקבות רשלנות פיקודית של בכיר בחיל הים שהורה על הצלילות בקישון בידיעה שהמקום מזהם, שונה בתכלית מן הנזק התדמיתי לצה"ל בעקבות תחלואת סרטן שנגרמה בעקבות צלילה במקום שאיש לא ראה מראש כמסוכן. אך האם באמת עובר קו ברור המבחין בין המקרים? האם סיבת המשבר וקטלוגה כ"חיצונית" או כ"פנימית" הם אכן עובדה אובייקטיבית? האם לדוגמה אי-אפשר גם במקרה השני להאשים את הצבא בכך שלא בדק את הנחל מלכתחילה ולא היה מודע לסכנה? וכך, נראה כי גם הפעולה הראשונית, והפשוטה כביכול, בהתמודדות עם משברים ובחקר משברים – זיהוי סוג המשבר – אינה חד-משמעית, אלא היא מעוגנת בשאלות פרשניות; זאת בין השאר משום שסיקור האירוע, שבמהלכו העיתונות מאמצת אחד או כמה מן ההסברים למשבר, חשוב לא פחות, ואולי אף יותר, מן המאפיינים העובדתיים של האירוע.

שיקום תדמית, כפי שהוגדר בפתחה, הוא קטגוריה בתחום חקר המשברים הארגוניים. לי (Lee, 2005) מגדירה את המשבר הארגוני כ"אירוע בלתי צפוי ולא שגרתי הגורם לאיום משמעותי על הארגון ומחייב (את הארגון) להגיב בצורה שלעיתים תפריע לתפקוד הנורמלי" (עמ' 278). חוקרים המתמקדים בשיקום תדמית ארגונית רואים בזיהוי הסיבות למשבר צעד ראשון והכרחי בדרך להתמודדות עמו (Coombs, 1995; Lerbinger, 1997). וכך, לפי הסיווגים המוצעים בשדה המחקר, הנזק התדמיתי לצה"ל בעקבות רשלנות פיקודית של בכיר בחיל הים שהורה על הצלילות בקישון בידיעה שהמקום מזהם, שונה בתכלית מן הנזק התדמיתי לצה"ל בעקבות תחלואת סרטן שנגרמה בעקבות צלילה במקום שאיש לא ראה מראש כמסוכן. אך האם באמת עובר קו ברור המבחין בין המקרים? האם סיבת המשבר וקטלוגה כ"חיצונית" או כ"פנימית" הם אכן עובדה אובייקטיבית? האם לדוגמה אי-אפשר גם במקרה השני להאשים את הצבא בכך שלא בדק את הנחל מלכתחילה ולא היה מודע לסכנה? וכך, נראה כי גם הפעולה הראשונית, והפשוטה כביכול, בהתמודדות עם משברים ובחקר משברים – זיהוי סוג המשבר – אינה חד-משמעית, אלא היא מעוגנת בשאלות פרשניות; זאת בין השאר משום שסיקור האירוע, שבמהלכו העיתונות מאמצת אחד או כמה מן ההסברים למשבר, חשוב לא פחות, ואולי אף יותר, מן המאפיינים העובדתיים של האירוע.

חדשותיות, מסגור וסיקור משברים

ביסודה של העבודה העיתונאית ניצבת הבחירה בין האירועים שסיקרו בשל ערכם החדשותי המשוער ובין אותם אירועים שלא יסקרו. לשם כך, בבואנו לנתח את הסיקור התקשורתי של משבר הצלילות בקישון עלינו לברר מהן הסיבות שבגינן סוקר האירוע, מלכתחילה. מאמרם הידוע של גלטונג ורוגה (1965/2003) הצביע על 12 פרמטרים שונים לקביעת ערכיות חדשותית באירועים בין-לאומיים: גודל/עוצמת האירוע; רלוונטיות וקרבה תרבותית; שליליות; משך האירוע; בהירות וחד-משמעות; אירוע לא צפוי; ציפייה תרבותית; המשכיות; אנשי עילית; מוסדות עילית; האנשה; איזון והשלמה. על אף חשיבותה של עבודתם של גלטונג ורוגה היא כמובן אינה חסינה מביקורת: רוזנגרן (Rosengren, 1974) לדוגמה ביקר את

פעולת המסגור עשויה לכלול עד ארבע פונקציות: (א) הגדרת בעיה הננקטת בדרך כלל על סמך ערכים תרבותיים משותפים; (ב) אבחון הסיבות, קרי זיהוי הכוחות היוצרים את הבעיה; (ג) שיפוט מוסרי, קרי הערכת סוכני הסיבה והשפעתם; (ד) הצעת פתרון. וכך, משברי תדמית מתרחשים בשני ממדים בלתי ניתנים להפרדה: האירועים כפי שהתרחשו במציאות והאופן שבו הם מתווכים, מתפרשים וממוסגרים בידי הגורמים המעורבים במשבר ובידי העיתונאים המסקרים את המשבר. ההתמקדות בתאוריות מסגור מדגישה את מרכזיותו של הממד השני כניתוח משברים ארגוניים.

לסיכום, הנחות היסוד העיתונאיות-מקצועיות והמחקריות מציירות תרשים זרימה ברור, הבא לידי ביטוי גם כמבנה מאמר זה (אך לא כתובנות שהוא מציע): בעולם "שבחוף" מתרחשים אין-ספור אירועים = < הכתבים והעורכים בוררים את אותם אירועים שיש להם ערך חדשתי מובהק/גבוה = < האירועים שנבחרו לסיקור ממוסגרים כאייתמים חדשתיים אל תוך תבניות המעניקות להן הקשר ומשמעות. מעבר לתיאור מערך הייצור החדשתי הלינארי, הכתיבה המחקרית והוראת התקשורת נוטות לאפיין את המסגור כפעולה פרשנית במובהק, ולעומת זאת הערכיות החדשנית מוצגת, במוצהר או במובלע, כתמהיל של תכונות אובייקטיביות המאפיינות את האירועים המתרחשים בעולם "שבחוף" (Scheufele, 2006, p. 68). לשון אחר, החדשניות היא מאפיין של האירוע, ואילו המסגור הוא מאפיין של סיקור האירוע.

יחסי חברה-צבא-תקשורת בישראל

בחברות דמוקרטיות יחסי הגומלין בין הצבא ובין התקשורת מבוססים עקרונית על משולש אינטרסים: נגישות למידע, צנזורה ואפשרות דיווח בזמן אמת משדה הקרב. לעומת התקשורת, המבקשת להשיג גישה למידע ולפרסם אותו, הצבא מעוניין לשלוט במידע ובגישה אליו; לעומת התקשורת, המבקשת להיות משוחררת מצנזורה, הצבא מבקש לאכוף אותה; ולבסוף, לעומת התקשורת, המבקשת לדווח בזמן אמת משדה הקרב, הצבא מעוניין לשלוט בדיווחים אלו (נוסק ולימור, 2005). ואולם במציאות, היחסים שבין הצבא ובין התקשורת, ובוודאי במקרה הישראלי, מורכבים ודינמיים יותר מכך. לדוגמה, עיתונאי הזרם המרכזי בעשורים הראשונים לקיום המדינה תפסו את עבודתם העיתונאית כחלק בלתי נפרד מהגשמתו של החזון הציוני. משום כך במקרים רבים הייתה מדיניות פרסום המידע של העיתונאים, בעיקר בענייני ביטחון, מרוסנת ביותר מתוך היענות של כלי התקשורת לדרישות הממסד הביטחוני (Meyers, 2005). בעשורים הבאים, ובעיקר בעקבות השבר של הפתעת מלחמת יום כיפור, הפך הסיקור הביטחוני

לביקורתי יותר מתוך נכונותם ההולכת וגדלה של העיתונאים להיאבק על זכותם לפרסם מידע ביטחוני ולבקר את החלטות הממסד הביטחוני.

תמונת מערכת היחסים שבין חברה, צבא ותקשורת בשני העשורים האחרונים מורכבת ופתוחה לפרשנויות מתחרות. פרי (1999) טוען כי היחסים בין החברה הישראלית ובין צה"ל הגיעו במהלך שנות התשעים למצב משברי ברמת חומרה שלא הייתה כמותה קודם לכן. לדידו, המשבר בא לידי ביטוי בשלושה תחומים: (א) משבר פנימי בתוך הצבא, שהיה תוצאה של הכישלון במאבק באינתיפאדה הראשונה; (ב) משבר ביחסים בין הפיקוד הבכיר ובין הדרג המדיני שמעליו, שגם הוא נבע לטענת פרי ממצאות הכיבוש; (ג) משבר ביחסים בין הצבא ובין החברה הישראלית, הנעוץ בשינויים דמוגרפיים מואצים ובהתמוטטות המטה-נרטיב הביטחוני. עיון בסקירתו של פרי מלמד כי חשיפתה של פרשת השייטת בשנת 2000 התרחשה לאחר שבשנת 1997 סבלה מערכת הביטחון מריבוי תאונות, מכישלונות ומליקויים. בתקופה זאת גם גברה הרגישות הציבורית לנפגעים בקרב חיילי צה"ל, וביטוי לכך היה בשיטות לחימה מבצעיות ששמו להן כמטרה ראשונה צמצום מרבי של פגיעה בחיי הלוחמים.

בהקשר זה דורון ולבל (2005) מתארים את אמצע-סוף שנות התשעים כמאופיינות בפעילות אינטנסיבית של קבוצות חיצוניות שהתריעו על הסכנות הנשקפות לצה"ל בגלל מדיניות חסיון המידע בדבר כישלונות פנימיים. וכך באותה תקופה, הורים שכולים שאיבדו את בניהם בתאונות אימונים ובתאונות מבצעיות החלו לדרוש מן הצבא להכיר בטעותיו. משבר הצלילות בקישון – שתחילתו בשנת 2000 – מתרחש אפוא ברקע מה שנראה כחוסר אמון הולך וגובר בפיקוד הבכיר של צה"ל, עד כדי כך שלראשונה חקירת התאונות המבצעיות מופקעת מידי הצבא. על מקומה של התקשורת בשיקוף ובעיצוב של שינויים בתפיסת הצבא בתרבות הישראלית בעשורים אלה אפשר ללמוד מדברים שאמרה העיתונאית ענת טל-שיר, שחשפה את פרשת השייטת במשותף עם צדוק יחזקאלי, בריאיון שקיימנו עמה:

אם הוא [התחקיר] היה בשנות השמונים או בשנות השבעים הוא לא היה מתקיים. הוא לא היה נולד. אף אחד לא היה מעיז לזאת נגד השייטת ונגד המפקדים שלה ונגד ההחלטות הסודיות שלה [...] אף אחד לא היה מעיז. לא הייתה תרבות. משהו נפתח, משהו נסדק. אנחנו מדברים על 2000 – התקשורת אחרת, העולם אחר, הגבולות יותר גמישים, יותר פתוחים, חיילים מדברים על השירות בלבנון, ובשטחים ולא קורה כלום, והכול בסדר – זאת אומרת משהו נפתח [...] ההילה שבמידה מסוימת אופפת את היחידות האלה, היא קצת מתפוגגת, אנחנו פחות מעריצים.

במקביל, פרשנויות אחרות מתארות את משולש היחסים בין החברה ובין הצבא ובין התקשורת במהלך שני העשורים האחרונים באופן דיכוטומי פחות. כך לדוגמה, נוסק ולימור (2005) כותבים כי החל בספטמבר 2000 התאפיינו היחסים בין התקשורת ובין הצבא בפתיחות מצד הצבא כלפי התקשורת וביחס משולב מצד התקשורת כלפי הצבא, יחס שכלל ביקורת נגד הצבא לצד התגייסות ושיתוף פעולה עמו: הצבא התיר, לראשונה, לפרסם מידע על אודות נושאים שהיו בעבר טאבו מוחלט, כגון שמות ומספרים של יחידות צבאיות סודיות, ואף אימץ מדיניות ביזור שבמסגרתה הותר לקצינים רבים להתראיין בתקשורת. מן העבר התקשורת, היחס המשולב מודגם במחקר שהתמקד בסיקור מלחמת לבנון השנייה (2006) בעיתונות הישראלית וחשף את הדואליות העכשווית בתחום הסיקור הביטחוני: אמנם במהלך המלחמה מתחה התקשורת הישראלית ביקורת קולנית על מנהיגים ועל מפקדים, אלא שברוב המכריע של המקרים הביקורת שנמתחה הייתה "ביקורת מאשרת", שלא ערערה על תפיסות היסוד של הממסד או על עצם היציאה למלחמה. כך לדוגמה, רבות מן הביקורות העיתונאיות עסקו בכישלון ההסברה הישראלית בחו"ל ובחוסר ההצלחה של הממשלה להגן על החלטותיה (המוצדקות) בזירת התקשורת הבין-לאומית (Neiger, Zandberg & Meyers, 2010). וכך, בעוד שהביקורת הציבורית והתקשורתית נגד הממסד הביטחוני הלכה וגברה בשני העשורים האחרונים, הצבא נותר על מכונו כמסמל המובהק ביותר של הזהות היהודית-ישראלית, והשירות הצבאי עודנו נתפס ככרטיס כניסה הכרחי לזרם המרכזי של החברה הישראלית. חוקרים שונים ניסו ליישב את הסתירה לכאורה שבין שני המופעים הללו. כך לדוגמה מחקרו של ליביו (Livio, 2011), שהראה כי בקרב ישראלים יהודיים שהשתתפו בקבוצות מיקוד שעסקו ביחסי חברה-צבא נוצרה הבחנה בין ההתייחסות ל"צה"ל הקטן", היומיומי, שרבים מהם חוו אותו אישית, על שלל מעלותיו ומגרעותיו, ובין "צה"ל הגדול", האידיאלי והמופשט, המבטיח את קיומה של המדינה היהודית (עמ' 423-426). הבחנה זאת מסייעת להבין את התהודה הגדולה שלה זכה משבר הצלילות בקישון, ויותר מכך – את הזעזוע שעוררה החשיפה: הטענה כי חייהם של חיילי העילית של השייטת סוכנו לריק שחקה את הפער הדיסקורסיבי שבין "צה"ל הגדול" והאידיאלי ובין "צה"ל הקטן" והרשלני במפגיע.

מעריך המחקר

מחקר זה בוחן את האופן שבו העיתונות הישראלית, על תפיסות העולם שלה ועל מגבלותיה, סיקרה ומסגרה את משבר הצלילות בקישון. הסיקור התקשורתית של

"פרשת הקישון" נותח בשיטת חקר מקרה (case study), שהיא תהליך למידה של יחידה מסוימת – אדם, ארגון, קהילה או אירוע קריטי (Patton, 1990) – הנפוצה בין היתר בחקר משברים (Fearn-Banks, 2011). לפי גישה זו, מחקר זה מבקש לאסוף מידע על אודות החשיבה והפעולות היומיומיות של בני האדם ב"מקרה" הנחקר, על אודות האופן שבו נוצרת המודעות העצמית והחברתית של הנחקרים וכן על אודות האופן שבו הנחקרים מקיימים את אותן פרשנויות הקרויות "מבנים חברתיים".

במהלך העבודה ביקשנו לברר תחילה כיצד הובנה הערך החדשותי של משבר הצלילות בקישון. בחינה זאת התבצעה באמצעות השוואה תמציתית בין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של משבר הצלילות בקישון ובין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של שתי פרשות בעלות קווי דמיון משותפים (בהמשך). האופרציונליזציה של ההשוואה התבצעה באמצעות בחינה השוואתית של רכיבים רלוונטיים להשוואה ובקטגוריות הקלסיות של קביעת ערך חדשותי, כפי שהציעו גלטונג ורוגה (1965/2003).

בהמשך ביקשנו לברר את מסגור משבר הצלילות בקישון. עשינו זאת באמצעות ניתוח של סיקור המשבר בשני עיתונים יומיים: "ידיעות אחרונות", כלי התקשורת שחשף את הפרשה והעיתון הנפוץ ביותר בישראל בזמן הבדיקה, ו"הארץ", המייצג את עיתונות העילית בישראל. סיקור הפרשה נבחן החל בפרסומה בשנת 2000 ועד לסיימה הרשמי, לפחות לכאורה, באפריל 2003, כאשר שר הביטחון הכיר בלוחמים שנפגעו כנכי צה"ל ובנפטרים כחללי צה"ל. בסך הכול נבחן סיקור הפרשה באמצעות 88 ידיעות ומאמרי הפרשנות שעסקו במשבר הצלילות בקישון שהתפרסמו בארבע נקודות זמן קריטיות: (א) מאי-אוגוסט 2000: הפרסום הראשון של הפרשה, תגובת צה"ל, עתירת הצוללנים לכג"ץ והקמת ועדת החקירה; (ב) יולי 2001: פרסום דוח ראשוני וקבלתו על ידי הממשלה; (ג) נובמבר 2002: פרסום ממצאי הביניים; (ד) אפריל 2003: הכרת שר הביטחון בלוחמים כנכי צה"ל.

במהלך הניתוח שמנו דגש בכותרות הכתבות והמאמרים, בכותרות המשנה ובקטעים מודגשים (leads), המבליטים תת-נושאים הקשורים לידיעות. בנוסף לכך, מכיוון שמדובר בניתוח ידיעות שמרביתן חדשותיות, הקדשנו תשומת לב מיוחדת לחלקים הפותחים של הידיעות, בהתייחס למבנה הפירמידה ההפוכה (Bell, 1998). ניתוח הטקסטים התבצע על סמך ארבע תמות מנחות: הדמויות המרכזיות: מי הם ה"שחקנים" העומדים במוקד הטקסטים העיתונאיים? על מי מוטלת האחריות/האשמה? הדוברים: מי הם הקולות הנשמעים בטקסטים? כיצד מעצבת הבחירה בהם את משמעות הסיפור? אירועים מרכזיים: מה הן נקודות המפתח שבעזרתן מסופר הסיפור? מאפיינים תרבותיים בסיקור הפרשה: מה

הם המוטיבים והסמלים המופיעים בטקסטים? כיצד הם מתכתבים עם הפרשה ומבנים את משמעותה?

כדי לאפשר טריאנגולציה בתהליך הניתוח (Lindlof, 2002, pp. 197-243) ערכנו, בנוסף לניתוח הטקסטואלי, גם ראיונות עם אנשים שהיו מעורבים בפרסום שתיים מן הפרשות שנדונו במאמר: ענת טל-שיר, כתבת מוסף "7 ימים"; דורון גלעזר, שערך את המוסף באותה תקופה והיה גם העורך הראשי של "עובדה" בזמן פרסום תחקיר האנתרקס, שעליו נרחיב בהמשך; יובל תמיר, קצין מילואים שהיה ממנהיגי המאבק של צוללני הקישון; ועומרי אסנהיים, תחקירן "עובדה" שחשף את פרשת האנתרקס. לאחר כתיבתה של טיוטת המאמר ביקשנו את תגובות המרואיינים שצוטטו, ככלי לתיקוף הממצאים באמצעות member-checking (Lincoln & Guba, 1985, pp. 314-316).

סיקור משברים וערך חדשותי: בחינה השוואתית

משבר הצלילות בקישון נתפס כבעל ערך חדשותי גבוה. אפשר לבסס קביעה זו על סמך הסיקור הנרחב של המשבר ב"ידיעות אחרונות", כמו גם בכלי תקשורת מתחרים, כפי שיודגם להלן. יחד עם זאת, הקביעה כי משבר מסוים הנו בעל ערך חדשותי משום שהוא אכן סוקר בכלי התקשורת מהווה טיעון טאוטולוגי. כלומר כדי להבין כיצד אירוע הופך למשבר המסוקר בתקשורת יש להבין את האופן שבו הגורמים השותפים בהבניית האירוע ומשמעותו – העיתונאים, המבקרים, המבוקרים והתרבות בכללה – מקנים לו ערך חדשותי. כדי להבהיר את הדינמיקה הזאת ביקשנו לערוך השוואה ממוקדת בין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של משבר השייטת ובין האופן שבו הובנה הערך החדשותי של שתי פרשות בעלות קווי דמיון משותפים: פרשת דיגי הקישון ופרשת האנתרקס. כאמור, האופרציונליזציה של ההשוואה התבצעה באמצעות בחינה השוואתית של רכיבים רלוונטיים להשוואה ובקטגוריות הקלסיות של קביעת ערך חדשותי.

הפרשה הראשונה היא טענותיהם של דיגים שעבדו בנחל הקישון במשך שנים ארוכות בדבר קיומו של קשר סיבתי בין החשיפה למימי הנחל המזוהמים ובין מחלת הסרטן ומחלות אחרות שנתגלו בקרבם; הדיגים עתרו פעמים רבות נגד המפעלים שזיהמו את הקישון. הפרשה השנייה היא תחקיר האנתרקס שפורסם לראשונה בשנת 2007 בתכנית "עובדה": בתחקיר נחשף כי החל בשנת 1999 השתתפו כ-800 לוחמים ביחידות מובחרות של צה"ל בניסוי רפואי שנערך ביוזמת משרד הביטחון כדי לפתח חיסון נגד חיידק האנתרקס; בשל סודיותו של הניסוי נאסר על החיילים שנטלו בו חלק לספר עליו לבני משפחותיהם, וזאת גם לאחר שחלקם חלו במחלות שונות, חלקן חשוכות מרפא. מן התחקיר עלה כי אחדים

מן הלוחמים פיתחו גידולים עוריים בלתי מוסברים או דלקות קשות בריאות, ואחרים סבלו מהתקפי מיגרנה, מברונכיטיס או מתסמיני אפילפסיה. בתחקיר נטען כי למרות מקרי תחלואה אלה ועל אף הקשר האפשרי בינם ובין הניסוי הסודי, משרד הביטחון וצה"ל התנערו מן האחריות להגיש לחיילים טיפול רפואי במסגרת הצבא, ושלחו חלק מהם לקבל טיפול במרפאות אזרחיות.

תחקיר האנתרקס שודר בתכנית "עובדה" במאי 2007. בבדיקה שערכנו בדצמבר 2008, מועד קיום הריאיון עם תחקירן התכנית וחושף הפרשה עמרי אסנהיים, מצאנו כי שלושת העיתונאים הגדולים בישראל באותה תקופה – "ידיעות אחרונות", "מעריב" ו"הארץ" – פרסמו יחד פחות מעשר כתבות ומאמרים שעסקו בפרשת האנתרקס. סיקור דיגי הקישון החל לאחר פרסום התחקיר על אודות הצלילות בקישון ואגב התייחסות אליו: הכתבה הראשונה שעסקה בנושא התפרסמה ב"ידיעות אחרונות" (27.6.2000) כמסגרת משנית בעמוד שעסק ברובו בהתפתחויות בפרשת הצלילות בקישון. לאורך הזמן שבו נחקר סיקור משבר הצלילות בקישון פורסמו ב"ידיעות אחרונות" וב"הארץ" בסך הכול שמונה דיווחים שעסקו בדיגי הקישון שחלו בסרטן.

כאמור, הסיקור ההשוואתי מבקש לנוע מן הסוף אל ההתחלה. "מבחן התוצאה" התקשורתית מראה שונות בולטת בסיקור שלוש הפרשות: לעומת פרשת הצלילות בקישון, שזכתה לסיקור מקיף ב"ידיעות אחרונות" ובכלי תקשורת אחרים, פרשת הדיגים (בן עטר ובן אשר, 2012) ותחקיר האנתרקס לא הפכו למשברים תקשורתיים בסדר גודל דומה. היות שכך, הבחינה ההשוואתית המתומצתת להלן, המתמקדת בפרמטרים המרכזיים העשויים לסייע בהבנת השוני בהיקף ובדפוסים של הסיקור, מבקשת לברר את הסיבות להבדלים הללו.

גודל האירוע/עוצמתו: כמונחים "גודל" ו"עוצמה" נבקש לבחון את הבניית הערך החדשותי של הפרשות בהקשר של מספרי הנפגעים ושל חומרת הפגיעה. משבר הצלילות בקישון נוגע בעשרות, ואולי אף במאות, לוחמי חיל הים שצללו לאורך השנים בקישון. מנגד, קבוצת דיגי הקישון כוללת כחמישים דיגים חולי בסרטן. כ-800 חיילים השתתפו בניסוי למציאת החיסון נגד האנתרקס, ועד לכתובת שורות אלה נטען בתקשורת כי ייתכן שיש קשר בין הניסוי ובין מותו של חייל אחד שהשתתף בו.

בהקשר של עוצמת האירועים מעניין לבחון את ממדי ההבניה העיתונאית של העוצמה המספרית שלהם. בעת פרסום התחקיר המקורי ב"7 ימים" נטען כי עשרות לוחמים חלו בסרטן בעקבות הצלילות בקישון. מאוחר יותר, בעת שוועדת החקירה התכנסה לשיבתה הראשונה, בחר "ידיעות אחרונות" להבליט את המספר המוערך – 750 – והגדול בהרבה של כלל הצוללים בקישון. מכאן ואילך הרבה העיתון להתייחס למאות הצוללים ולא דווקא לעשרות החולים. על

הבחירה של התקשורת להבנות את הסיקור כך שיעמוד בקריטריון גודל האירוע ועוצמתו אפשר ללמוד מדבריו של גלעזר, עורך "7 ימים" בזמן פרסום התחקיר, אשר מספר בריאיון עמו כי כמעט לא ערך שינויים בטקסט המקורי, פרט לאופן הצגתו של היקף התופעה:

היו להם [יחזקאלי וטל-שיר] בסך הכול 11 או 12 מקרים, ובשער כתבת עשרות. באה אליי טל-שיר וזעמת ואמרה: "תגיד לי, מה זה עשרות? אתה משוגע?! איזה עשרות?". אמרתי לה: "אם בחרדש עבודה הגעתם ל-11, יש 80. אני מודיע לך מניסיון – אם הגענו ל-11, יש 80". חוץ מזה אמרתי לה: "11 זה כבר עשרות". הימרת. זה היה הימור. כלומר הערכתי שיהיה הרבה יותר, ולכן הרשיתי לעצמי להמר.

רלוונטיות וקרבה תרבותית: מקומו המרכזי של הצבא בתרבות הישראלית והעובדה כי ישראלים רבים שירתו ומשרתים בצבא מדגישים את ערכם החדשותי של משברי השייטת והאנתרקס. מנגד, סיפורם של דייגי הקישון רחוק מבחינה תרבותית ממרבית הקוראים, שסביר להניח שמעולם לא עסקו בדיג למחייתם. שליליות: שלושת המשברים הם כמובן אירועים שליליים מובהקים. בשני המקרים הנוגעים לקישון הדיבט השלילי המרכזי נוגע לטענות בדבר הפגיעה בכריאות הקרבנות: הצוללנים והדייגים. כמו כן בשני המקרים מופנית אצבע מאשימה כלפי המפעלים שזיהמו את מימי הקישון. ההבדל המובהק בין שני משברי הקישון נוגע לתפקיד הצבא ביצירת המשבר: במשבר הצלילות בקישון מדובר במפקדים ששלחו את פקודיהם לצלול במקום אשר סיכן את בריאותם; הדיבט השלילי המרכזי במשבר האנתרקס נוגע כמובן לפגיעה בכריאות החיילים, אלא שגם כאן מה שמעצים את ההדהוד השלילי של הפרשה, בהקשר התרבותי הישראלי, הם מעורבותו של הפיקוד הצה"לי ביצירת המשבר, ובהמשך – הטענות נגד התנערותו מאחריות והגשת טיפול לקוי בחיילים שנפגעו.

אנשי עילית: לוחמי השייטת והילת"ם נחשבים ללוחמי עילית, וכך הם גם מוסגרו בדיווח העיתונאי, כפי שיודגם בהמשך. גם החיילים שהשתתפו בניסוי האנתרקס תוארו כ"חיילים מיחידות מובחרות", ואולם הסיקור התקשורתי לא התמקד לרוב בשיוך ליחידות צבאיות ספציפיות. חשוב מכך: לעומת החיילים מתחקיר האנתרקס שלקחו חלק פסיבי במחקר רפואי, הצוללנים בקישון עשו זאת בעת שהתאמנו לצורך ביצוע משימותיהם. נתון זה אפשר לקשור בקלות בין שירותם הצבאי הנחשב ובין המחדל המדווח. לעומת החיילים, דייגי הקישון הם אזרחים העובדים בעבודת כפיים שאין לה סטטוס מקצועי נחשב. בהקשר זה בן עטר וכן אשר (2012) קובעות כי הנרטיב שסיפרו הצוללנים התקבל אצל

העיתונאים כחלק אינטגרלי מן הנרטיב הלאומי ההגמוני, ואילו ניסיונם של הדייגים להתחבר לנרטיב הלאומי או לנרטיב האקולוגי הוצג בתקשורת באופן שלילי.

מוסדות עילית: מעבר למעמד המרכזי של צה"ל בחברה הישראלית, הסיקור העיתונאי של משבר הקישון התמקד ספציפית בשייטת 13; הנה דבריו של גלעזר:

השייטת זה עדיין דבר מאוד קדוש. המילים "סרטן בשייטת" הן מילים מנצחות, והיה פה עניין תדמיתי, גם בשייטת. ככל שהמותג היה יותר חזק, אז חילול שם המותג הזה [...] עובדה שהכריחו [את הלוחמים] לצלול בתוך הביוב הזה וניצלו את ההרואיות שלהם. זה כבר דבר שעם ישראל לא היה מסוגל להתמודד אתו.

לעומת זאת כאמור, שייכותם של החיילים מתחקיר האנתרקס ל"יחידות מובחרות" שאינן מזוהות, אינו קשור לניסוי עצמו. הדייגים כאמור אינם משייכים למוסד עילית, ומי שאשמים בזיהום הקישון לא תוארו בדיווח העיתונאי כמוסדות עילית.

האנשה: משבר הצלילות בקישון סוקר כ"סיפור אנושי" באמצעות תיאורים רבים ומפורטים של האופן שבו החיילים החולים נאבקו במחלת הסרטן, עד לפטירתם בחלק מן המקרים. התייעוד המתמשך של הפרשה הסתייע, בין השאר, בזכות שיתוף הפעולה ההדוק בין הלוחמים ובין העיתונאים שפרסמו את התחקיר. משבר האנתרקס הוליד גם הוא טרגדיות אנושיות שאפשרו הזדהות של הצופים עם החיילים שהשתתפו בניסוי.

ואולם שאלות בדבר ערכיות חדשותית – במקרה הזה, מרכזיות הרכיב האנושי בדיווח – לעולם אינן עומדות בפני עצמן. חדשותיות אינה תכונה ה"קיימת" באירוע באופן מהותני. הערך החדשותי של דיווח עיתונאי אינו תלוי רק בעובדות האמפיריות המוסכמות של האירוע (מקום התרחשות, מספר הנפגעים וכדומה) אלא גם ביכולת של הארגון העיתונאי להבנות את הערך החדשותי של האירוע אגב הסתמכות על הפרמטרים המקצועיים המקובלים. וכך, יכולתה של "עובדה" להאניש את תחקיר האנתרקס הוגבלה בשל חוסר ההסכמה של המרואיינים להיחשף בתכנית, כמו שציין עמרי אסנהיים: "אצלי היו צלילות. אצלי האנשים לא רצו להיחשף עד הסוף. עכשיו הם כבר מוכנים, אבל אז הם לא רצו, אז אין לך [...] קשה לך להזדהות עם בן אדם כזה".

סיקור פרשת דייגי הקישון חושף פן הבנייתי נוסף של הערכיות החדשותית: סביר להניח כי הדייגים היו מוכנים לשטוח את סיפוריהם האישיים בכלי התקשורת הארציים – בגלוי או בעילום שם – כדי שיוכלו לקדם את מאבקם.

אולם מבחן התוצאה מלמד שכלי התקשורת הארציים לא העניקו להם את הבמה. וכך הפך הסיפור למעין נבואה המגשימה את עצמה: מכיוון שסיפור הדייגים בקישון נתפס מלכתחילה כפחות חדשותי, הוא לא הואנש, ומכיוון שהפן האנושי שלו לא הודגש, הוא נתפס כבעל על ערך חדשותי פחות.

בהירות וחד-משמעות: פרמטר זה חושף שוב ובמובהק את הממד ההבנייתי שבקביעת הערך החדשותי. לא במקרה עמדו בהירות וחד-משמעות בראש טבלת הפרמטרים שאיתרו הרקפ ואוניל (Harcup & O'Neill, 2001) ברפליקציה שלהם למחקר של גלטונג ורוגה (1965/2003): העולם, כפי שאנו חווים אותו, אינו בהיר ומובן מאליו. לעומת זאת, הנורמות העיתונאיות-המקצועיות קובעות כי תפקידם של העיתונאים הוא להפוך את ההתרחשויות ש"בעולם האמיתי" לבהירות, למוכנות ולחד-משמעיות. זאת גם הסיבה ל"רומן" המתמשך של העיתונות עם סיקור משחקי ספורט ועם מערכות בחירות: בתום המשחק, כמו גם בתום ספירת הקולות, (כמעט תמיד) ברור מי המנצח ומי המפסיד.

היות שכך, כלי התקשורת שסיקרו את שלושת המשברים ניסו להציג אותם באופן בהיר וחד-משמעי. במקרה של דייגי הקישון הוצגו הדייגים במובהק כקרבנות, אלא שזוהו המקרבנים לא הייתה חד-משמעית: העיתונאים שסיקרו את הפרשה לא הצביעו על גורם אחד וחד-משמעי האחראי לתחלואה, כפי שאפשר לראות מכותרת "הארץ", "דייגי הקישון שחלו בסרטן תובעים את המפעלים המזהמים ואת המדינה" (15.6.2001), המפנה אצבע מאשימה כלפי שני גורמים שונים. כפי שיראה הניתוח שיוצג בפרק המסגור, כלי התקשורת שסיקרו את משבר הצלילות בקישון חתרו להציג את הסיפור באופן בהיר וחד-משמעי ביותר: הצוללנים הוצגו כקרבנות, ואילו הצבא – ולא המפעלים שזיהמו את הנחל מלכתחילה – הוצג במובהק כמקרבן. מעבר לכך וכפי שיודגם בהמשך, מרבית הדיווחים העיתונאיים דחו את הניסיון לטעון כי הקשר בין הצלילות ובין התחלואה לא הוכח במובהק.

בהקשר זה של הדיון בשאיפה העיתונאית ליצור סיקור בהיר וחד-משמעי חיוני להדגיש כי האופן שבו משברים תקשורתיים מתפרשים ומתפתחים תלוי ביחסי הגומלין שבין הגורמים הפוגעים (בעיקר כשמדובר במשבר שמקורו פעילות אנושית), בין הגורמים הנפגעים ובין כלי התקשורת המסקרים. בהקשר זה שאלות בדבר בהירות וחד-משמעות מעוגנות במובהק בדרך שבה הגורם המוצג כאחראי למשבר מגיב להאשמות נגדו. בהתייחס לפרשת הקישון אימץ צה"ל אסטרטגיה של corrective action (Benoit, 1995) כשלא ניסה להצדיק את עצם שליחת הצוללים אל מימי הקישון, כשהכיר באחריותו כמקרבן (גם אם בסופו של דבר אחריות זאת לא הוכחה באופן מדעי), וכשקיבל על עצמו את האחריות לטיפול

בחיילים שנפגעו.² תגובה זאת של הצבא ביססה את הערך החדשותי של משבר הצלילות בקישון כסיפור עיתונאי בהיר וחד-משמעי.

בנקודה זאת מציג תחקיר האנתרופוס תמונה מורכבת יותר בכל הנוגע לפרמטר הבהירות: לאחר שידור התחקיר רואיין באולפן "עובדה" קצין רפואה ראשי, שדחה את הטענות שלא נערך מעקב מקיף דיו אחרי משתתפי הניסוי וסירב להתנצל על עצם קיום הניסוי או על הפגיעה בחיילים. "הניסוי מאפשר לנו לישון בשקט", קבע הקצין הבכיר, "הניסוי בוצע על ידי טובי המדענים, וסך התופעות לא חרג מהמצופה". במושגי תאוריית ה-apologia, אסטרטגיה טרורית זאת מומשגת כפעולה של transcendence (Ware & Linkugel, 1973): בתגובתו ביקש הקצין מן הצופים ל"התעלות" מעל לפגיעה הספציפית במשתתפים בניסוי ולבחון את "התמונה הגדולה" של ההישג העקרוני. קו זה אפיין את עמדת מערכת הביטחון: היא הכירה באחריותה לטיפול בחיילים שנפגעו, אך עמדה על כך שמדובר בניסוי חיוני, כדברי תא"ל במיל' גיורא מרטינוביץ', שהיה קצין רפואה ראשי בזמן הניסוי:

מעל ישראל מרחף איום של נשק בלתי קונבנציונלי המוני. זאת הסיבה לניסוי. נקבע שהחיסון ייבדק על חיילי חובה וחיילי קבע בצה"ל משני טעמים: ראשית, האיפול והסודיות הגבוהים שנדרשו בעת ההיא, ושנית, ההכרח לבצע מעקב צמוד ולאורך זמן אחרי המשתתפים בו, בעיקר למען בטיחותם [...] לרשות אזרחי ישראל עומדת כיום מעטפת הגנה אסטרטגית חשובה במקרה של התקפה ביולוגית (ידיעות אחרונות, 28.5.2007).

לטענתנו, לאסטרטגיות הרטרוריות שבחרו נציגי צה"ל בשני המקרים הייתה השפעה מכריעה על הבניית הערך החדשותי של התחקירים: לעומת שליחת הצוללנים לנחל מזהם, שהוצגה כהתרחשות חסרת תכלית שאינה תורמת לביטחון המדינה, עמדת צה"ל בעניין ניסוי האנתרופוס הקשתה מאוד את הצגתו כסיפור חד-משמעי. עמדה נחרצת זאת הפכה את הסיפור העיתונאי לסיפור לא בהיר: סיפור מורכב יותר וקשה יותר לסיקור, לפי אמות המידה המקצועיות המקובלות. המשכיות: לפי פרמטר זה, במידה שאירוע כלשהו מצליח לעבור את הסף הנדרש כדי להפוך לאיטם חדשותי בפעם הראשונה, יש לו סיכויים גדולים להיתפס כ"חדשותי" גם בהמשך. בהקשר זה, המעורבות הממסדית בטיפול במשברים סייעה לשמר את הרגשת המשכיות החדשותית בנוגע לשלושת המשברים, כששלוש הפרשות נדונו בבתי המשפט. מעבר לכך, אסטרטגיית ה-corrective action, שנקט צה"ל בהתייחס למשבר הצלילות בקישון, תרמה

באופן מכריע לשימור ההמשכיות של הפרשה, כשוועדת חקירה מיוחדת מונתה כדי לבחון את הקשר בין הצלילות בקישון ובין התחלואה בסרטן. מעבר לכך וכדי להבין את האופן שבו מובנית המשכיות בהקשר הפרקטיקה העיתונאית העכשווית, יש להיעזר גם ברפליקציה שערכו הרקפ ואוניל (Harcup & O'Neill, 2001), שכזכור הציעו גורמים חדשים לניבוי ערך חדשותי. אחד מן הגורמים המרכזיים שהוצעו במחקר היה הקידום העצמי של כלי התקשורת. בנקודה זאת ניכרים הבדלים בולטים בין הסיפורים שהביאו להבניה שונה של ערכם החדשותי. סיפור דייגי הקישון לא התפרסם לראשונה כחשיפה בלעדית של כלי תקשורת מרכזי, אלא כסיקור שגרתי בכמה כלי תקשורת במקביל; לעומת זאת, תחקיר הצלילות בקישון פורסם לראשונה ב"ידיעות אחרונות", ותחקיר האנתרקס פורסם לראשונה ב"עובדה". בשני המקרים נרתמו העיתון ותכנית התחקירים לשימור הערך החדשותי של התחקיר שהם עצמם חשפו, אלא שכאן ניכר הבדל משמעותי בין הגופים: מאז פרסום התחקיר ב"ידיעות אחרונות" פרסם העיתון יותר ממאה ידיעות ומאמרים על אודות הצלילות בקישון; לעומת זאת, מבנה התכנית "עובדה" ודרכי הפעולה שלה מקשים את הקידום העצמי המסיבי מסוג זה, שכן התכנית משודרת אחת לשבוע במשך חודשים אחדים בשנה, והמנדט המובהק שלה הוא לייצר תחקירים חדשים בכל שבוע ושבוע. מעבר לכך, "עובדה" גם אינה יכולה להכתיב סיקור מתמשך (follow-up) של תחקירה בכלי תקשורת אחרים, כשסיקור כזה כפוף לתחרות בין כלי התקשורת, כמו גם ליחסים הבין-אישיים בין עיתונאים בארגוני תקשורת שונים.

מסגורי משבר הקישון

לאחר שבחנו את האופנים שבאמצעותם הובנה משבר הצלילות בקישון כאירוע בעל ערך חדשותי מובהק, נפנה לדיון בתהליך הייצור העיתונאי: מסגורי המשבר.

מסגור הקרב: המאבק בסרטן או בממסד או בשניהם
פרשת הסרטן בשייטת מוסגרה לא פעם כסיפור של קרב או של מלחמה נוספת שעל השייטים למודי הקרבות לנהל, כשהמסגור נחלק לשתי קטגוריות: הקרב של הלוחמים נגד הסרטן והקרב שלהם נגד הממסד. דוגמה למסגור אפשר למצוא בפתיחת כתבת התחקיר המקורית:

בסוף ימיו, כשכבר היה מובס והבין שהרופאים אינם יכולים לעשות דבר למענו, ישב רפי ליבנה שעות ארוכות בקפה "טרסה" מול ים הרצליה, הים

היה כל עולמו [...] לסרטן שנפל עליו יום אחד בגיל 44, הוא התייחס כאל מבצע מעמקים מסובך, אבל בר-כיבוש. הוא היה נחוש לא לתת להפתעה הזו להכניע אותו. המאבק לחיים היה מבצע, כל טיפול היה יציאה למשימה נועזת, וכל פגישה עם רופא הצדיקה תחקיר מדוקדק. כימותרפיה זכתה אצלו לכינוי "התקפה". בשייטת לימדו אותו שאין דבר כזה אי-אפשר, וכשישב מול הרופאה שלו שהרימה ידיים, הוא הזדקף ורעם: "תמצאי משהו לנצח את זה, אחרת אני לא זז מפה" (ידיעות אחרונות, 26.5.2000).

דוגמה נוספת למסגור "הקרב נגד הסרטן" אפשר לראות בידיעה שפורסמה ב-11.4.2001 ב"ידיעות אחרונות" שכותרתה "לוחם השייטת נאבק בסרטן בפעם השלישית". בפתיח של הידיעה נכתב "יובל תמיר, לוחם השייטת שמאבקו עמד במרכז פרשת הסרטן בקישון, מנהל עכשיו את המלחמה על חייו: לפני כמה ימים התגלה שהסרטן פשט, ככל הנראה, גם לריאותיו". מעניין לראות כיצד בדיווח זה מחלת הסרטן זוכה להאנשה: במקום להשתמש בביטוי המקובל "הסרטן התפשט", בחרו הכותבים בביטוי "הסרטן פשט", כאילו מדובר ביחידה צבאית הפושטת עם שחר.

תת-קטגוריה נוספת במסגור סיקור הפרשה כקרב הוא כאמור מסגור הקרב נגד הממסד. דוגמאות לקרב נגד הממסד – קרי המדינה, הצבא ומערכת המשפט – אפשר לראות בכותרת הידיעה על אודות הגשת מסקנות ועדת החקירה שקבעו כי מבחינה מדעית לא הוכח שזיהום הקישון גרם לתחלואה: "הוועדה סיימה, הקרב רק מתחיל" (ידיעות אחרונות, 22.4.2003).

דוגמה נוספת אפשר למצוא בידיעה שהתפרסמה יומיים אחר כך ב"ידיעות אחרונות" בכותרת "הקרב הבא: נגד המפעלים" (24.4.2003), המדווחת על כוונתם של הלוחמים שחלו לתבוע את המפעלים שהזרימו שפכים לקישון. אפיון הסיפור כקרב של הלוחמים נגד הממסד בא לידי ביטוי בולט במיוחד לאחר ההודעה על ההכרה בחיילים החולים כנכי צה"ל או כחללי צה"ל, הכרה שתוארה כ"ניצחון של הלוחמים" והוכתרה כ"ניצחון כואב".

לסיכום, במסגור הסיפור כקרב נגד הסרטן הופכת המחלה עצמה לבעיה, והממסד, שבפעולותיו גרם לכאורה למחלה, נותר ברקע. ולכן אם הסרטן הוא הבעיה, ריפוי הוא הפתרון. מנגד, כשכלי התקשורת מסקרים את הפרשה כקרב נגד הממסד, הופך הממסד עצמו לבעיה, ולכן ההאשמות, כמו גם התביעות לפתרון, מופנות נגדו.

מסגור הדממה: משתיקה להשתקה

מוטו הקומנדרו הימי "כעטלף המגיח בעלטה, כלהב המבחר בדומייה, כרימון המנפץ בזעם" מחבר בין לוחמי השייטת ובין תמות השקט והחשאיות. בהמשך לכך, זיהוי הלוחמים כ"אנשי הדממה" בא לידי ביטוי איקוני בשירם של יורם טהרלב ויאיר רוזנבלום: "אנשי הצפרדע, אנשי הדממה / איש לא ראה, איש לא שמע / איש לא הבחין בקולות מלחמה / האם היו פה אנשי הדממה?". ואולם אפיונם ההרואי של הלוחמים כשתקנים וכחשאיים עלול להפוך לבעייתי כאשר תכונות אלה "יוצאות אל האזרחות", כפי שאפשר לראות בכתבת התחקיר המקורית:

כשמדברים עם הלוחמים אפשר להבין מדוע אפילו היום, כשהם מבינים לאן שלחו אותם, הם לא ישתלחו ביחידה האהובה שלהם. השירות בקומנדרו היה עבורם משאת נפש, חלום, שליחות. כשאתה שם, אתה מוכן לעשות כל מה שיוור לך. לא מערער על שום פקודה. מי שמתלונן נחשב לבכייך, רכרוכי³ [...] לחיל הים היה קל עם הקבוצה הזו, אנשים שלא שאלו שאלות ולא היססו ליטול סיכונים. גם היום, כשמראים להם את הדוחות על המים ואת המחדל של חיל הים ששלח אותם לשם, גם היום הם בוררים את המילים, שמא תיפגע המוטיבציה של לוחמי היחידה היום או בעתיד.

הכתבה מתארת את תחילתו של תהליך השינוי וההתפכחות: השתיקה והדממה, שהיו כה חיוניות בשדה הקרב, הופכות בשל הגילויים החדשים לנטל מכביד. הלוחמים עדיין אינם משתלחים ביחידתם האהובה, אך הם כבר נאלצים "לברור מילים" כדי להגן עליה, כאילו היו עדים בחקירה משטרתית: ברירת המילים והשתיקה, שנועדו להגן על המוניטין של היחידה, מדומות למשימה נוספת – אולי אחרונה – שעל הלוחמים לבצע.⁴ ואולם הכתבה מציגה גם לוחמים שעברו לצדו השני של המתרס, מן השתיקה אל הדיבור, כשאחד מהם מצוטט באומרו "היום אני מבין שזה טמטום מוחלט". בדומה לכך גם "הארץ" סיקר את האירועים בכותרת "אנשי הדממה מדברים".

ההתלבטות בין שתיקה ובין דיבור לא הייתה נחלתם של הלוחמים בלבד, אלא גם של הוריהם: חלק מן ההורים, המכונים בפי בן אשר (2007) "שומרי השתיקה", בחרו לא לצאת נגד הממסד הצבאי, ואילו הורים אחרים ("שוברי הדממה", לפי בן אשר) בחרו להצטרף ללוחמים שנאבקו נגד המערכת. בהקשר זה צוטט ב"ידיעות אחרונות" אביו של לוחם בשייטת באומרו: "אני אסיר תודה על כך שנפרץ קשר

השתיקה המוזר של הלוחמים [...] הייתה בנערים האלה יותר מדי תמימות, כמו כת סגורה שבה אסור להוציא מילה".

מעבר לכך, בהתייחס למאבק על הפקת המשמעות ממשבר הצלילות בקישון חשוב לציין שגם גורמים נוספים, מלבד העיתונאים שסיקרו את הפרשה, עשו שימוש במסגור המתח שבין שתיקה ובין דיבור. כך, ההתאגדות שייצגה את הלוחמים שחלו בסרטן וביקשה לזעוק את זעקתם נקראה "עמותת אנשי הדממה". השלב האחרון במסגור הפרשה בתיווך שבין שתיקה ובין דיבור הציג קריאה ביקורתית אף יותר של האירועים, כשהצביע על פעולות של השתקה. כך לדוגמה היא הידיעה שהתפרסמה ב"הארץ" בכותרת "עתירה: בדיקת אימוני הקומנדרו הימי בקישון נעשית בידי 'ועדת השתקה פנימית'" (19.6.2000).

לסיכום, מסגור השתיקה מקדם את הטענה שתכונות כגון נאמנות עיוורת וחשאיות, הנתפסות כחיוביות בהקשר הצבאי, עלולות להתברר בסופו של דבר כבעלות השלכות הרות אסון. הפתרון המשתמע הוא כמובן לנהוג הפוך מכפי שנהגו הלוחמים: לא לפחד להיחשב כבכייך, לא לחשוש לערער על פקודות ולא להסס לשאול שאלות. מסגור זה אמנם מתייחס למשבר ספציפי, אך ההשלכות הביקורתיות שלו ביחס לתרבות ה"סמוך" והשתיקה ברורות.

המסגור ההיגייני: מטוהר לכלוך

לעומק ביצת הזוהמה הזו נשלחו לצלול מהטובים בלוחמי צה"ל, חיילי השייטת [...]

המים היו כל כך עכורים, שלא ראית את כף היד שלך. לא יכולת לראות את חברך לצלילה ממרחק של 30 סנטימטר [...]

יצאנו משם שחורים כאילו מישהו צבע לנו את הפנים בטינופת איומה [...]

אתה אמנם עטוף בחליפת צלילה, אבל המים חדרו דרכה. הם נדבקו אליך ועטפו אותך, המים המלוכלכים האלה. הרחנו אותם, וטעמנו אותם [...]

על המים צפו רפש, שמנים, זבל, קרשים ופסולת. ומתחת רק עכירות ובוץ טובעני [...] אחרי כל צלילה כזו היינו מתקלחים לפחות 40 דקות, טקס שלם. היית צריך סבון סוסים כדי לגרד את זה מהגוף [...] אבל היה משהו במים האלה ששום סבון סוסים בעולם לא יכול היה להסיר. קוראים לזה ארסן, בנזן, קדמיום, ניקל וכרום.

מסגור החלום ושברו: מנוסטלגיה להתפכחות

יובל תמיר מתאושש השבוע מניתוח הסרטן השני שלו. הוא נסע אתמול לנמל הקישון למקום שבו בילה את שנותיו הטובות [...] ריח כבד של צחנה עמד באוויר. השלטים החדשים שפוזרו לאורך הנחל מזהירים שמימי "מזוהמים ומסוכנים לבריאות", ואסורה הכניסה אליהם. אבל תמיר עומד מול המים ומתמלא בגעגוע. "אם הייתי יכול", הוא אומר. "אם רק הייתה לי הזדמנות לצלול, הייתי עושה את זה שוב. אבל לחניכים שלי, או לבן שלי, לא הייתי נותן להכניס לשם אפילו רגל" (ידיעות אחרונות, 31.5.2000).

ככל שמשבר הצלילות בקישון התפתח, כך הלך ובלט בסיקור העיתונאי מסגור המשבר כסיפור על אודות אכזבה והתפכחות מרירה: התפכחותם של החיילים שצללו בקישון מן האמון העיוור שנתנו במסד הצבאי, ובהקשר רחב יותר – סיפור ההתפכחות של החברה הישראלית כולה. בכתבת התחקיר המקורית ציין אחד הלוחמים כי בעבר הוא וחבריו היו נלהבים ולא הוטרדו מן הסכנות, אך מצב זה השתנה בחלוף השנים. באותו השבוע פורסם ב"ידיעות אחרונות" כי הצלילות בקישון נמשכות, והכותרת בראש הידיעה קבעה "זעזוע בקרב לוחמי השייטת: זה היה עידן התמימות". מסגור משבר הצלילות בקישון כתהליך של התפכחות ושינוי מועצם באמצעות התיאורים של השינויים הפיזיים והנפשיים שהתחוללו בלוחמים החולים עצמם. וכך, ההתפכחות מן הדימוי הנוסטלגי הכוזב מתגלמת בגופם הדועך של החולים. התבנית החוזרת בתיאורים אלה נפתחת בתיאור הלוחמים בשיא אונם, בימי השירות הצבאי:

כשאריק הגיע לקומנדו הימי, בחורף 1990, זה היה אחרי כמה חודשים בקורס טיס. כבר בשבוע הראשון בשייטת התגבשה חבורה: שי, דותן, תומר, יאיר, ארוז, יגאל. צעירים בעלי רקע תרבותי דומה. בתצלומי טקס חשיפת כנפי העטלף, זמן קצר לפני ימי הפורענות, הם זקופים ושזופים במדיהם הלבנים, ובסיומו הם צוהלים במורד ככל האומגה, המתוח מרחבת הטקסים שבבסיס עד למעמקי הים, ממנו הם מגיחים באפלת הלילה רטובים ומאושרים (ידיעות אחרונות, 21.6.2002).

הכתבה מתארת בהמשך את הרגע שבו חרב עולמו של אריק רוזנטל ז"ל, כאשר שלושה ימים לפני בחינת הגמר המסכמת בלימודי הרפואה הוא החל לפרסם ואיבד את ההכרה ובהמשך גסס אל מותו בגלל גידול סרטני.

פרשת הסרטן בשייטת מוסגרה בין היתר – וכפי שאפשר לראות מן הציטוטים מכתבת התחקיר המקורית ומכתבות רבות אחרות – כסיפור על טוהר ולכלוך, על ניקיון וזוהמה. על פי קריאה זאת של המשבר, לוחמי השייטת הזכים נשלחו לצלול בנחל המטונף, ובכך זוהמו הטהורים ביותר. במקרים מסוימים המסגור ההיגיני הציג את הנחל עצמו כמקור הבעיה ואפילו כאויב שיש להיאבק בו. כך לדוגמה, הכותרת "הורים לחיילי השייטת: תוציאו את הבנים מהקישון" (29.5.2000) מדגישה את הצורך בהפרדה פיזית בין החיילים ובין הנחל כפתרון מידי למשבר. הכותרת, הדורשת להוציא את הבנים מן הקישון, אף מהדהדת את הנסיגה מלבנון, שהתרחשה ימים ספורים לפני כן והונעה בלחץ ציבורי שדרש "להוציא את הבנים מלבנון". ההתמקדות בשאלת הניקיון באה לידי ביטוי גם בהמשך בכותרת "מהפכה באימוני השייטת: בדיקות מים לפני הצלילות: המכון לחקר ימים ואגמים נבחר על ידי חיל הים לבצע עבורו את בדיקות הניטור באתרי הצלילה של החיל" (16.8.2000), המציגה את הבדיקה המדעית כאמצעי לביעור הזוהמה.

בהקשר זה אפשר לקרוא את מסגור משבר הצלילות בקישון כסיפור על אודות טוהר ולכלוך, בהקשר החורג מן הסכנות הבריאותיות הספציפיות שאליהן נחשפו הלוחמים: במחקרה הקנוני "טוהר וסכנה" טוענת דגלס (1966/2004) כי ההבניה התרבותית של לכלוך מבקשת להצביע על משהו שאינו במקומו הנכון או הראוי. הגדרתו של דבר מה – בעיקר בהקשר פולחן דתי – כמלוכלך מסייעת לפיכך לסימון ולהרחקה של כל גורם המערער על הגבולות המתוחמים של הסדר החברתי. ואכן, ריבוי התיאורים הפלסטיים של המפגש הטראומטי בין לוחמי השייטת הנקיים ובין נחל הקישון המזוהם מצייר את הצלילות בקישון כערבוב מסוכן, כסימן מובהק לכך שמהו בסדר החברתי הישראלי הראוי השתבש, או אולי אף חמור מזאת – היה משובש תמיד. לאמור, משבר הצלילות בקישון עוסק במחדל שהתרחש בזירה ספציפית, אך הוא נקרא גם כאלגוריה לטשטוש גבולות ולזיהום תרבותי רחב היקף.

לסיכום, מסגור זה מגדיר את הבעיה כהתנגשות בין העולם הטהור של לוחמי השייטת ובין העולם המטונף של הנחל ברמה הפיזית ושל הריקבון במסד ברמה הסמלית. בדומה למסגור "הקרב נגד הסרטן", גם במקרה של הנחל נוח למסד לראות בזיהום הפיזי את הבעיה, במקום להתמקד בשאלה מדוע נשלחו לשם לוחמים. הפתרון המקיף יותר, הנקרא בין השורות, הוא ניקוי המערכת כולה מאדישות וממחדלים.

לסיכום, מסגור זה תולה את הסיבה לבעיה בכך שהתקופה שבה התרחשו מרבית הצלילות הייתה פרועה ו"תמימה", והפתרון לבעיה טמון בהתפכחות מן התמימות. יחד עם זאת, מסגור זה מבנה את העבר באופן דואלי: לצד הביקורת ניכרת גם נימה נוסטלגית ברורה בתיאור העבר התמים והחף מתהיות נוקבות. בכך מהדהדת בכתביה העיתונאית על אודות משבר הצלילות בקישון תמה תרבותית ישראלית מוכרת שבמוקדה כמיהה נוסטלגית לימי תום (צבאיים) טהורים. סוגה זאת רווחת במיוחד בהקשר של תיאור הלוחמים הצעירים כנערים ואף כילדים (Lomsky-Feder & Ben-Ari, 2007).

המסגור מדעי: הדרך שלא נבחרה

בסעיפים הקודמים בחנו את המסגרות ששימשו את התקשורת בסיקור משבר הצלילות בקישון, אולם יש לזכור כי כל פעולה של מסגור טומנת בחובה גם את כל המסגורים שבהם לא נעשה שימוש. לאמור, כאשר העורכים והכותבים בוחרים מסגרת דיווח מסוימת, הם מוותרים למעשה על מסגרת דיווח אחרת. לפיכך תת-פרק זה מתמקד באחת מן המסגרות האפשריות המשמעותיות ביותר שלרוב נדחקה מן הדיון הציבורי. מקריאת הדיווחים העיתונאיים העוסקים במשבר אפשר כמעט לשכוח כי לאחר שנתיים וחצי של חקירות ודיונים מרבית חברי ועדת החקירה קבעו כי "ניתוח הנתונים הראשי לא הראה לפי המסקנות הסטטיסטיות הברל בתחלואה בסרטן בין חיילי השייטת החשופים לבין חיילי השייטת הלא-חשופים" (שמגר, וילצ'ק ורנרט, 2003, עמ' 144). בהמשך שטחו פרופ' וילצ'ק ורנרט את ההסבר המדעי המורכב שהוביל למסקנותיהם:

מבחינה מדעית לא הוכח שזיהום הקישון גרם לתחלואה עודפת בסרטן בעלת מובהקות סטטיסטית, זאת בין היתר בשל מיעוט יחסי של מספר מקרי הסרטן שאובחנו (ועל כך יש להודות). עם זאת, ומאחר וידוע על זיהום ניכר של מי הקישון בחומרים בעלי פוטנציאל מסרטן (הגם שאין בספרות המדעית מחקרים או ניסיונות שנעשו בבעלי חיים או בני אדם ששהו במים מזוהמים כרוגמת הקישון המוכיחים קשר בין הזיהום ומחלת הסרטן), ומאחר ובקבוצת החשופים מאוד, לאחר שנת 1975 נמצא עודף אפשרי בתחלואה אנחנו ממליצים להכיר בצוללים הכבדים (כפי שהוגדרו על ידי הוועדה) שנחשפו לאחר 1975 בדין. כמו כן אנחנו ממליצים להכיר בחיילים שנחשפו במשך כל שנות הפעילות בקישון, ברמה נמוכה יותר, לפנים משורת הדין משום שלא ניתן לשלול בהסתברות נמוכה קשר בין חשיפתם ומחלתם (שם, עמ' 152).

סירובה של התקשורת לבחור במסגור המדעי בא לידי ביטוי מובהק מיד לאחר פרסום תוצאות ועדת החקירה. "הוועדה סיימה, הקרב רק מתחיל" הייתה לשון הכותרת שבחרו עורכי "ידיעות אחרונות" לידיעה שדיווחה על הגשת הרוח (22.4.2003). משפט זה כמו מבקש לבטל את המסקנות של רוב חברי הוועדה, בעיקר לנוכח העובדה שאין מדובר בציטוט של אחד מן המעורבים בפרשה אלא בקביעה של העיתון. כותרת המשנה חיזקה את הטענה כי למרות קביעת רוב חברי הוועדה, הקשר בין הצלילות לתחלואה ברור ומובהק, בדיווחה כי "עכשיו יצטרכו הרמטכ"ל ומשרד הביטחון להחליט כיצד לנהוג במאות קורבנות הקישון". גם הכותרת של "הארץ" גימדה את חלקם של המדענים בוועדה: "השופט שמגר בדעת מיעוט: יש קשר סיבתי משפטי והגיוני בין הקישון לסרטן" (22.4.2003). בנוסף לכך פרסם "הארץ" באותו גיליון גם מאמר פרשנות שכותרתו "בבית המשפט הדיון יתחיל מאפס", שהבהיר כי מסקנות ועדת שמגר הן המלצות בלבד, וכי "כל עוד 'קשר סיבתי' הוא הכרעה משפטית ולא רפואית-מדעית [...] יש עדיפות לעמדה המשפטית של שמגר". בהקשר זה הוסיפה טל-שיר:

סמכנו על שמגר [...] צדוק [יחזקאל] ואני לא עבדנו ואיננו עובדים במכון ויצמן, אנחנו לא אפידמיולוגים, אנחנו לא מדענים, אנחנו עיתונאים חוקרים. אנחנו הבאנו את הנתונים, את כל מאגר הנתונים ואספנו אותו בעמל רב של מה שאנחנו יודעים לעשות, של עבודה עיתונאית [...] זה מה שאני יודעת לעשות. לקחת אחד-אחד את האנשים האלה, לפרק להם את התיק הרפואי ולנסות לראות מה משותף.

ציטוט זה מבהיר את הקושי של כלי התקשורת המדווחים לבחור במסגור המדעי המורכב: מסגור זה מערער מובהק על קו הדיווח שהובילו העיתונאים, והדגשתו הייתה מאתגרת את יוקרתם של העיתונאים ושל כלי התקשורת שדיווחו על הפרשה. מעבר לכך עומדות המגבלות של השימוש בשיח המדעי עצמו, המוגבל מטבעו מבחינת הרטוריקה שלו: החתירה לדייק אמפירי והספקנות הטבועה בו. וכך הסתמכות על השיח המדעי הייתה חותרת נגד הרצון הבא לידי ביטוי במסגורים הקודמים לראות במשבר הצלילות בקישון סיפור "גדול יותר", מעין תמונת מראה המשקפת משברים חברתיים עמוקים בהרבה. ולכסוף, האסטרטגיה שנקט צה"ל בעת ההתמודדות עם המשבר התדמיתי, ובמיוחד החלטתו של שר הביטחון להכיר במי שצוללו בקישון וחלו בסרטן כנכי צה"ל (חרף מסקנות הוועדה), תרמו להצנעת המסגור המדעי.

סיכום: סיקור משברים בין חדשותיות למסגור

מאמר זה התמקד בהיבטים התקשורתיים של המשבר שהתפתח סביב פרשת הצלילות בקישון. הנטייה הרווחת בסיקור העיתונאי לתאר את מחלתם של הצוללים בקישון כמטפורה לסוגים אחרים של התרחשויות (קרבות צבאיים) או לתופעות חברתיות נרחבות (שקיעתה של ישראל ה"ישנה") מהדהדת את טענתה הידועה של סונטאג (1980) בדבר הנטייה האנושית הרווחת לייצג חולי פיזי כמטפורה לדבר מה אחר ו"גדול יותר". וכך ניתוח הערכיות החדשותית של המשבר ושל האופנים שבאמצעותם הוא מוסגר חשף דינמיקה מורכבת: המשמעויות שהוקנו למשבר עוצבו תוך כדי משא ומתן מתמיד בין הגורמים שהיו מעורבים במשבר, ובכללם העיתונאים, הצוללנים, הממסד הצבאי, חברי ועדת החקירה ועוד. משמעויות אלו נבעו מתבניות העומק הפרשניות של התרבות הישראלית והתכתבו עמן. במקביל, האופנים שבהם מוסגר המשבר ייצגו והבנו גם את "רוח הזמן" הספציפית של העת שבה התקיים הדיון הציבורי.

בהקשר המושגי מציע מאמר זה תובנות אחידות הנוגעות לקשרים המורכבים שבין אומדן ערך חדשותי לבין מסגור. קריאה בממצאים מאתגרת את המוסכמות העיתונאיות-מקצועיות והמחקריות המקובלות ומבקשת לטעון כי שני התהליכים – קביעת ערך חדשותי ומסגור – חופפים זה את זה במקרים רבים, וכי קביעת ערך חדשותי, בדיוק כמו מסגור, היא פעולה של הבניה פרשנית. חוקרים המזהים קריטריונים של ערכיות חדשותית אינם עושים זאת מתוך מגע עם האירועים עצמם, אלא מתוך ניתוח של סיקור האירועים. כלומר חוקרי תקשורת לרוב אינם "יוצאים אל השטח" כדי לאמוד את מידת החדשותיות של האירועים עצמם, אלא הם בוחנים את התוצרים העיתונאיים הסופיים. בהקשר זה חוקרים אחדים ביקשו לחוות את האירועים מיד ראשונה כדי להבין את האופן שבו נקבע "מהן לא-חדשות" (Fishman, 1997), וגם מחקרים אלו מצביעים על הממד ההבנייתי העמוק של קביעת הערך החדשותי. מעבר לכך, כפי שציין סיגל (Sigal, 1986), "חדשות אינן מה שקורה, אלא מה שמישהו אמר שקרה או שיקרה. במרבית המקרים, כתבים אינם חווים את האירועים ממקור ראשון, כך שעליהם להסתמך על דיווחים של אחרים" (עמ' 9). בהקשר זה ממצאי מחקר זה מדגימים שוב ושוב כיצד ערכי חדשותיות מהותניים כביכול – כגון שליליות, קרבה תרבותית, המשכיות וכמובן בהירות – מובנים באופן פרשני באמצעות הסיקור. ערכים אלה אינם "קיימים" באירועים עצמם כי אם בתבניות הסיקור, הממסגרות את האירועים ואגב כך מעצבות את משמעותם.

מעבר לכך מאמר זה חושף את הדיפוזיה הלא לינארית שבין חדשותיות לבין מסגור: בעוד שערכים חדשותיים אינם "מזוהים" באירועים עצמם אלא מובנים

אל תוך הסיקור ובמהלכו, פעולת המסגור, כפי שמדגישים הראיונות שערכנו, החלה עוד לפני כתיבת הכתבות. תאוריות מסגור מדגישות את העובדה שבני אדם אינם מסוגלים לתפוס את העולם "כפי שהוא", על שלל מורכבויותיו, ועל כן הם עושים שימוש תדיר במסגרות פרשניות קיימות כדי לעבד מידע חדש. בהקשר העיתונאי המסגור מקל את קליטתו ואת עיבודו של מידע חדש ומתכתב עם התפיסות הקיימות בקרב קהל צרכני התקשורת (Scheufele & Tewksbury, 2007). בהמשך לכך, דברים שאמר גלעזר מדגישים את הנוכחות המתמשכת של פעולת המסגור, לכל אורכו של תהליך הייצור העיתונאי:

אנחנו מתייחסים היום לצה"ל אחרת מאשר התייחסנו אליו בשנים קודמות [שבהן] עשינו דברים איומים ונוראים, גם לעצמנו וגם לאחרים. העיתונות, מתוך קדושת צה"ל, שהיה פרה קדושה, התעלמה מזה. התחקיר הזה [פרשת השייטת] באמת השתלב מאוד יפה, והוא היה אחד הראשונים שבו ההורים אומרים "די! אנחנו לא מוכנים לשלם את המחיר עבור המדינה". מבחינה זאת, הוא ישב בדיוק בעיצומו של הניפוץ. זה בא גם בתקופה של "ארבע אימהות" והרבה תאונות באותה תקופה ואלף ואחד דברים שסימלו איזו התייחסות מאוד אחרת לתנאי השירות בצה"ל. התייחסות שלא מקבלת כל דבר כ"כזה ראה וקדש".

לפרשת הצלילות בקישון אין משמעות העומדת בפני עצמה. אדרבה, משמעות המשבר והלקחים שאפשר ללמוד ממנו הם שאלות פרשניות, שהמסגור העיתונאי מבקש להשיב עליהן, כפי שהראה פרק ניתוח המסגורים במאמר; אלא שדבריו של גלעזר מבהירים כי דיווח עיתונאי לעולם אינו עומד לפני עצמו: אי-אפשר להבין את הבחירה לסקר אירוע מסוים עוד לפני שהוא הופך ל"סיפור עיתונאי" מודפס או משודר, בלי לקחת בחשבון אירועים אחרים שהקשר ביניהם ובין האירוע הוא במידה ניכרת שאלה של פרשנות ובחירה.

הצלילות בקישון התרחשו ברובן זמן רב לפני פרסום הכתבה, ובוודאי לא היה להן קשר ישיר – כרונולוגי או סיבתי – ליציאה מלבנון. כלומר המסגור העיתונאי של אירוע כסיפור שיש לו משמעות, הקשר ולקחים פוטנציאליים אינו מתרחש לראשונה לאחר שכל העובדות נאספו, וכעת על העיתונאי לקבוע כיצד הן ידווחו. אדרבה, המסגור, כלומר הפקת המשמעות, הוא תהליך בלתי פוסק שאינו רק תוצאה של הסיקור אלא גם המניע לו. וכך, לעומת הבניית הערך החדשותי, המתרחשת גם במהלך הדיווח (ולא רק לפניו), המסגור בהקשר רחב יותר אינו מתרחש רק בעת הדיווח, אלא יש לו גם תפקיד מרכזי בעצם ההחלטה המוקדמת לסקר את הנושא.

הערות

1. אנו מבקשים להודות לעמרי אסנהיים, לדורון גלעזר, לענת טל-שיר וליובל תמיר, ששוחחו אתנו על אודות סיקור הפרשות וחלקו אתנו את תוכנותיהם. אנו מבקשים להודות גם לרועי דודון, למיה טרגרמן-מזור, לאורן ליבוי ולשני המבקרים, שתרמו הערות ואבחנות מחכימות שסייעו לנו בכתיבת המאמר.
2. קואסטן ורולנד (Koesten & Rowland, 2004) המשיגו את האסטרטגיה הרטורית של בקשת הכפרה (atonement) כסוגת-משנה של הסוגה *apologia*. במסגרת המחקר נבחנה ההתנצלות שהביע הנשיא קלינטון בשנת 1997 בפני ניצולי ניסוי שנערך בחסות הממשלה הפדרלית באלבמה בשנת 1932, ובמסגרתו נמנע טיפול רפואי (קבוצת הפלסיבו) מכ-300 חולי סיפיליס. האסטרטגיה שנקט קלינטון הפוכה מזאת שנקטו קציני הרפואה במקרה האנתרקס, ודומה שהיא אף מרחיקת לכת יותר (מבחינה רטורית, לפחות) מנטילת האחריות הצה"לית בעקבות משבר הצלילות בקישון.
3. ההדגשות שלנו.
4. על אודות הקושי "לשבור שתיקה" כנגד השיח הצבאי ההגמוני ראו גם שביט וכתריאל, 2009.

רשימת המקורות

- בן אשר, ס' (2007), "שוברי הדממה": מפגש קונפליקטואלי בין ייצוגי זהות של הורים ללוחמי השייטת שהתאמנו בקישון, בתוך א' אור וס' בן אשר (עורכות), המוכר והזר: ייצוגים חברתיים של קבוצות בישראל, שדה בוקר: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 287-304.
- בן עטר, א' ובן אשר, ס' (2012), הדרה ובולטות בסיקורן של קבוצות חברתיות במרחב התקשורתי: ניתוח מקרה מאבק לוחמי השייטת והדייגים בפרשת הקישון, הכינוס ה-11 של האגודה הישראלית לחקר שפה וחברה, רעננה.
- גלטונג, י' ורוגה, מ' (1965/2003), מבנה חדשות החוץ: סיקור המשברים בקונגו, קובה וקפריסין בארבעה עיתונים זרים, בתוך ד' כספי (עורך), תקשורת המונים – מקראה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה, עמ' 200-233.
- דגלס, מ' (1966/2004), טוהר וסכנה: ניתוח של המושגים זיהום וטאבו, תל אביב: רסלינג.
- דורון, ג' ולבל, א' (2005), פוליטיקה של שכול, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- לבל, א' (2005), עימות או תלות הדדית? יחסי ביטחון ותקשורת במלחמה ובשגרה: מסגרת עיונית, בתוך א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים,

- באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 13-48.
- לימור, י' ומן, ר' (1997), עיתונאות: איסוף מידע, כתיבה ועריכה, תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- נוסק, ה' ולימור, י' (2005), צבא ותקשורת במאה ה-21, לקראת דגם חדש של יחסים, בתוך א' לבל (עורך), ביטחון ותקשורת – דינמיקה של יחסים, באר שבע: מכון בן-גוריון לחקר ישראל והציונות והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, עמ' 69-100.
- סונטאג, ס' (1980), המחלה כמטאפורה, תל אביב: עם עובד.
- פרי, י' (1999), יחסי חברה-צבא בישראל במשבר. מגמות, 39, 375-399.
- שביט, נ' וכתריאל, ת' (2009), "כי הגיע הזמן לרבר": פרויקט העדות של "שוברים שתיקה" כשיח נגדי, עיונים בשפה וחברה, (2), 82-56.
- שמגר, מ', וילצ'ק, מ' ורנרט, ג' (2003), דו"ח ועדת החקירה בעניין נחל הקישון, רפואה ומשפט, 29, 144-153.
- Bell, A. (1998). The discourse structure of news stories. In A. Bell & P. Garrett (Eds.), *Approaches to media discourse*. Oxford: Blackwell, pp. 65-104.
- Benoit, W. L. (1995). *Accounts, excuses and apologies: A theory of image restoration strategies*. Albany: State University of New York Press.
- Coombs, W. T. (1995). Choosing the right words: The development of guidelines for the selection of the "appropriate" crisis response strategies. *Management Communication Quarterly*, 8, 447-476.
- Entman, R. M. (1993). Framing: Towards clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4), 51-58.
- Fearn-Banks, K. (2011). *Crisis communications: A casebook approach*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Fishman, M. (1997). News and nonevents: Making the visible invisible. In D. Berkowitz (Ed.), *Social meanings of news: A text-reader*. Thousand Oaks: Sage, pp. 210-229.
- Gamson, W. A. (1989). News as framing: Comments on Graber. *American Behavioral Scientist*, 33, 157-166.
- Gamson, W. A. & Modigliani, A. (1987). The changing culture of affirmative action. In R. G. Braungart & M. M. Braungart (Eds.), *Research in political sociology*. Greenwich: JAI Press, pp. 137-177.

- Scheufele, D. A. & Tewksbury, D. (2007). Framing, agenda setting, and priming: The evolution of three media effects models. *Journal of Communication*, 57(1), 9-20.
- Sigal, L. (1986). Sources make the news. In R. Manoff & M. Schudson (Eds.), *Reading the news*. New York: Pantheon, pp. 9-37.
- Spence, A. M. (1974). *Market signaling: Informational transfer in hiring and related screening process*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Ware, B. L. & Linkugel, W. A. (1973). They spoke in defense of themselves: On the generic criticism of apologia. *Quarterly Journal of Speech*, 59, 273-283.

- Gitlin, T. (1980). *The whole world is watching: Mass media in the making & unmaking of the news left*. Berkeley: University of California Press.
- Koesten, J. & Rowland, R. C. (2004). The rhetoric of atonement. *Communication Studies*, 55(1), 68-87.
- Hall, S. (1973). The understanding of news photographs. In S. Cohen & J. Young (Eds.), *The manufacture of news: Deviance, social problems and the mass media*. London: Constable, pp. 176-190.
- Harcup, T. & O'Neill, D. (2001). What is news? Galtung and Ruge revisited. *Journalism Studies*, 2, 261-280.
- Lee, B. K. (2005). Crisis, culture, community. *Communication Yearbook*, 29, 275-309.
- Lerbinger, O. (1997). *The crisis manager: Facing risk and responsibility*. Mahwah: Lawrence Erlbaum.
- Lincoln, Y. S. & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Thousand Oaks: Sage.
- Lindlof, T. R. (2002). *Qualitative communication research methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Livio, O. (2011). The right to represent: Negotiating the meaning of military service in Israel. Doctoral dissertation, University of Pennsylvania.
- Lomsky-Feder, E. & Ben-Ari, E. (2007). Trauma, therapy, and responsibility: Psychology and war in contemporary Israel. In A. Rao, M. Bollig, & M. Bock (Eds.), *The practice of war: Production, reproduction, and communication of armed violence*. New York: Berghahn Books, pp. 111-131.
- Meyers, O. (2005). Israeli journalism during the state's formative era: Between ideological affiliation and professional consciousness. *Journalism History*, 31(2), 88-97.
- Neiger, M., Zandberg, E., & Meyers, O. (2010). Communicating critique: Towards a conceptualization of journalistic criticism. *Communication, Culture and Critique*, 3(3), 377-395.
- Patton, M. Q. (1990). *Qualitative evaluation and research methods*. Thousand Oaks: Sage.
- Rosengren, K. E. (1974). International news: Methods, data and theory. *Journal of Peace Research*, 11, 145-156.
- Scheufele, B. (2006). Frames, schemata, and news reporting. *Communications*, 31, 65-83.

סקירת ספרים

העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו

עדי מרקוזה-הס, ירושלים: כרמל, 2012, 473 עמודים

עוזי אלידע*

ספרה של עדי מרקוזה-הס, "העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו", הוא הניסיון הראשון המקיף והשיטתי לסרטט את דמותו ואת אופן תפקודו של אחד השחקנים המרכזיים במרחב התקשורת הישראלי בשבעים השנים האחרונות, היומון "ידיעות אחרונות". הפרסומים השונים העוסקים בתולדות העיתונות הישראלית שייכים לשתי קטגוריות. הקטגוריה הראשונה היא מחקר אקדמי הבוחן אמנם את מגמות ההתפתחות ואת השחקנים המרכזיים בנוף התקשורת העברית בארץ, אלא שזהו מחקר מועט וצנוע ומתרכז בעיקר בחקר העיתונות בעידן העותומני והמנדטורי; ראוי לציין שהעיתונים הבולטים בארץ, כמו "מעריב", "הארץ", "דבר" ו"ידיעות אחרונות", טרם זכו למחקר ממצה ומקיף.¹ הקטגוריה השנייה של פרסומים בתולדות העיתונות הישראלית היא תחום הספרים האישיים, ספרי זיכרונות של אנשים שהיו שחקנים פעילים במרחב התקשורת הישראלי. כבר ב-1961 הוציאו בני משפחתו של איתמר בן-אב"י את האוטוביוגרפיה שלו, "עם שחר עצמאותנו" (בן-אב"י, 1961), ובה מתאר המחבר את פעילותו רבת השנים בעיתונות העברית בארץ בעידן העותומני והמנדטורי.

אולם בסך הכול הופיעו בארץ מעט מאוד אוטוביוגרפיות של דמויות מפתח שעמדו בראש עיתונים מרכזיים בארץ. אין בנמצא טקסטים משל ברל כצנלסון, גרשום שוקן או עזריאל קרליבך; הפרסומים שיצאו לאור בישראל מאז שנות השישים הם ברובם ספרים אישיים של עיתונאים משפיעים: חלקם בעלי אופי מפוים ונוסטלגי, כמו ספרו של אורי קיסרי "זיכרונות ליום מחר" (קיסרי, 1975),

* ד"ר עוזי אלידע (ouzi@com.haifa.ac.il) הוא מרצה בכיר בחוגים להיסטוריה כללית ולתקשורת באוניברסיטת חיפה.

המציג פורטרט צבעוני ומלא קסם של עולם העיתונות העברי בין שנות העשרים לשנות השישים, ואחרים מלאי זעם ומכוונים בדרך כלל נגד האישי המרכזי שתחתיו עבדו. כך לדוגמה הם שני הספרים העוסקים בשבועון "העולם הזה", שנכתבו (בנפרד) בידי אהרון בכר ושלוש כהן, נגד העורך הראשי אורי אבנרי (בכר, 1968; כהן, 1972), או ספרו של יאיר קוטלר, "כוח להשחית", המטפל בעיתון "הארץ" ותוקף את העורך הראשי ובעלי העיתון גרשום שוקן (קוטלר, 1985).

ספרה של עדי מרקוזה-הס, המוקדש לסקירה ולניתוח היסטורי של תולדות העיתון "ידיעות אחרונות", מנסה לגשר בין הטקסט המחקרי לטקסט האישי-ביוגרפי. אמנם ספר רחב היקף זה, בן 473 עמודים, מספק מידע עובדתי נכבד: נתוני תפוצה, מבנה בעלות, אסטרטגיות וטקטיקות של עריכה, פרוטוקולים של ישיבות בעלי מניות, העתקי מסמכים (כמו העתק המכתב ששלח עזריאל קרליבך ליהודה מוזס ערב "הפוטש הגדול" בפברואר 1948 או התכתבויות בין ארנון-נוני מוזס ובין דב יודקובסקי) וכן סדרה של ניתוחי תוכן השוואתיים של עמדת "ידיעות אחרונות" ביחס לאירועי מפתח בהשוואה לעמדת עיתונים בולטים אחרים. אולם לצד הממד המחקרי, ספר זה הוא קודם כול מסמך אישי שנכתב בידי בת למשפחת מוזס הענפה. כבר במבוא מציינת המחברת שהמידע הרב המוצג בספר "סופר לי מפי אנשים שונים, בני משפחה ואחרים, שהיו מעורבים במתרחש ועדותם היא עדות ממקור ראשון. חלקם דיברו בגלוי, חלקם ביקשו להישאר בעילום שם [...]". (עמ' 10-11). אבל המחברת מדגישה שלמרות ההישענות הנרחבת על עדויות שבעל פה, העדים שסיפקו לה מידע על המתרחש בהנהלת העיתון "הסתמכו על מסמכים כתובים המצויים ברשותם ואף התירו לי לקרוא חלק מהם" (עמ' 11). המחברת רואה בעצמה מעין מתווכת בין מקורות המידע העלומים לבין הקורא, אולם היא מבטיחה לקורא ש"העובדות והאירועים המתוארים בספר הם כולם דברים שהיו, כפי שהשתמרו בזיכרונם של האנשים ובמסמכים שברשותם" (שם).

אמנם המחברת אינה טוענת שבדקה את העובדות שנמסרו לה בהתאם לכללים הנוקשים של ההיסטוריון הפוזיטיביסט, אולם היא מבחינה בין תיאור ההתרחשויות, שאותן ניסתה למסור במדויק (אם כי אין היא מסבירה כיצד בדקה ואימתה עובדות), ובין פרשנות, קרי הניסיונות להבין את מעשי הדמויות ואת מניעיהן ולבחון את מגמות ההתפתחות של העיתון ולהסביר את תהליכי השינוי שעבר; פרשנות זו, לדבריה, כולה שלה. הבחנה זו בעייתית, ואת הטקסט כולו יש להבין לטעמנו כמייצג קודם כול את האג'נדה של המחברת ולצדה אג'נדות נוספות, בעיקר זו של דב יודקובסקי.

למעשה כבר במבוא מודה המחברת שלמרות שהיא מעוניינת להציג תמונה פנורמית רחבה של התפתחות העיתון, היא מעניקה תשומת לב מיוחדת לנקודת המבט של דב יודקובסקי, בן משפחת מוזס ואחד משני השחקנים המרכזיים שעיצבו את פניו של העיתון בין סוף שנות הארבעים לסוף שנות השמונים. אפשר להבין שראשיתו של ספר זה בסדרת שיחות שניהלה המחברת עם יודקובסקי, אבל המרואיין ביקש "שהספר שייכתב לא יהיה 'ספר מטעם'". הגם שהמחברת טוענת שלא קיבלה דברים כפשוטם ולא נמנעה ממתחת ביקורת עליהם, היא מעדיפה בבירור את נקודת המבט של יודקובסקי מזו של נח מוזס או של ארנון-נוני מוזס. בעלילה המרתקת שטווה עדי מרקוזה-הס, יודקובסקי ממלא את תפקיד הגיבור הטוב, המצליח כמעט כמו ידיו להעלות את עיתון "ידיעות אחרונות" משפל תחתיות שלשם צנח לאחר ה"פוטש הגדול", ולהפכו לעיתון הנפוץ בישראל. לאורך כל המסלול ארוך השנים, הרצוף דרמות ותפניות מפתיעות, נאבק יודקובסקי ב"אויבים מסוכנים", החל בקרליבך וחבריו מ"מעריב" וכלה בנוני מוזס, שהדיחו בסופו של דבר ותפס את מקומו. כך הפך אפוא מסלול עלייתו ונפילתו של הגיבור הטרגי דב יודקובסקי לצייר המרכזי של הספר.

ככללו של דבר, למרות – ואולי דווקא בגלל – העובדה שהספר משרת אג'נדות מסוימות בתוך משפחת מוזס, הוא הפך למסמך חשוב ביותר ובעל עוצמת חשיפה נדירה. הוא מספק נתונים חדשים על אופן ההתנהלות של קבוצת המנהיגים והמובילים של עיתון "ידיעות אחרונות" לדורותיו, החל ביהודה מוזס, עובר בכנו נח וקרוב משפחתו דב יודקובסקי וגומר בנכדו ומנהיג העיתון העכשווי, ארנון-נוני מוזס, ועל השפעת הפעילות הפנים-משפחתית על התפתחותו של "ידיעות אחרונות" בין השנים 1939-2010.

הספר כתוב בצורה בהירה, קולחת ומרתקת. הוא נפתח בפרולוג המספר את סיפור מותו הטרגי בתאונה דרכים של נח מוזס מול בניין מערכת "ידיעות אחרונות" בסוף 1985. תיאור ההלוויה מרובת המשתתפים וקרב הירושה הנפתח בעצם ימי השבעה אינו מבייש דרמה הוליוודית מבית מדרשו של פרנסיס פורד קופולה. המאבק, לטענת המחברת, הוא אישי ומשפחתי, אבל הוא בעיקר עסקי, שכן מאז עבר העיתון לידי משפחת מוזס בסוף 1939, הוא נתפס בעיני מנהיגיו, מיהודה מוזס ועד נוני מוזס, קודם כול כעסק.

ההעדפה הברורה של נקודת המבט של דב יודקובסקי ניכרת כבר בפרק א, המוקדש לעיתון בעשור הראשון לקיומו. הפרק אינו נפתח בתיאור תהליך ההשתלטות של משפחת מוזס על העיתון בסוף 1939, אלא דווקא בהגעתו לארץ בסוף 1945 של בן המשפחה דב יודקובסקי, שהצליח לשרוד במחנות ההשמדה הנאציים. רק לאחר שסקרה את תולדות יודקובסקי, פונה המחברת לבדוק את יחסיו עם דודו יהודה מוזס. יהודה מוזס מתואר כאדם חם ונדיב שמיהר לאמץ

את קרובו דב ואף מימן בהמשך את לימודיו באוניברסיטה העברית. על אף שדב יודקובסקי כלל לא התכוון להיכנס לעבודה בעיתון, הוביל יהודה מוזס את אחיינו בזהירות ובחוכמה לניהול סניף ירושלים של העיתון.

לכל אורך פרק א מנסה המחברת להציג את אבי המשפחה יהודה מוזס באור חיובי ביותר ומנהלת קרב נגד אלו שהשחירו, ללא הצדקה לטעמה, את דמותו. היא טוענת שהצגת מוזס כאיש עסקים קטן, קמצן, רע לב וחסר כל הבנה בניהול עיתון נבעה ממסע הכפשה מוצלח שניהל נגדו עזריאל קרליבך מעל דפי "מעריב". טענותיו של קרליבך לא נבדקו, לטענתה, לגופן והתקבלו כעובדה מוגמרת.²

לדברי המחברת, אמנם יהודה מוזס היה איש עסקים נוקשה שלא הבין את השוני בין עיתון ובין מוצר כלכלי אחר, אדם שתפס מוצרי תרבות בעיניים של סוחר ותעשיין, אבל ביסודו היה אדם חכם שפעל באופן זהיר ומחושב כדי להגן על קיומו של העיתון, שמצבו הכלכלי עוד לפני "הפוטש" בפברואר 1948 אופיין בחוסר יציבות. מוזס היה ביסודו אדם נדיב ואיש משפחה חם ואוהב. מבין כל ילדיו, ובעיקר אמורים הדברים כאשר לבנו אלכסנדר, הוא העדיף את בנו נח כמנהל ומוביל של העיתון, וזאת – למרות שהיה זה אלכסנדר, הבעלים של בית הדפוס, שרכש בסוף 1939 את "ידיעות אחרונות" מידי של גרשון קומורוב. ייתכן שמאחורי הרכישה עמד כבר אז יהודה מוזס עצמו, אולם השתלטות האב יהודה על עיתונו של הבן אלכסנדר חוללה מתח ארוך שנים ביניהם. אמנם לאלכסנדר הובטח שהעיתון יודפס בבית הדפוס שלו, אולם ניהול העיתון הופקד בידי הבן המועדף נח, ועובדה זו יצרה עוינות בתוך המשפחה, עוינות שהשתמרה עשרות שנים והתפרצה במלא עוזה בשנות השמונים.

דימוי חיובי זה של יהודה מוזס משרת שתי אסטרטגיות כתיבה של המחברת: (א) הדימוי החיובי שלו מחזק את הטענה המרכזי בספר כאילו פרישת עזריאל קרליבך, עורך העיתון בשנות הארבעים, יחד עם רוב חברי המערכת בפברואר 1948 והקמת "ידיעות מעריב" לא נבעו מניהול כושל וגס רוח של יהודה מוזס, שפגע בתפקוד העיתון, אלא היו חלק ממהלך מחושב של קרליבך. המחברת מציגה את קרליבך כעיתונאי מבריק, אבל גם כאדם יצרי ותאב כוח, שהיה מוכן בכל מחיר ובכל דרך להוציא את "ידיעות אחרונות" מידי יהודה מוזס ומשפחתו. בעיני עדי מרקוזה-הס, קרליבך וחבריו לא היו קורבנותיו של יהודה מוזס אלא תלויניו. לטענתה, שאותה היא מפתחת בפרק ב, מדובר במהלך קר וציני של קרליבך שתוכנן במשך חודשים רבים, ומטרתו הייתה לחסל סופית את נוכחות משפחת מוזס בעולם העיתונות הישראלית; (ב) הדימוי החיובי של יהודה מוזס משרת גם את נקודת המבט של דב יודקובסקי. בהינתן המאבק שהתפתח במחצית שנות השמונים בין דב יודקובסקי ובין גוני מוזס על השליטה בעיתון, חשוב למחברת להדגיש ולחזק את הלגיטימיות של טענת יודקובסקי

כאילו זכותו להנהיג את העיתון לא נבעה רק מעבודתו רבת השנים ומהצלחתו להצמיח את העיתון, אלא גם מן הקשר המיוחד בינו ובין דודו שנוצר כבר בשלב הגעתו לארץ ב-1945. במידה רבה, כך טוענת המחברת, ראה יהודה מוזס בדב יודקובסקי מעין בן מאומץ ויורש ראוי, לצד בנו נח, לניהול העיתון. החלטה זו הוכחה כמוצדקת כבר במהלך 1948, בשעה שמערכת "ידיעות אחרונות" בתל אביב כמעט התמוטטה לאחר פרישת קרליבך והקמת "מעריב". דב יודקובסקי הצליח לקיים בירושלים, בתנאים הרואיים של מצור, של סכנת חיים ושל מצוקה חומרית קשה, מהדורה אוטונומית של "ידיעות אחרונות" שיצאה כסדרה והופצה כאלפי עותקים בעיר. הצלחה זו שימשה תמיכה חומרית חשובה לעיתון כולו.³ בפרק ב, "וביום אחד הסתלקו כולם", ממשיכה המחברת את בחינת התפתחות ההיסטורית של העיתון ברקע ה"פוטש הגדול". היא מתמודדת עם אחת מטענות היסוד של קרליבך נגד מוזס, כאילו לא הבחין בין ניהול חנות מכולת ובין ניהול עיתון. קרליבך האשים את מוזס בתפיסת העיתון כסחורה ובקומודיפיקציה של המידע החדשותי והעמדתו לשירות אינטרסים כלכליים. המחברת נוטה להסכים עם קרליבך, אבל טוענת שהלה לא היה שונה ממוזס. גם הוא היה תאב בצע ותבע ממוזס לקבל אחוזים מן הרווחים, והעיתון "מעריב" שהקים, למרות מבנהו הקואופרטיבי כביכול, שירת את האינטרסים של בעלי הון, כמו עובד בן עמי.

המחברת סבורה שיהודה מוזס היה הראשון בעולם העיתונות הארץ-ישראלית שתפס את העיתון כעסק. לטענתה היו בארץ בתקופת המנדט שני סוגי עיתונים: עיתונים מפלגתיים, שייצגו את האינטרסים של המפלגות ושל התנועות הפוליטיות וסובסדו בידיהן, ועיתון פרטי אחד, "הארץ", שלא נתפס בעיני בעליו כסחורה אלא ככלי להפצת תרבות גבוהה גם במחיר של הפסד כספי.

תפיסת "ידיעות אחרונות" כעסק ולא כמוצר תרבות הובילה את יהודה מוזס להתערב בשיקולי העריכה כדי לא לפגוע בגורמים כלכליים ופוליטיים. העיתון שימש גם ככלי לקידום אינטרסים כלכליים. התקפה על שותפים עסקיים צונזרה, ועל העיתון הופעלו טכניקות שיווק אינטנסיביות, כמו שימוש בהגרלות ובמבצעים. מכיוון שהעיתון כסחורה נמכר היטב במתכונתו הקיימת, לא ראה מוזס שום צורך להכניס בו שיפורים טכנולוגיים וצורניים ולהשקיע בו כסף מיותר. אבל האם היה "ידיעות אחרונות" יוצא דופן? האם שוק העיתונות העברית בארץ אכן נוהל בידי אידאליסטים וגופים מפלגתיים בלבד, קודם להופעת יהודה מוזס? נתוני המחקר הקיים באשר לעיתונות העיתונות והמנדטורית מראה שההפך הוא הנכון. למעשה, תפיסת העיתונות כמוצר וכסחורה אפיינה את העיתונות העברית בארץ-ישראל מאז ראשית הופעתה ב-1863. הן "הלבנון" הן "החבצלת" נועדו לספק פרנסה לבעליהם של בתי דפוס ירושלמיים (לימור, 1995). אליעזר בן-יהודה גם הוא ראה בעיתונו "הצבי" מוצר וסחורה, ולאורך

שנות קיומו של העיתון עסק בפיתוח טקטיקות עריכה כדי למשוך תחילה לעיתונו קהל קוראים מחו"ל ולאחר מכן קהל ארץ-ישראלי (אלידע, 2008). עיתון "הארץ" סובסד עד אמצע שנות השלושים בידי המוסדות הציוניים, ולמרות זאת עורכו גליקסון כן התייחס אליו כמוצר וכסחורה וניסה לפתח טכניקות שיווק שונות לעיתון. גם משפחת שוקן, שקנתה את העיתון ב-1936, התייחסה ל"הארץ" כסחורה. בסדרת מכתבים ששלח זלמן שוקן לאנשי מערכת העיתון בין 1936 ל-1939 דרש סדרת שינויים בעיתון כפונקציה של מה שיכול לעניין את הקורא-הצרכן. חלק מן הדרכים לקידום מכירת המוצר שהוא מציע דומות לאמצעים שנקטו דב יודקובסקי ונח מוזס בשנות החמישים-שישים (אלידע, 2001).

ראוי לציין שהעיתון הנפוץ בארץ בשנות העשרים, "דואר היום" בעריכת איתמר בן-אב"י, נתפס כמוצהר בעיני עורכו כסחורה לכל דבר. כבר בשנות העשרים עשה בן-אב"י שימוש בהגרות, בסיפורים בהמשכים ובטכניקות עריכה סנסציוניות כדי לקדם את מכירת העיתון. הוא גם לא היסס לדווח לקוראיו על מספר העותקים שמכר בעקבות הצלחתן של טכניקות השיווק (אלידע, 1999).

תפיסת העיתון כמוצר קשורה למעבר מהפצה ביתית בשיטת המנויים להפצה ברחוב. המחברת מציינת שהצורך לפתוח את העוברים ושבים להעדיף את העיתון של מעיתונו של המתחרה הוביל את עורכי "ידיעות אחרונות" לפני שנת 1948 ואחריה להקים מערך של נערים-מפצים, שמשכו את תשומת לב העוברים ושבים בצעקות רמות. מאוחר יותר השקיעו נח מוזס ודב יודקובסקי מאמץ גדול בטכניקת מכירת העיתון בקיוסקים. אבל גם בתחום ההפצה אין למשפחת מוזס זכות ראשונים. כבר ב-1909 מתאר בן-יהודה בעיתונו "הצבי" כיצד נערים מוכרים את העיתון בצעקות רמות ברחובות ירושלים. בשנות העשרים והשלושים הקים בן-אב"י מערך הפצה של נערים מוכרי עיתונים בירושלים וכתל אביב שהפיצו את עיתונו בסגנון הדומה למכירת סחורה בשוק (שם, הערות 3, 9).

וכך, כאשר העביר יהודה מוזס את "ידיעות אחרונות" לידי, היה לפניו מצד אחד מודל העיתון כסחורה של משפחת שוקן, ומצד אחר – המודל של משפחת בן-יהודה ובן-אב"י, שעיתונם "דואר היום" פסק מלהופיע שלוש שנים בלבד לפני ייסוד "ידיעות אחרונות", ושכמה מן המשתתפים בו, כמו אורי קיסרי, אף עבדו קודם לכן אצל בן-אב"י.

לצד הטענה בדבר תפיסתה הייחודית והראשונית של משפחת מוזס את העיתון כמוצר וכסחורה, מייחסת המחברת זכות ראשונים לבעלים ולעורכים של "ידיעות אחרונות" בעיצוב עיתון סנסציה עממי, קל ונגיש. כבר בפרולוג היא מציינת שלדב יודקובסקי היה חזון גדול: "[...] הוא עיצב עיתון בדמות קיוסק שדרתי ירודתי, שכל אחד יכול היה למצוא בו את מבוקשו במחיר שווה לכל נפש, בלי להשקיע מאמץ כל שהוא ובלי חשש שמהו צורם יעצבן אותו חלילה" (עמ' 20).

מטרה זו מומשה באמצעות "נוסחת עריכה", שפותחה בידי יודקובסקי, ואשר בה עוסקת המחברת בהרחבה בפרקים ג ו-ד. אבל המחברת עצמה מודה שיודקובסקי לא המציא את הנוסחה. נוסח הכתיבה השווה לכל נפש פותח כבר "בידיעות אחרונות" של שנות הארבעים בידי עזריאל קרליבך. בפרק ב מתייחסת כאמור המחברת לסגנון הכתיבה הקצר, הבהיר, החד והענייני של קרליבך: ללא ניתוחים וללא הרחבות ופרשנויות מורכבות ("כשמהו נראה חשוב במיוחד נותנים לו כותרת בולטת. התוצאה היא עיתון בעל חזות שטחית, טקסטים קצרים שאינם ממלאים טורים שלמים, כותרות רבות וצעקניות ומראה כללי של עיתון פרחי וקל דעת" ועמ' 68).

אולם מקורו של סגנון עריכה זה, שצירף את הקל והנגיש, הפשוט והענייני, הוויזואלי והדרמטי והסנסציוני זה לזה, לא הומצא בידי יודקובסקי ולא בידי עזריאל קרליבך. אדרבה, היו אלה אליעזר בן-יהודה ובנו איתמר בן-אב"י שהחדירו סגנון זה לעיתונות העברית בארץ בהשפעת עיתונות ההמון הצרפתית והגרמנית. דווקא מכיוון שאליעזר בן-יהודה תפס את עיתונו כסחורה, הוא השתמש בשפה פשוטה ועניינית, בכיתור דרמטי ובאוצר מילים רגשי וסכמטי ככלי למשיכת קהל יעד שלא רק ביקש להתעדכן באמצעות עיתון ידידותי למשתמש, אלא גם רצה בעיקר להתברר (אלידע, 1992). את אסטרטגיית העריכה הפשוטה והמבדרת הורישו בן-יהודה ובן-אב"י לדור של קרליבך וחבריו. ראוי לציין שבשלהי 1928 העביר בן-אב"י את עיתונו "דואר היום", לתקופה של שלוש שנים, לידי המפלגה הרוויזיוניסטית, וז'בוטינסקי הפך לעורכו הראשי. קודם לכן הכשיר בן-אב"י קבוצת עיתונאים בראשות אבא אחימאיר ברזי טכניקת העריכה העממית-סנסציונית. אלו האחרונים עשו שימוש בטכניקה זו בעיתון "דואר היום" ומאוחר יותר גם בעיתון "חזית העם". אחיו של נח, אלכסנדר מוזס, שימש כמדפיס של חלק מן היכול הפוליטי-סנסציוני של קבוצת אחימאיר ("ברית הבריונים"), ובנוסף לכך כמה מן העיתונאים שהוכשרו בידי בן-אב"י עברו מאוחר יותר אל "ידיעות אחרונות" ואחר כך אל "מעריב" (אלידע, 2006).

תרומתו של דב יודקובסקי לעיתונות ההמון הישראלית הייתה להערכתנו בכך שהוא המשיך לשכלל ולפתח את מודל בן-אב"י-קרליבך ולהוסיף לו פרשנות משלו. פיתוח זה יעמוד במרכז פרק ג של הספר, העוסק בתהליכי ההתאוששות של "ידיעות אחרונות" לאחר "הפוטש" שיזמו קרליבך וחבריו. דווקא בזכות אירוע זה הצליחו דב יודקובסקי ונח מוזס לעבור לקדמת הבמה ולנהל באופן פעיל את העיתון במהלך ארבעים השנים הבאות.

לאחר הקמת "מעריב" הייתה המשימה המרכזית, ואולי היחידה, של "ידיעות אחרונות" הישרדות. לעומת "מעריב", שהתפתח במהירות והפך לעיתון הנפוץ בארץ, הפך "ידיעות אחרונות" לעיתון דל צורה ודל תוכן הנאבק יום-יום על

קיומו. בין נח מוזס ובין דב יודקובסקי התקיימה חלוקת עבודה ברורה. מוזס טיפל בניהול העיתון, ויודקובסקי עסק בצד החדשות. אמנם הרצל רוזנבלום שימש פורמלית במשך 38 שנים כעורך הראשי של העיתון, אבל בפועל הסתפק בכתיבת מאמר ראשי ולא עסק בפעילות עריכה שוטפת. המחברת מציינת שעובדה זו עוררה ביודקובסקי תסכול רב, משום שלמרות ששימש כעורך ראשי בפועל, נאלץ עד 1986 לשאת בתואר "מרכז המערכת".

מצבו הכלכלי הירוד של העיתון בשנות החמישים הוביל את דב יודקובסקי להחריף ואף להקצין את הסגנון הסנסציוני של העיתון. הוא העדיף את המעניין והמבדר יותר מן החשוב; הוא העדיף את המידע העוסק בפלילים, באסונות, ברכילות, בספורט ובענייני מוזריות ופלאות בארץ ובעולם יותר מן המידע הפוליטי, הדיפלומטי והתרבותי. מידע זה נוסח בכותרות בולטות ובשימוש רב בחומר חזותי. "ידיעות אחרונות" הקטן והעני תרם תרומה חשובה בשנות החמישים להתפתחות הפוטו-ז'ורנליזם המקומי, וחבל שהמחברת לא פיתחה והרחיבה נושא זה.

המחברת מציינת בפרק ג שכיסוי הידיעות המרכזיות ב"ידיעות אחרונות" בשנות החמישים דל וחסר כל סדר יום מסודר. דלות זו מודגמת באמצעות מקרי מבחן אחדים, כמו פרשת "אלטלנה", שביתת הימאים, פרשת הפיצויים מגרמניה או מאורעות ואדי סאליב בחיפה. המחברת מצאה שהדיווח העוברתי של אירועים אלו רדוד מבחינה תיאורית וחסר משמעות מבחינה פרשנית. נראה היה שהעיתון איננו מעוניין להתעמת עם השלטון. תופעה זו מוסברת מצד אחד בכך שלעיתון אין יכולת כלכלית ומקצועית להפעיל כתבים רבים לסיקור האירועים המרכזיים, ומצד אחר בכך שבין 1949 ל-1962 הצליחה מפא"י בחשאי, באמצעות איש קש (צבי לוביאנקר, אחיו של פנחס לבון), לקנות כמעט חמישים אחוז ממניות העיתון. עובדה זו, שהוסתרה, גרמה לעיתון להימנע מתקיפת השלטון ואף להביע תמיכה באישים מסוימים, כמו יוסף אלמוגי. המחברת סבורה שמגמה זו של דה-פוליטיזציה של החדשות משרתת את אסטרטגיית העריכה של יודקובסקי. זה האחרון קשוב קודם כולל למה שעשוי לעניין את קוראיו, וחושיו אמרו לו, לדברי המחברת, שקהל הקוראים שלו מעדיף את האירוע הפלילי והספקטקולרי יותר מפרשיות פוליטיות סבוכות.

לאט לאט החל דב יודקובסקי בתחילת שנות החמישים לפתח את הנוסחה המיתולוגית שלו להצלחת העיתון. הרעיון היה לפתח עיתון שיתאים לכל אחד. לכן הוא משלב מדור ספורט מורחב בימי ראשון, למרות שבאופן אישי הוא סולד מספורט. אולם מפתיעה העובדה שהוא פותח בעיתון את מדור "דברי ספרות ואמנות". לדברי המחברת, מספר קוראי המדור היה מועט מאוד, אבל יודקובסקי דרש להמשיך לפרסמו, מכיוון שלטענתו כל אדם מרגיש טוב יותר אם העיתון

שהוא מחזיק ביד בדרכו הביתה מכיל גם מדור ספרות ואמנות, גם אם הוא אינו קורא בו.

המחברת מציינת שאחד מרכיבי "הנוסחה" של דב יודקובסקי היה ההאחדה הסגנונית. כדי למנוע ריבוי סגנונות ולוודא שהעיתון כולו ייכתב בשפה ברורה, פשוטה, "בגובה העיניים", בשימוש בניסוחים רגשיים, סנסציוניים, הנהיג יודקובסקי את שיטת השכתוב האחיד. כל מידע חדשותי בעיתון הגיע לדסק המשכתבים, ואלה האחידו את הכתבות ששלחו העיתונאים. לאחר השכתוב הגיעה הידיעה לעורך הראשי, והוא שנתן לה כותרת. נוסח אחיד זה אופייני בסגנון בהיר, פשוט ונגיש שאינו דורש ידע מוקדם כל שהוא. הנוסח נדרש גם להיות חזותי ודרמטי, ובעיקר נדרש המשכתב לא להותיר נוסח מעורפל. יודקובסקי נהג לדרוש מן המשכתב לשאול עצמו את כל השאלות שהקורא אמור לשאול, וזאת – כדי שהקורא לא יישאר עם הרגשה שלא הבין משהו. בסך הכול נוסחת דב יודקובסקי התכוונה ליצור במקור עיתון שאיננו מתיימר להרחיב את אופקי הקורא ולחנכו אלא למסור לו מידע מעניין, מבדר ומועיל. בכך בעצם ממשיך יודקובסקי ומפתח את אסטרטגיית העריכה של עיתונות ההמון המקומית, שראשיתה כאמור בבן-יהודה, בבן-אב"י ובקרליבך.

המחברת מציינת שבמקור הפנה יודקובסקי את עיתונו לקהל לא משכיל, לאנשים בעלי השכלה יסודית, לחיילים פשוטים, לנהגי מוניות ולבעלי מלאכה. אבל היא שכחה משום מה להתייחס לאחד מפלחי השוק המרכזיים של העיתון, העולים החדשים. בשנות החמישים רוב אוכלוסיית ישראל הורכבה מעולים חדשים שלרבים מהם לא היה ניסיון בקריאת עיתונים בעברית. אמנם "דבר" הפיץ את העיתון המנוקד "אמר", אבל רבים מן העולים החדשים העדיפו את "ידיעות אחרונות", שהמידע בו היה נגיש ומעניין.

בשנות השבעים הצטרף למעגל קוראי העיתון גם חלק מן הציבור הערבי. המחברת מתעלמת משום מה מציבור זה, אבל היא מדגישה שהחל בראשית שנות השישים עשה יודקובסקי מאמצים לשכלל את נוסחת העריכה שלו ולצרף למעגל קוראי העיתון קהלים הנמנים עם המעמד הבינוני והגבוה של הציבור הישראלי. הוא הוסיף מדורים ומוספים המתאימים לקהלי יעד מגוונים: לצד מוסף הספורט הציג בעיתון גם מוסף כלכלה ומוסף לבית ולמשפחה, וב-1963 הוסיף לעיתון מוסף שבועי, שהפך ב-1964 ל"7 ימים". ב-1972 צורף לעיתון מגזין יומי. המחברת מתעכבת על החלטת יודקובסקי להדק את המוסף בסיכות, שכן בכך לדעתו יהפוך העיתון לנכס פיזי שלא נזרק מיד לפח. הקורא, לדעת יודקובסקי, ידמה שהוא מקבל מוצר כפול בעבור כספו: עיתון ומגזין.

מגמת גיוון קהל היעד מגיעה לשיאה ב-1964, כאשר העיתון מוציא את המוסף הסטירי "ציפור הנפש" בעריכת דן בן-אמוץ, עמוס קינן ואחרים. באמצעות

מדור זה עובר העיתון מאסטרטגיה של דה-פוליטיזציה חדשותית לאסטרטגיה של פוליטיזציה פוליפונית, רבת-קולות. מעתה יכול הקורא למצוא ב"ידיעות אחרונות" סופרמרקט מגוון של התבטאויות פוליטיות. באגף הימני נמצא הטור היומי של הדוקטור (רוזנבלום). באגף השמאלי נמצאו אנשי "ציפור הנפש", שמאוחר יותר הרכיבו את דפי "הפתחלנד" האדומים בחלק הפנימי של מוסף השבת. ובין לבין שילב העורך מגוון רחב של התבטאויות פוליטיות בכל נושא ונושא. בכך בעצם התקדם יודקובסקי למטרותו, קרי יצירת עיתון שיקראו בו בעת ובעונה אחת הן תושבי דרום תל אביב העני הן תושבי צפון תל אביב העשיר. לפיכך הכנסת המוסף הסטירי השמאלי דווקא היא שהפכה את "ידיעות אחרונות" לעיתון שאין להתבייש בו ואפשר להכניסו לכל סלון.

כך הלכה אפוא "הנוסחה" של דב יודקובסקי והתגוונה. נוסחה זו הורכבה מאלפי החלטות יומיומיות שהתקבלו בשיתוף נח מוזס. את חלקן התקשה יודקובסקי לנסח במילים; חלקן היו אינטואיטיביות. ראוי לציין שאחד הרכיבים של הנוסחה כלל את ההתייחסות לא רק למה מפרסמים אלא גם למה לא מפרסמים. המחברת טוענת בצדק שאסטרטגיית ההליכה הזהירה בדרך האמצע היא שהובילה את "ידיעות אחרונות" ללב הקונצנזוס.

בכללו של דבר טוענת המחברת שהפיכת העיתון מכלי תקשורת קטן, דל ומבוזה לעיתון הנפוץ במדינה, המקובל בחוגים רחבים ומגוונים, הייתה תהליך סיזיפי אטי שהורכב מסדרה רחבה של ניסויים שמטרתם הייתה להגדיר באופן המדויק ביותר את טווח הציפיות ואת תחומי העניין של הקורא. מכיוון שפרופיל הקורא השתנה בשנות השישים והשבעים, ברקע הגידול הניכר והמשמעותי בקהל הקוראים ילידי הארץ, נדרשו דב יודקובסקי וחבריו להמציא ולחדש ולהיות כל הזמן עם היד על הדופק הציבורי.

פרק ד בספר מוקדש להתפתחות "ידיעות אחרונות" בשנות השבעים-שמונים, עת הפך סוף סוף ל"העיתון של המדינה". באופן תמוה, מציינת המחברת, ראשי העיתון סירבו לפרסם את נתוני התפוצה שלו ואף לציין שהם מנצחים (מבחינת התפוצה) כבר בתחילת שנות השבעים את אויבם בנפש, "מעריב". הם שמרו זאת בסוד אפילו מפני המפרסמים, למרות ההפסד הכספי. הסיבה נבעה, לטענת המחברת, מחששם של דב יודקובסקי ושל נח מוזס להעיר את המתחרה "מעריב": בניגוד ל"ידיעות אחרונות", "מעריב" לא ניסה להתאים את עצמו למציאות המשתנה; הוא לא ניסה לפתח נוסחה שתשמר את מעמדו כעיתון הנפוץ במדינה, ולפיכך המשיך לשקוע באטיות. יודקובסקי חשש שאם יפרסם נתוני תפוצה, יחדש "מעריב" את התחרות וישפר את ביצועיו.

בשלושת הפרקים הראשונים של הספר מוצב דב יודקובסקי בקדמת הבמה. "תאומו הסיאמי", נח מוזס, נמצא בפרקים אלו תמיד ברקע, כשותף הבכיר וכמי

שמטפל בניהול בפועל של העיתון. המחברת, שלא קיימה כנראה שיחות עם בני משפחתו הקרובה של נח מוזס, לא הצליחה למקם את נקודת מבטו הספציפית של נח מוזס באשר למגמות ההתפתחות בעיתון בשנות החמישים-שישים. כל שנאמר על נח מוזס נאמר כנראה מפיו של דב יודקובסקי או מפיו מקורביו. התמונה המתקבלת מהם היא של חיים בהרמוניה מקצועית ואישית. נח – שהיה בעל המניות הראשי בעיתון, לצד שלושת אחיו, דודו ולצד דב – מוצג כאיש משפחה חם, אדם טוב לב ששמח לעזור לבני המשפחה ולעובדי העיתון. הוא נעזר באשתו פולה, אישה נדיבה שפתחה את ביתה בפני כל מי שהיה זקוק לעזרה כל שהיא בעיתון.

אולם דימוי זה מתחיל להשתנות בפרק ד, כאשר המחברת מתחילה לעסוק בדרכי הניהול של העיתון. מתברר שכאשר מונה ישראל שלו למנהל כספים ומודעות של העיתון ב-1965, הוא גילה עיתון בעל תפוצה גדלה והולכת המנוהל עדיין כמו חנות מכולת קטנה. האשמה מוטלת, לטענת המחברת, על נח מוזס, שניהל את העיתון בסגנון שמרני מאוד וזהיר, "על גבול הפרנויה" כדבריה (עמ' 226). לדברי המחברת, הנשענת על מידע מחוגו של דב יודקובסקי, נח מוזס חווה קשות את טראומת "הפוטש" ב-1948. הוא האשים את עצמו שלא הצליח למנוע אותו (הוא שהה באותו זמן בארצות הברית), ומאז הפך לאדם זהיר מאוד וחדשן. הוא ירש מאביו יהודה נורמות ניהול עסקים שהתאימו לדור הקודם וסירב לשנותן. התמונה שמספקת המחברת על ניהול העיתון בידי נח מוזס בשנות השישים היא של התנהלות ארגונית חובבנית, סיכומים בעל פה, שלא ברור את מי הם מחייבים, ורתיעה להעלות דברים על הכתב. מצד אחד, חשבונות העיתון נוהלו בבנק קטן תוך כדי היעזרות בקופות הלוואה שגבו ריבית גבוהה, ומצד אחר גבה העיתון סכומים נמוכים יחסית על מודעות, למרות תפוצתו העולה, ואפשר באופן תמוה למשרדי פרסום כמו "דחף" לקבל בונוסים גבוהים מן העיתון ללא הצדקה. המחברת טוענת שבמנהלת העיתון הכול עבד בשיטת ה"חאפ". הזמנות מודעות נמסרו בעל פה או נרשמו בפתקים, כמו גם סיכומים על גובה התשלום. הרושם הכללי הוא שנח מוזס טרם השתחרר מן התדמית הירודה שהייתה לעיתון בשנות החמישים, ועדיין סבר במחצית שנות השישים שהמפרסמים עושים לו טובה.

נח מוזס גם לא התלהב ממודרניזציה טכנולוגית בעיתון. כמו אביו בשעתו, גם הוא היסס רבות בדבר השקעה במכונות דפוס חדשות. אולם בסופו של דבר, לאחר סדרת לחצים, נכנע, והעיתון עבר בהדרגה ממודרניזציה ארגונית וטכנולוגית. אולם נח מוזס ולצדו דב יודקובסקי המשיכו להתעקש בעניין פרסום נתוני התפוצה של העיתון. למרות זאת ממשיכות הכנסות העיתון מפרסום לגדול בהתמדה, בעיקר ברקע הופעת "הלווח הכפול" בשיתוף "הארץ" החל ב-1968. אולם גם כאן, למרות שתפוצת "ידיעות אחרונות" בשנות השבעים הייתה גדולה פי חמישה

מזו של "הארץ", ההסכם מקנה חלוקת רווחים שווה לשניהם. רק ב-1982, לאחר לחצים כבדים על נח מוזס מצד ישראל שלו, הוא הסכים לפרק את השותפות עם "הארץ". לנח מוזס נדרשות אפוא שנים רבות להשתחרר מדימוי מנהל עסק קטן, והוא מסתגל באטיות רבה לדימוי החדש של מי ששולט ב"העיתון של המדינה". אחד הביטויים למנטליות הניהול של "ידיעות אחרונות" היה התעקשותו של נח מוזס להדיר את שלושת אחיו ואת דודו מקבוצת מקבלי ההחלטות, למרות שהיו בעלי מניות בעיתון. במשך למעלה משלושים שנה ניהלו נח מוזס ודב יודקובסקי את העיתון כאילו אין בעלי מניות אחרים. אמנם הוא הקפיד לאפשר לילדיהם של אחיו לקבל משרות בעיתון, אולם גם מהם מנע כניסה למעגל מקבלי ההחלטות המצומצם, שעמו נמנו הוא, דב וקבוצת פקידות בכירה.

אבל בתחילת שנות השמונים החלו בני הדור השני, ילדי הבנים וכלותיהם, ללחוץ על נח מוזס לארגן ישיבת בעלי מניות של העיתון. לאחר מסע לחצים נעתר נח מוזס וכינס ביולי 1982 ישיבה ראשונה. בפרקים ד ו-ה סוקרת המחברת את התנהלות הישיבות השונות תוך כדי מתן מידע רב ביותר על תוכן. תופעה זו של חשיפת תוכן ישיבות של חברה פרטית בישראל היא נדירה ביותר. יש להניח שאלמלא עוצמת העוינות הקשה בתוך משפחת מוזס לא היו תוכני הישיבות מתפרסמים כלל.

בישיבת בעלי המניות ישבו, מלבד נח מוזס ודב יודקובסקי, גם הבנים של שני האחים האחרים, כלת האח השלישי וכן נכדו של הדוד: סך הכול שישה חברים. לאורך השנים מבקשים חברי הפורום הזה שתי בקשות מרכזיות: האחת – להעניק להם דיווידנדים באופן מוסדר, והשנייה – להחיל את כללי המנהל התקין על החברה ולבנות מועצת מנהלים. נח מוזס התנגד לשתי הדרישות והצליח בשלוש השנים וחצי הבאות, עד למותו בסוף 1985, לבלום את יישומן. מטרתו הייתה ונשארה להמשיך לשלוט באופן ריכוזי בעיתון תוך כדי שיתוף פעולה עם דב יודקובסקי, אבל במקביל החל לסמן את בנו ארנון-נוני כיוורש.

ברקע מגמה זו החלו יחסי דב יודקובסקי ונח מוזס להתערער. יודקובסקי תמך, לדברי המחברת, בהחזרת כללי מנהל תקין לעיתון ובכינוס אספת בעלי המניות. הוא הסתייג במשך שנים מניסיונו של נח מוזס למדר את בני משפחתו ומן העובדה שהוא הרגילם לקבל פירוורים מן הרווחים, גם כשמצב העיתון השתפר ללא הכר. אבל מכיוון שהתקיימה חלוקת עבודה ברורה ביניהם, נמנע יודקובסקי מחציית גבולות ומהתערבות. עתה, בישיבות בעלי המניות התייצב דב יודקובסקי יותר ויותר לצד בעלי המניות ונגד נח מוזס. יודקובסקי חלק על נח מוזס גם בעניינים הקשורים לניהול העיתון. צמיחת המקומונים של שוקן החל בסוף שנות השבעים והופעת העיתון "חדשות" ב-1984 הובילו לדרישה להרחבת ההשקעות בעיתון ולשינוי דפוסי עבודה (זאת – לאחר ש"ידיעות אחרונות", בעקבות "חדשות",

החל להקדים את הופעת העיתון לשעות הבוקר). אולם בניגוד לדב יודקובסקי, שדרש להתמודד במלא העוצמה עם האופנסיבה של עמוס שוקן, נקט נח מוזס מדיניות שמרנית של שב-ואל-תעשה תוך כדי נקיטת שינויים אטיים וזהירים. בישיבת בעלי המניות התחזקה הביקורת על נח מוזס, ודב יודקובסקי חבר אליה והיה חלק ממנה, עובדה שלא שיפרה את היחסים בין שניהם. נח מוזס הפך לאיש נרגן יותר ויותר. המחברת מתארת את התפרצויותיו באספת בעלי המניות לאחר שנדרש להעניק להם דיווידנדים. נח מוזס דרש להגדיר בהסכם כתוב התחייבות מצד בעלי מניות שלא ימכרו אותם לגורמים מחוץ למשפחה והגדיר כל ניסיון לפנות למשקיעי חוץ כבגידה.

שורש הבעיה, לטענת המחברת, נבע מהחלטת נח מוזס לסמן את בנו נוני מוזס כיוורש ולהצניח אותו לתפקידי מפתח בעיתון. המחברת מסרטטת בספר פרופיל לא אוהד של נוני מוזס. זהו פרופיל של איש חזק, ריכוזי, תקיף וגס רוח. הוא סובר שהוא יודע הכול, ואין לו כל הערכה לידע ולניסיון קודם. בישיבות ההנהלה נוני מוזס אינו מהסס להתעמת עם דב יודקובסקי, הוא פונה אליו בהתנשאות ובזלזול, קוטע את דבריו ופוסל בעקיבות כל הצעה שלו. נח מוזס, לעומת זאת, עומד מן הצד ואינו מתערב.

לאט לאט, ככל שמתקדמים בקריאה בספר, כך מתחילה דמותו החביבה והאהודה של נח מוזס להשתנות. בשלב זה של הסיפור מתברר לקורא שיחסי דב-נח לא היו בהכרח הרמוניים גם קודם לכניסת נוני לקדמת הבמה. מתברר שענייני כבוד היו תמיד חשובים במערכת. יודקובסקי כעס על נח מוזס, שמנע ממנו ליטול מהרצל רוזנבלום את תואר "העורך הראשי", אבל העניק לעצמו את התואר "העורך האחראי". מתברר שנח מוזס נטה לייחס את הצלחת העיתון קודם כול לעצמו, והשתמש במילה "אנחנו" במקום "אני" רק כשדב יודקובסקי היה בסביבה. יודקובסקי סבר שנח מוזס מקנא בו מכיוון שעבודתו בעריכה הייתה יוקרתית מזו של העבודה האפורה של ניהול העיתון. כך לדוגמה, התפרץ נח מוזס נגד דב יודקובסקי לאחר שהאחרון הוזמן בלעדיו למפגש אצל נשיא המדינה כמייצג העיתון. לכן הקפידו שניהם בהמשך להופיע יחד תמיד לכל האירועים שדרשו את ייצוג העיתון.

מותו הטרגי של נח מוזס בתאונת דרכים בתחילת אוקטובר 1985 לא היה אפוא נקודת ההתחלה של עימות חסר רחמים על השליטה בעיתון, אלא המשך של סדרת עימותים שנמשכה שנים רבות ושהתעצמה עם כניסת נוני מוזס לעבודה בעיתון והקמת פורום בעלי המניות ב-1982.

פרק ה בספר מתייחס לתקופה שבין מותו של נח מוזס באוקטובר 1985 לבין התפטרותו של דב יודקובסקי מתפקיד העורך הראשי בסוף 1989 ומעברו לעבוד בשירותו של רוברט מקסוול בסוף 1989. רובו של הפרק, הנשען על פרוטוקולים

של ישיבות אספת בעלי המניות, מוקדש למלחמת החורמה שניהל נוני מוזס נגד דב יודקובסקי במטרה לסלקו מן העיתון.

נוני מוזס, בתמיכת אמו פולה שהצטרפה לאספת בעלי המניות, ניסה להיכנס לנעליו של אביו כמנהל העיתון ולהחליש את מעמדו של דב יודקובסקי במערכת. אולם בינואר 1986 הצליח יודקובסקי להשיג, בתמיכת רוב בעלי המניות, את מינויו כעורך ראשי במקומו של הרצל רוזנבלום שהופרש לגמלאות. אולם מינוי זה לא הוביל לרגיעה. נוני מוזס המשיך לפעול בעקיבות להחלשתו של יודקובסקי. הוא פעל ליצירת בריתות נגדו בתוך המערכת בעזרת עוזרו לשעבר של יודקובסקי, משה ורדי (בנו של רוזנבלום), ובקרב בעלי המניות בעזרת זאב מוזס. באוגוסט 1987 הוא הצליח להפוך לדירקטור בעצמו, לאחר שגרם לסילוקו של איש שלומו של יודקובסקי, עודד מוזס.

במשך למעלה משלוש שנים ניהל נוני מוזס מלחמת התשה אטית נגד דב יודקובסקי. הוא התנגד לכל מהלך שלו והאשימו בחוסר יכולת להתמודד עם האתגרים שמולם ניצב העיתון בסוף שנות השמונים, בעיקר לנוכח האיום ששקף להכנסות העיתון מפרסום עם עלייתם הצפויה לשידור של רשתות הכבלים ושל הערוץ השני. בהשפעת נוני מוזס חדר העיתון לתחום הטלוויזיה בכבלים, ונוני הועמד בראש "ידיעות אחרונות כבלים". ביולי 1989 הנחיל נוני מוזס מפלה קשה לדב יודקובסקי, לאחר שהצליח לשכנע את בעלי המניות לנתק את רשת המקומונים של העיתון מאחריותו של דב ולהכפיפה ל"ידיעות כבלים". מבחינת יודקובסקי היה זה סימן לתחילת הסוף. מעמדו בקרב בעלי המניות נחלש ביותר, והוא לא ידע כיצד להתמודד עם האופנסיבה הבלתי פוסקת של נוני. בסוף ספטמבר 1989 הושלמה מפלתו של יודקובסקי. נוני מוזס הצליח להשיג רוב בקרב בעלי המניות להחליף את יודקובסקי כדירקטור באיש שלומו זאב מוזס.

בעקבות מהלך זה הבין יודקובסקי שדרכו ב"ידיעות אחרונות" הסתיימה. ב-21 בנובמבר 1989 הזמין לביתו את בכירי העיתונאים של "ידיעות אחרונות" והודיע להם, להפתעתם הגדולה, על התפטרותו מתפקיד העורך הראשי של העיתון. כמה ימים קודם לכן העביר את מסמכיו האישיים לביתו, ובכך הסתיימו ארבעים שנות עבודה בעיתון. יודקובסקי המשיך להחזיק במניות העיתון ולהשתתף באספת בעלי המניות, אולם הקשר האישי והמקצועי שלו עם "ידיעות אחרונות" הסתיים. בעקבות עזיבתו, מיהר נוני מוזס למנות את משה ורדי לעורך ראשי במקומו.

אפשר היה לשער מקריאת הספר שעתה הגענו למערכה האחרונה, שבסופה הגיבור הטרגי מכיר בתבוסתו ונופל על חרבו. אולם התברר שכדרמטורג מעולה יודקובסקי לא היה מוכן לתת לנוני מוזס לומר את המילה האחרונה. מיד עם התפטרותו, הוא מונה למנהל הסניף הישראלי של חברת "מירור" העולמית כבעלותו של איל התקשורת רוברט מקסוול. להפתעת הכול התברר שמקסוול,

קרוב משפחה רחוק של יודקובסקי, העניק לו את האמצעים להקים רשת עיתונות חדשה שכללה עיתון יומי ברוסית ובעיקר את עיתון "מעריב", שמקסוול בעצת יודקובסקי העביר לשליטתו. וכך, לאחר ארבעים שנות עימות עם "מעריב" מצא עצמו דב יודקובסקי בראש עיתון זה, כאשר הוא מתכנן באמצעותו את נקמתו בהנהלת העיתון שהדיחה אותו. מפנה דרמטי זה יכול היה לפתוח פרק חדש במלחמת העיתונים המיתולוגית שדב יודקובסקי היה מעורב בה מאז 1948, אלמלא היעלמותו המסתורית ומותו של מקסוול בתחילת נובמבר 1991, אירוע שהוביל להתמוטטות אימפריית התקשורת של האיש ולמכירת "מעריב" למשפחת נמרודי. כך הגיע לסיומו פרק העשייה העיתונאית של אחד מן החשובים באנשי התקשורת שקמו בארץ. דב יודקובסקי המשיך לעמוד עוד שנים אחדות בראש בית הספר לעיתונאות "כותרת", שמומן בידי תאגיד "ברטלסמן" הגרמני, אבל לעיתונות לא חזר עוד.

מכיוון שהמחברת ראתה בספרה ביוגרפיה של עיתון, ולא של דמות מסוימת, היא איננה יכולה לעצור את העלילה עם הסתלקותו של יודקובסקי. לכן היא מקדישה את פרק 10, הפרק האחרון בספר, לעיתון "ידיעות אחרונות" בהנהלתו של נוני מוזס בשנות התשעים והאלפיים. למרות אישיותו הקשה של נוני מוזס, שפעל להיפטר מבעלי בריתו במאבק נגד דב יודקובסקי והפך לשליט יחיד בעיתון, המשיך "ידיעות אחרונות" לשגשג.

אבל עוצמתו של העיתון, יחסית לימי הזוהר שלו בשנות השמונים, פחתה בעקבות הופעת "ישראל היום" ובשל התפתחות התקשורת המקוונת. נוני מוזס, בהשפעת משה ורדי, חיזק והחריף את הסגנון הסנסציוני והדרמטי של העיתון, שהתבטא הן בתוכן הן בצורה. הוא גם צמצם את ריבוי הקולות הפוליטי בעיתון והפך לעיתון בעל אג'נדה ברורה, המנהל בשנים האחרונות מלחמה במפלגת השלטון בשל השימוש שהיא עושה בעיתון החינמי "ישראל היום". בשנים האחרונות התאים העיתון את עצמו יותר ויותר לשינויים הטכנולוגיים של המאה ה-21, בעיקר באמצעות הקמת העיתון המקוון ynet. אבל לטענת המחברת, הסיבה המרכזית להצלחתו הנמשכת של העיתון עדיין מוסברת במורשת שהותיר אחריו דב יודקובסקי: בנוסחת העריכה שלו, בדפוסי עבודת המערכת שלו ובכישורים הגבוהים של האנשים שעמדו בראש המערכת, שרובם היו חניכיו.

הערות

- 1 מרדכי נאור סיים לאחרונה כתיבת ספר על עיתון "דבר" בשנים 1925-1950.
- 2 המחברת תוקפת את מודי בר-און וענת זלצר, שבסרטם על קרליבך חיזקו את הדימוי השלילי של יהודה מוזס (בעיקר בעמ' 72).

3 לטענת המחברת, מחצית מעותקי העיתון באביב 1948 נזקפו לזכות מאמצי יודקובסקי בירושלים (עמ' 88).

רשימת המקורות

- אלידע, ע' (1992), לידת עיתונות הסנסציה בארץ ישראל, קשר, 13-12, 79-70, 85-76.
 אלידע, ע' (1999), עיתונות צהובה מול עיתונות הגונה: העימות על עיצוב דמותה של העיתונות הארץ-ישראלית בשנות ה-20, קשר, 26, 48-37.
 אלידע, ע' (2001), מעיתון ממסדי לעיתון מסחרי: "הארץ" 1939-1918, קשר, 29, 72-56.
 אלידע, ע' (2006), עיתון "דואר היום" ומאורעות 1929, קשר, 34, 114-105.
 אלידע, ע' (2008), העיתון היומי הראשון בא"י: "הצבי" – "האור" 1914-1908, קשר, 37, 32-9.
 בכר, א' (1968), הנדון: אורי אבנרי, דיוקן פוליטי, תל אביב: יפעת.
 בן-אב"י, א' (1961), עם שחר עצמאותנו, ירושלים: הוועד להוצאת כתבי איתמר בן-אב"י.
 כהן, ש' (1972), העולם הזה, תל אביב: טפחות.
 לימור, י' (1995), מלחמת המו"לים בראשית ימיה של העיתונות בארץ ישראל, קשר, 18, 12-6.
 קוטלר, י' (1985), כוח להשחית, תל אביב: שור.
 קיסרי, א' (1975), זיכרונות ליום מחר, תל אביב: עם עובד.

סקירת ספרים

העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו

עדי מרקוזה-הס, ירושלים: כרמל, 2012, 473 עמודים

מרדכי נאור*

היומון הראשון בארץ ישראל היה "הצבי", שאמנם ראה אור מאז 1884, אך להופעה סדירה יומית (פחות או יותר) הגיע רק בסתיו 1908. מאז הופיעו בארץ עשרות רבות של יומונים, ורובם ככולם לא שרדו: הם הפסיקו את הופעתם לאחר תקופות קצרות (שבועות או חודשים), שנים אחדות ואף שנים רבות. לדוגמה, "דבר" הופיע 71 שנה (1925-1996), "הצופה" זכה לאותה אריכות ימים (1937-2008), ו"על המשמר" הופיע 52 שנה (1943-1995). ארבעה מן היומונים המופיעים כיום בישראל עושים זאת עוד מן הימים שלפני קום המדינה: "הארץ" מ-1919, "ג'רוזלם פוסט" מ-1932 (עד 1950 הוא כונה "פלסטיין פוסט"), "ידיעות אחרונות" מ-1939, ו"מעריב" מ-1948. לכל אחד ואחד מהם סיפור חיים ארוך ומרתק, אך דומה שמרתק במיוחד הוא סיפורו של "ידיעות אחרונות", והוא מובא באריכות – לעתים באריכות יתר – בספר "העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו".

ספר שלם העוסק כולו באמצעי תקשורת אחד נדיר במקומותינו, ולכן יש לברך על הוצאתו לאור של ספר זה. לכאורה יש מקום לדאגה, כי המחברת טורחת להבהיר שהיא בת משפחה של המוזסים, בעלי "ידיעות אחרונות" כבר יותר משבעים שנה. לחיסרון הזה יש, כמתברר מן הספר, גם יתרון לא מבוטל:

* ד"ר מרדכי נאור (naor51@zahav.net.il) היה מרצה בכיר באוניברסיטת תל-אביב וראש החוג ללימודי ארץ ישראל במכללה האקדמית בית ברל, וכן היה עורך "קשר" בשנים 1987-2003; הוא סופר וחוקר תולדות ארץ ישראל והתקשורת הישראלית ומחבר הספר "רבותי, העיתונות" (2004).

מרקוזה-הס הצליחה לשים את ידה על חומר ארכיוני ועל פרוטוקולים שספק אם חוקר "חיצוני" היה מגיע אליהם.

"ידיעות אחרונות" היה בעבר – וכך הוא גם בהווה – עיתון פרטי, שאינו מחויב לדווח לבעלי מניות חיצוניים ולציבור על התנהלותו ועל עסקיו. מרקוזה-הס מרימה במידה רבה את המסך מעל חששותיו. היא גם חושפת, לראשונה, את הצד של "ידיעות אחרונות" ב"מלחמת העולם" הרב-דורית בין "ידיעות אחרונות" ובין "מעריב", שראשיתה בפרישה של כמעט כל אנשי "ידיעות אחרונות", בראשות העורך הראשי ד"ר עזריאל קרליבך, בפברואר 1948 והקמת "ידיעות מעריב", שעד מהרה שינה שמו ל"מעריב".

כפי אנשי המקצוע וחוקרי התקשורת נקראה הפרישה הדרמטית הזו "הפוטש" ואפילו "הפוטש הגדול", שכן עזיבה המונית כזו והקמת עיתון מתחרה – תוך כדי שאיפה לא מוסתרת "להרוס את העיתון הישן"¹ – לא נראו עד אז, וגם לא מאז, בארץ. פרישה מתוקשרת זו שימשה כל השנים אך ורק את אנשי "מעריב". הם הציגו כאילו, כאי-יכולת לעבוד בתנאים כלכליים ומקצועיים שכפה עליהם מו"ל "ידיעות אחרונות" דאז יהודה מוזס, אבי השושלת, וכדבר שהביא אותם לנטישה ולהקמת "מעריב". ברוב המחקרים והפרסומים על ה"פוטש" רשות הדיבור הייתה לאנשי "מעריב",² כאשר מכיוון "ידיעות אחרונות" באו שתיקה רועמת או לכל היותר מידע קמפני להפליא.³

ספר זה מאפשר לנו, לראשונה, לקבל את גרסת המוזסים ו"ידיעות אחרונות", והיא שונה כמובן מגרסת "מעריב". יהודה מוזס, המו"ל של "ידיעות אחרונות" ב-1948, מוצג באורח חיובי ביותר ולא כסוחר צר אופקים שראה בעיתון מכשיר כלכלי בלבד. קרליבך מוצג כאדם מתנשא שבו למו"ל ומירר את חייו. בנוסף לכך מרקוזה-הס כותבת כי קרליבך, העורך, ביקש לקבל אחוזים מרווחי העיתון (עמ' 75-76), ומוזס כמעט נעתר לו, אך שינה את דעתו לאחר כל סכסוך והטחת עלבונות מצדו.

כל מי שתיאר את קורות העיתונות הישראלית במדינת ישראל הצעירה טרח להדגיש את נסיקתו המופלאה של "מעריב" ואת העובדה שלאחר ה"פוטש" השתרך "ידיעות אחרונות" שנים רבות מאחוריו. זה נכון, אולם בספר שלפנינו מתואר לראשונה – ובהרחבה – סיפור ההישרדות של "ידיעות אחרונות", שהוא לא פחות דרמטי מהצלחת "מעריב". יתר על כן, לאחר 25 או שלושים שנה, אי שם בשנות השבעים של המאה הקודמת, התהפכו היצירות, ו"ידיעות אחרונות" השאיר את "מעריב" מאחור. לפי סקרים של איגוד המפרסמים ושל המכון למחקר חברתי ושימושי והאוניברסיטה העברית, בין 1970 ל-1985 ירדה החשיפה ל"מעריב" בימי חול מ-52% ל-19%, ואילו החשיפה ל"ידיעות אחרונות" עלתה מ-19% ל-45%. בגיליונות סוף השבוע הפערים אף היו גדולים יותר מכך (על פי לוח

2.2 אצל כספי ולימור, 1992, עמ' 62). בשנות השמונים נאלץ "מעריב", באיחור, להיפרד מכותר המשנה שלו, "העיתון הנפוץ ביותר המדינה", בעוד ש"ידיעות אחרונות" הפך, יותר ויותר, ל"העיתון של המדינה".

איך קרה הדבר? למרקוזה-הס (וגם לאחרים) התשובה מתמצית בשתי מילים: דב יודקובסקי. אצל כל המוזסים בערה במשך שנים רבות אש הנקמה באנשי "מעריב", והם לא הסתירו זאת. נח מוזס ודב יודקובסקי התבטאו ב-1984 במילים מפורשות:

מוזס: נקמה? כן, כמובן. לא רק, אבל חלק גדול.

יודקובסקי: היתה מוטיבציה משפחתית חזקה, בגלל מעשה "מעריב" עברנו יום ולילה (אדליסט, 1984, עמ' 35).

אבל דב יודקובסקי הבין שנקמה, יוקדת ככל שתהיה, לא תבנה מחדש את "ידיעות אחרונות". היה נחוץ מתכון מנצח, וספרה של מרקוזה-הס מבקש להסביר מה היה סודו של האיש המוביל בעיתון במשך עשרות שנים (יודקובסקי), ואיך הוא – כמובן לא לבדו – הוביל את המהפך התקשורתי הזה. יודקובסקי (יליד 1923) היה ניצול שואה מבלגיה וקרוב משפחה של המוזסים (יהודה מוזס היה בן דוד של אמו). הוא איבד את כל משפחתו בשואה ושרד אחרי עשרה מחנות ריכוז והשמדה, לרבות אושוויץ. בעלותו ארצה בשלהי 1945 אומץ בחום בידי משפחת מוזס, למד באוניברסיטה העברית פילוסופיה ותרבות צרפת, ובמלחמת העצמאות נזרק פשוטו כמשמעו לעולם העיתונות, כשהוציא וערך למעשה את מהדורת "ידיעות אחרונות" בירושלים הנצורה. לאחר ה"פוטש" נקרא לתל אביב והיטה שכם לשיקום העיתון. נחום ברנע היטיב להגדיר את תרומתו של יודקובסקי לשיקום האמור: "כאשר העורך ובכירי הכתבים עזבו את העיתון והקימו את 'מעריב', נפתחה מלחמת הישרדות. יודקובסקי היה לוחם מצטיין במלחמת הישרדות זו" (פרסיקו, 2010).⁴

מלחמה זו נמשכה שנים, ובתחילה לא הניבה הישגים של ממש. "ידיעות אחרונות" נחשב לעיתון ירוד ולא מכובד. מרקוזה-הס מסרטטת את דמות העיתון בשנות החמישים:

ידיעות אחרונות נכנס לעידן של שפל. רוב קוראיו היו אנשים שנמשכו לקנות אותו בגלל הכותרות מנקרות העיניים, אך הקפידו להסתיר אותו בתיק או בכיס של מעיל. מי שרצה לשמור על תדמית מכובדת לא הירשה לעצמו להיראות ברחוב, או בבית קפה, קורא את ידיעות אחרונות (עמ' 101).

בעבודה אטית, וסיזיפית לעתים, במשך כשלושים שנה הועלה "ידיעות אחרונות" מחדש על פסי ההצלחה, הן העיתונאית הן הכלכלית. בספר שלפנינו מתוארים כל הכלים והמכשירים ששימשו את השניים שעמדו בראש הפירמידה – דב יודקובסקי העורך בפועל ונח מוזס המו"ל – בדרכם מבירא עמיקתא לאיגרא רמא: הגרלות, מתנות, פרסום ספרים בהמשכים של ידוענים בארץ ובעולם, גיוס מתמיד של כותבים מעולים שרק מעטים כמותם היו בעיתון בשנות החמישים, והעיקר – אימוץ קו מערכת שאותו התווה יודקובסקי ועליו שמר בנאמנות:

עיתון לכל האנשים. הוא עיצב עיתון ברמות קיוסק שדרה ידידותי, שכל אחד יכול למצוא בו את מבוקשו במחיר שווה לכל נפש, בלי להשקיע מאמץ מיוחד כלשהו ובלי חשש שמהו צורם יעצבן אותו חלילה (עמ' 20).

ססמתו של העיתון במשך שנים הייתה "כל הדעות, כל הידיעות, ב'ידיעות'". יודקובסקי גם הקפיד ש"ידיעות אחרונות" יהיה עיתון "אמצע": לא ייסחף לשום צד פוליטי, והמידע שלו יהיה מקובל על רוב הקוראים. בכך הצליח ללא עוררין. חלקו האחרון של הספר (כ-30% מהיקפו) מוקדש למאבקים פנים-משפחתיים של המוזסים על השליטה בעיתון, עד השתלטותו הסופית של ארנון (נוני) מוזס, בנו של נח מוזס שנהרג בתאונת דרכים בשנת 1985, אירוע שגרם לעזווע כללי במערכת העיתון ובבעלות עליו. לדב יודקובסקי, הדודן המרוחק ובעל מניות המיעוט, לא הועילו זכויותיו הרבות, והוא נבעט החוצה. לאחר זמן קצר הוא "חצה את הקווים", עבר ל"מעריב", ושם שימש כעורך. חילופי בעלות בעיתון זה דחפוהו החוצה גם משם.

עשרות עמודים בספר מוקדשים להתכתשויות בין יורשיהם של ארבעת הבנים של יהודה מוזס, אבי השושלת. נכללים בהם מסמכים, מכתבים ופרוטוקולים, ותפקיד מרכזי ממלאים גם עורכי הדין של הקרובים הנצים. חלק זה של הספר מאיר את סוגיית "הון ושלטון" בגרסה העיתונאית שלהם ומתרכז בהשתלטותו המוחלטת של נוני מוזס על העיתון ביד חזקה ובזרוע נטויה, תוך כדי מאבקים עם קרובים, עם עיתונאים ועם פועלי דפוס.

במשך שנים רבות, משנות השמונים ואילך, היה "ידיעות אחרונות" העיתון הנפוץ ביותר במדינה, והגיע כמעט לכל בית – תופעה חסרת תקדים בעולם החופשי. מעמד זה ניטל ממנו בעשור האחרון עם התבססות "ישראל היום", חינמון במימונו של הטייקון האמריקני היהודי שלדון אדלסון, המופץ במאות אלפי עותקים מדי יום ביומו.

אם נצרף לכך את משבר העיתונות המודפסת בעולם ובישראל, שפגע ופוגע בכל העיתוננים – לרבות "ידיעות אחרונות", האיתן כלכלית יותר מכל מתחריו – ואת האיום מצד התקשורת הדיגיטלית, עתידו של העיתון אינו ברור. לדעתה של עדי מרקוזה-הס, מזלו של "ידיעות אחרונות" שהוא ממשך את "נוסחת יודקובסקי":

לאחר שהרגיל במשך שנים את רוב הציבור לצרוך את עיתונו, ולאחר שהוא [יודקובסקי] ונח [מוזס] הרגילו את הקוראים לכך שהעיתון הזה עונה על כל צורכיהם יותר מכל מתחרה, היום רוב ציבור קוני העיתוננים (עדיין) רוצה בדיוק את מה ש"ידיעות אחרונות" יודע לתת לו. השאלה היא כמה זמן תחזיק הסימביוזה הזאת מעמד נוכח הכוחות המאיימים עליה כיום (עמ' 465).

הספר אינו נקי מפגמים. נפלו בו שיבושים בתיאור מצבים לגבי גופים שונים ובאזכור תפקידיהם של נושאי משרות בכירות. כך לדוגמה נכתב בעמ' 107 כי התנועה הרוויזיוניסטית לא הייתה חברה במועצת העם בשנת 1948; הנכון הוא שבמועצת העם, שעם קום המדינה הפכה למועצת המדינה הזמנית, היו לרוויזיוניסטים שלושה חברים מתוך ה-37, אך הם לא השתתפו בממשלה הזמנית. גם לא נכון שאצ"ל עמד לרשותה של התנועה הרוויזיוניסטית. על יוסף אלמוגי נכתב בעמ' 127 שהוא נתמנה לשר בשנת 1955; הנכון הוא שאלמוגי היה לראשונה שר רק בשנת 1962. על עיתון הערב "חדשות הערב", שראה אור בתמיכת מפא"י, נכתב בעמ' 192 כי הוא הופיע בשנים 1947-1950; השנים הנכונות הן 1946-1948.

ויש בספר בעיה נוספת: הספר מתבסס על מקורות מעטים מדי. ספר המבקש לחקור נושא כולל בדרך כלל בחלקו האחרון רשימת מקורות: ארכיונים, ראיונות, ספרים, עיתונים ועוד. בספר זה מאוזכרים מקורות לא רבים, והם מצוינים בכמאה הערות שוליים.

כולט גם היעדר עדויות של עיתונאים ושל עורכים בכירים שתּרמו רבות להעלאתו של "ידיעות אחרונות" על פסי ההצלחה, לאחר שנות דכודך ודשדוש ארוכות. מי שיחפש את השמות שלמה נקדימון, איתן הבר, זאב גלילי, עמנואל בר-קדמא ואחרים – לא ימצאם. המחברת לא נפגשה אתם כנראה, וייתכן שבשלב איסוף החומר הם לא הסכימו – מסיבותיהם שלהם – לספר לה על עבודתם בעיתון.

ועוד בעיה: המפתח (אינדקס) בחלקו האחרון של הספר מתייחס רק לשמות אנשים ולשמות עיתונים, ולא נכללים בו נושאים. כך למשל, מי שיחפש את

התייחסות "ידיעות אחרונות" למהומות ואדי סאליב או ל"פרשת לבון" יצטרך לדפדף בספר עד שימצאנה.

למרות הפגמים, הארכנות (היתרה לעתים) ופירוט רב מדי של קרבות בנוסח "מוזס נגד מוזס", תיאור עלייתו, נפילתו ועלייתו מחדש של "ידיעות אחרונות", הרשאי בהחלט לשאת בתואר "עוף החול התקשורתי של ישראל" – ספר זה מעמיד לרשות הקוראים והחוקרים פרקים מרתקים בקורות התקשורת המקומית בשבעים השנים האחרונות. קרבתה של המחברת לאחדים מבני "המשפחה הלוחמת" (המוזסים) אפשרה לה, כאמור לעיל, להגיע למקורות פנימיים ששום חוקר אחר לא יכול היה להתקרב אליהם. בכך יש לראות את מעלתו הגדולה של הספר.

הערות

- 1 אחד הפורשים, אורי קיסרי, כתב בזיכרונותיו: "המבצע, שנקרא הקמת 'מעריב' הכיל פעולת מיקוש להריסת 'ידיעות אחרונות'. כולנו האמנו, שבתוך 24 השעות שבהן ימות עיתון וייוולד עיתון, יוותר יהודה מוזס על האמביציה שלו (להיות מו"ל של עיתון) ויחזור לעיסוקיו" (קיסרי, תשל"ה, עמ' 145).
- 2 על נסיבות פרישתם של עובדי "ידיעות אחרונות" והקמת "מעריב" סיפר בהרחבה שלום רוזנפלד, אחד העוזבים (רוזנפלד, 2001). גם מחקריהם של ליימן-וילציג (1999) ושל נאור (2003) ניזונים ממקורות "מעריב", הזמינים יותר מאלה של "ידיעות אחרונות". מדי שנה בשנה, ב-15 בפברואר, כתב "מעריב" בהרחבה על נסיבות הקמתו, ברוח "יציאה מעבודת לחירות", ואילו "ידיעות אחרונות" התעלם מן האירוע לחלוטין.
- 3 דוגמה למידע קמפני יכולות לשמש מילותיו של המו"ל השני של העיתון נח מוזס, במבוא לספר "עמוד ראשון – ספר היובל של ידיעות אחרונות, 1989-1939" (מוזס, 1989): "משבר מכאיב פקד את העיתון בעונת ה'פוטש' הידוע [...] אלא שמעז יצא מתוק". מוזס – שהדברים הופיעו כשכבר לא היה בחיים – הוסיף כי העזיבה גרמה לדרבון הנשארים ולהתגבשות סגל מערכת, מנהלי וטכני רענן. בסך הכול הוא כתב על הפרישה הדרמטית 43 מילים בלבד כנגד רבבות המילים שנכתבו עליה ב"מעריב" במהלך השנים.
- 4 פרסיקו ציטט את ברנע, שהשתתף בכינוס תקשורת בספרייה הלאומית בירושלים.

רשימת המקורות

אדליסט, ר' (1984), המדינה זה אני, מוניטין, 4, 35-34, 170-172.

כספי, ד' ולימור, י' (1992), המתווכים – אמצעי התקשורת בישראל, 1948-1990, תל אביב: עם עובד.

ליימן-וילציג, ש' (1999), המטוטלת, המדרון והמו"לכות, קשר, 25, 4-19. מוזס, נ' (1989), מבוא, עמוד ראשון – ספר היובל של ידיעות אחרונות, 1939-1989, תל אביב: ידיעות אחרונות, עמ' 6-7.

נאור, מ' (2003), הפוטש הגדול, קשר, 33, 3-15.

נאור, מ' (2004), רבותיי, העיתונות, תל אביב: משרד הביטחון.

פרסיקו, א' (2010), סוג של נס, העין השביעית. נדלה ביום 30.12.2010 מתוך

http://www.the7eye.org.il/articles/Pages/281210_Kind_of_a_miracle.aspx

קיסרי, א' (תשל"ה), זכרונות ליום מחר, תל אביב: עם עובד.

רוזנפלד, ש' (2001), פרקי קרליבך והקמת "מעריב", קשר, 30, 93-99.

סקירת ספרים

העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו

עדי מרקוזה-הס, ירושלים: כרמל, 2012, 473 עמודים

עוזי בניזמן*

אם תתקבל כפשוטה תובנתה של עדי מרקוזה-הס בספרה "העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו", המתיימר לגולל את ההיסטוריה של "ידיעות אחרונות" מאז היווסדו ועד היום, היו זוג סיכות החיבור (הפְּלִיכִים), שהחליט דב יודקובסקי לאגד בהן את עמודי המגזין היומי של העיתון, נוסחת מפתח להצלחתו של העיתון לרכוש את אהדתו של ציבור הקוראים. מרקוזה-הס מקדישה שני עמודים שלמים בספרה לשני הכליכים כדי לנמק את טענתה שבהפיכת עמודי הפנים של העיתון למוצר דמוי מגזין יומי, יישם יודקובסקי "אסטרטגיה מנצחת" שהקדימה את זמנה ונתנה מענה מודפס לציפיות הקהל, שהתפתחו שנים לאחר מכן, עם הופעתו של ערוץ 2 הטלוויזיוני. לשון אחר, שני הכליכים היו היונה המבשרת את עידן הטלוויזיה המסחרית, על שלל מדוריה, פינותיה ופרסומותיה, ו"ידיעות אחרונות" הקדים אותו באמצעות הפורמט המגזיני ששווה לעמודי הפנים של העיתון כבר בשנת 1972.

מרקוזה-הס אינה עושה סוד את הערצתה ליודקובסקי ואינה מסתירה את ההטיה המובנית מלכתחילה בספרה; היא מצהירה על כך כבר בהקדמה. זו גישה לגיטימית, מה גם שהמחברת מצטיירת כחוקרת הגונה, נבונה ודעתנית, המטיחה את האמת הסובייקטיבית שלה בכל אחת ואחת מן הנפשות הפועלות; רק חבל שלא אימצה את כלל הברזל שהנחה את יודקובסקי בהתנהלותו העיתונאית רבת השנים: להגיש לקוראים טקסטים קריאים, מגובשים, "בגובה העיניים", שיש בהם הייררכיה מבחינה בין עיקר ובין טפל. הטקסט שמגישה מרקוזה-הס דומה לחומר גלם אינפורמטיבי יותר משהוא ספר רהוט וקוהרנטי. יודקובסקי הנהיג ב"ידיעות

* עוזי בניזמן (uzib@idi.org.il) הוא מייסד "העין השביעית".

אחרונות" שיטת עריכה שהייתה מבוססת על הזרמת מידע גולמי מן העיתונאים בשטח לצוות עורכים מיומנים שהיו מתרגמים אותו לשפה נגישה ושווה לכל נפש. הספר של מרקוזה-הס זקוק היה ליד ברזל של עורך.

בצורתו הנוכחית "העיתון – וסיפור המשפחה שמאחוריו" הוא מעין סקירה סוציולוגית של תולדות העיתונות הישראלית מאז 1940 ועד היום; ודוק, העיתונות הישראלית בכללה – לא רק "ידיעות אחרונות", שכן מרקוזה-הס בחרה לגולל את התנהלותו של "ידיעות אחרונות" באמצעות סקירת עמודי החדשות שלו תוך כדי השוואתם לעמודי החדשות של העיתונים המרכזיים האחרים. וכך מוקדש חלק הארי של הספר לתיאור הסגנון ולהיקף הסיקור של מאורעות מרכזיים בתולדות המדינה ב"ידיעות אחרונות" לעומת סיקורם ב"הארץ", ב"מעריב", ב"הבר" ובעיתונים המפלגתיים הקטנים ממנו. אמנם זו בחירה לגיטימית של הכותבת, אך יש לה מחיר: ההשוואות האלה מייגעות, וכרוב המקרים הן אינן מאירות עיניים ואינן תורמות ממש להבנת התנהלותו של מושא סיפורה, העיתון "ידיעות אחרונות". אמנם יש להן ערך מסוים כתזכורת לשרשרת ההתרחשויות שהיו בסדר היום התקשורת של מדינת ישראל מאז כינונה, אבל אין הן נושאות אתן תובנות מרעישות על התנהלות העיתונאים בכלל ועל "ידיעות אחרונות" במיוחד.

רצף האירועים שסוקרת המחברת (מימי "אלטלנה", הסכם השילומים עם גרמניה, שביבת הימאים בחיפה, משפט קסטנר, הטבח בכפר קאסם, אירועי ואדי סליב, מלחמת ששת הימים, תופעת הפנתרים השחורים ועד מלחמת יום הכיפורים ומסקנות ועדת אגרנט) אינו חושף התנהלות עיתונאית מתפתחת (למעט במקרה אחד או שניים). האבחנות של מרקוזה-הס חוזרות על עצמן: "ידיעות אחרונות" חתר לכבוש לעצמו מעמד בקדמת הבימה התקשורתית; הוא אימץ קו סיקור קונפורמי כדי לענות לטעם הקהל וכדי לרצות את השלטון; עמדותיו של העורך, ד"ר הרצל רוזנבלום, לא תאמו את קו הסיקור של המערכת העיתונאית שלכאורה הייתה כפופה לו (ושבפועל ניצח עליה דב יודקובסקי); העיתון לא ביקש לחנך את קוראיו אלא לספק להם חומר קריאה מעניין. רק לאחר שכתבה יותר ממחצית ספרה מגיעה מרקוזה-הס למסקנה כי די לה בהשוואה הפרטנית של "ידיעות אחרונות" לשאר העיתונים, והיא עוברת ביעף על תולדות המדינה, כפי שהיא מעמודי העיתונים, משנת 1973 ועד שנות האלפיים. רק אז השתכנעה, כפי שהיא עצמה כותבת, שאין הפתעות באופן שבו כל אחד ואחד מן העיתונים מתאר את המציאות, ו"ידיעות אחרונות" דבק בשיטתו: לקלוע ככל האפשר לטעם הקהל. החלטת הכותבת לפרוס את ההיסטוריה הגלויה של "ידיעות אחרונות" באמצעות סקירת העיתונים הובילה אותה, בין השאר, לפשרות במבנה הספר. לכאורה ההיסטוריה של "ידיעות אחרונות" מגוללת על פני ציר כרונולוגי, אבל הרצון של המחברת להציג את עמדתה שלה באשר להתרחשויות עצמן (למשל,

הטבח בכפר קאסם, מהומות ואדי סליב, התנהלותו של השופט הלוי במשפט קסטנר) ובאשר לדרך סיקורן בעיתונות, והרגשה שעליה להוסיף להן הסברים אילצו אותה לקטוע את רצף הסיפור ולתקוע בתוכו פסקאות שלמות (לא פעם בגופן שונה, לשם הבחנה והדגשה), המכבידות על הקורא.

מה בכל זאת מחדשת לנו הכותבת או מרענת את זיכרוננו ותורמת להבנתנו את התנהלותו של "ידיעות אחרונות" ואת האופן שבו הפך ל"העיתון של המדינה"? שיוסף אלמוגי היה בן בריתם של יודקובסקי ושל נוח מוזס, הן בקשרים הארגוניים והכספיים שרקם בין הנהגת מפא"י ובין העיתון הן במידע הפוליטי שהדליף לכתביו; שהצמד יודקובסקי-מוזס פיתח משוואה שקשרה אישי ציבור לעיתון ולהוצאת הספרים שלו, שבצדה האחד ניצבה התחייבותם לספק לעיתון את זיכרונותיהם מן האירועים שבהם היו מעורבים ובצדה האחר הופיעו תמורה כספית נאה, סיקור אוהד ופרסומת חינם; שהיו ל"ידיעות אחרונות" מרגלים בבניין "מעריב" שעדכנו את יודקובסקי ואת מוזס בכל מהלך ניהולי ועיתונאי משמעותי שהתבשל בבניין המתחרה; שהאזנות סתר הונהגו גם ב"ידיעות אחרונות" כלפי עובדים ואנשי הנהלה, ושחקירת המשטרה בעניין זה התקרבה קרבה מסוכנת לנוני מוזס; שהעיתונאים הבכירים ב"ידיעות אחרונות" התייצבו לצדו של דב יודקובסקי בעימות שהיה לו עם נוני מוזס על מעמדו כעורך ועל מעמדו של משה ורדי כמרכז המערכת.

החידוש העיקרי בספר הוא חשיפת מערבולת היחסים בצמרת העסקית של העיתון. למרקוזה-הס הייתה נגישות טובה לפרוטוקולים ולתיעוד אחר המשקפים את "הסמטוחה" המשפחתית ואת התסבוכת המשפטית שהשתרשה ממנה. זה אכן חומר קריאה מאלף המאפשר הצצה לקרביים של העיתון הגדול במדינה, אך עם כל חשיבותו, הוא ממחיש גם את חולשתו של הספר: המחברת אינה מביאה מידע דומה על התנהלותו העיתונאית של "ידיעות אחרונות". אמנם הקורא לומד הרבה על כוחנותו חסרת העכבות של נוני מוזס, על מעורבותם של כל אחד ואחד מדודיו ודודניו בניהול העסק המשפחתי הענקי הזה ועל תגובותיהם להתפתחויות בשוק התקשורת (הופעת המקומונים של רשת שוקן, הפצעת "חדשות", יישום טכנולוגיית המחשב בהפקת העיתון), אבל הוא כמעט אינו לומד דבר על היחסים בין הדרג הניהולי ובין הדרג העיתונאי או על מאבקי הכוח בתוך המערכת העיתונאית.

גם לאחר שמסיימים לקרוא ספר עב כרס זה (473 עמודים) אין הקוראים יודעים הרבה על מידת ההשפעה של השיקולים העסקיים על עבודת המערכת ב"ידיעות אחרונות" – לא בתקופת נוח מוזס ודב יודקובסקי ולא אחריה. השיג והשיח בתוך חדר העריכה, הממשק בין המערכת העיתונאית ובין המערכת הפוליטית, הצנזורה הפנימית ותהליכי קבלת ההחלטות של מערכת "ידיעות

אחרונות" – כל אלה נותרו עלומים, והרי הם, לא פחות מן ההתנהלות העסקית, הקובעים את פניו של העיתון שאותם מבקש ספר זה להציג.

סקירת ספרים

המנהיג והתקשורת – דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963

רפי מן, תל אביב: עם עובד, 2012, 428 עמודים

אורן מאירס*

ראש ממשלה חזק, לכאורה בלתי מנוצח; כלי תקשורת מרכזי הסר למרותו הישירה של ראש הממשלה; כלי תקשורת נוספים החוששים לצאת נגד ראש הממשלה בשל תערובת של שיקולים פוליטיים וכלכליים; עיתונאים המעורבים עד צוואר בתככים הפוליטיים ומשרתים כמעט בגלוי את הבכיר הביטחוני או הפוליטי "שלהם", שהוא גם (במקרה, כמובן) המדליף המזין את דיווחיהם. נשמע מוכר? ספרו המרתק של רפי מן, כמשתמע מכותרתו, עוסק בממשק שבין הזירות הפוליטית והתקשורתית בשנים הראשונות לקיום המדינה. ואולם המצבים והתהליכים שמן מתאר – בהתאמת שם המנהיג, שמות העיתונאים ושמות חלק מכלי התקשורת – נשמעים מוכרים להפליא לכל מי שעוקב אחר יחסיהן של המערכת הפוליטית ושל התקשורת בישראל של 2013. אחרי יותר משישים שנות קוממיות נדמה לעתים שבכל הנוגע לזירה הזאת, המרחק בין בן-גוריון לביבי מעולם לא היה קצר יותר.

אלא שכאן בדיוק מתעקש מן לגוון את התמונה החד-גונית: כשם שיחסי הממסד הפוליטי והתקשורת בישראל 2013 מורכבים יותר ומונוליטיים פחות ממה שעלול להצטייר במבט ראשון (או לפחות מעל דפי "ישראל היום"), כך גם בעשורים הראשונים לקיום המדינה הייתה תמונת מערך היחסים התקשורתית-פוליטי מורכבת ורווית ניואנסים. במאמר שהתפרסם בגיליון הראשון של כתב

* ד"ר אורן מאירס (omeyers@com.haifa.ac.il) הוא מרצה בכיר בחוג לתקשורת באוניברסיטת חיפה.

העת *Journalism History* ביקש ג'יימס קארי להגדיר את החזון המחקרי הראוי לשדה ההיסטוריה של העיתונות:

כשאנו חוקרים את ההיסטוריה של העיתונות, אנו חוקרים, ביסודו של דבר, את האופן שבו אנשים בעבר תפסו את המציאות. אנו חוקרים את נקודת המפגש שבין סגנון עיתונאי ואוצר מילים, מערכות מובנות של משמעויות וקני מידה לתפיסת המציאות, שהיו משותפים לכותב ולקהל. אנו מבקשים לחשוף טפח אחד מן ההיסטוריה של המודעות של המודעות (Carey, 1974, p. 5).

בחלקים הטובים ביותר של הספר מצליח מן לעמוד בקני המידה המחקריים השאפתניים שקבע קארי: מי שיקרא את הספר יוכל להבין את האופן שבו פוליטיקאים ישראלים, ובעיקר דוד בן-גוריון ועיתונאים ישראלים, הבנו במשותף, תוך כדי משא ומתן מתמיד ביניהם ותוך כדי דיאלוג עם קהילות של צרכני תקשורת, את המציאות הסמלית הדומיננטית בחברה הישראלית של העשורים הראשונים לקיום המדינה. זהו הישג מרשים, במיוחד לנוכח העובדה שהספר אינו מתמקד בניחות טקסטים עיתונאיים. יש בספר כמובן אזכורים רבים של כתבות ומאמרים שהופיעו בעיתונות, ואולם עיקר כוחו וייחודיותו טמונים בחקר מוסדי וארגוני של אחורי הקלעים דווקא: מיפוי האופן שבו ניהל בן-גוריון את מדיניות התקשורת שלו אל מול תגובותיהם ויוזמותיהם של עיתונאי התקופה. הפרק הראשון של הספר מתאר את תפקידה המרכזי של העיתונות בהיסטוריה של התנועה הציונית ואת פעילותו העיתונאית המוקדמת של בן-גוריון. ארבעת הפרקים הבאים מנתחים את מערך היחסים בין בן-גוריון ובין מגוון כלי תקשורת שפעלו בעשורים הראשונים לקיום המדינה: עיתונים מפלגתיים ופרטיים, שבועונים, ירחונים ורבעונים ושתי תחנות הרדיו: קול ישראל וגלי צה"ל. הפרק השישי, הנרחב, מנתח את יחסי הגומלין בין ראש הממשלה ובין כלי התקשורת הישראליים, תוך כדי עיגון הדיון בשורת מקרי מבחן מרכזיים, שביניהם הטבעת ה"אלטלנה", הסכם השילומים, המחלוקת על אודות היקף העלייה ועוד. שמונת הפרקים הבאים מתמקדים במדיניותו של בן-גוריון בהתייחס לכללי המשחק ולגבולות המרחב הציבורי. בנוסף על כך פרקים אלה מנתחים את השימוש שעשה בן-גוריון במגוון כלים פורמליים ולא פורמליים כדי לקדם את האסטרטגיה התקשורתית שלו. הפרק האחרון של הספר מתמקד במאבקו של בן-גוריון נגד פתיחת שידורי הטלוויזיה בישראל.

בדומה למרבית המנהיגים המייסדים של התנועה הציונית ומדינת ישראל גם בן-גוריון עסק בעיתונות, בעיקר בתחילת דרכו הפוליטית. ואולם דמותו של בן-גוריון כאסטרטג תקשורתית – שהושפע עמוקות מתפיסותיו התקשורתיות

של לנין – כפי שהיא מצטיירת מן הספר, אינה בהכרח מחמיאה לאב המייסד. בכל הנוגע להעברת מסריו ישירות בכלי התקשורת דומה שבן-גוריון לא הפנים את השינוי הרמטי בהרכבו של קהל צרכני התקשורת, בעקבות גלי העלייה ההמונית, ואת הדומיננטיות ההולכת וגדלה של העיתונות המסחרית. וכך התעקש בן-גוריון לנהל את השיח הפוליטי הישיר שלו במסגרת המרחב הציבורי של תנועת הפועלים, ובעיקר ב"דבר", תוך כדי כך שהוא מתעלם מן הקהל העצום שלא נחשף לעיתונות זאת. יתר על כן, גם כשכבר נעשה ניסיון לפרוץ אל קהלים חדשים, בעת שבן-גוריון וצמרת מפא"י יזמו את הקמתו של עיתון הערב "הדור" (1948-1955), הקליל יותר מ"דבר", הסתיימה ההרפתקה בכישלון. באותו הקשר, לא השכילו בן-גוריון ואנשי משרד הראש הממשלה להפוך את "קול ישראל", שבו שלטו באופן כמעט מוחלט, למכשיר שיעצים סולידריות לאומית באמצעות שידור של תכנים עממיים.

פן נוסף באסטרטגיה התקשורתית של בן-גוריון נגע לניסיונותיו העקיבים להצר את צעדיהם של המתחרים האידאולוגיים של מפא"י בשדה העיתונות, דוגמת "קול העם" ו"העולם הזה", ואף לחסל מתחרים אלה, באמצעות הצעות חוק, איזמים, ייסוד ומימון של כלי תקשורת מתחרים ועוד; אלא שהנורמות האנטי דמוקרטיות שבן-גוריון ביקש לקדם לא הסתכמו במאבק נקודתי בכלי תקשורת ביקורתיים, אלא גם בניסיונות – שלרוב לא צלחו בזכות התנגדות עיתונאית ופוליטית – לחוקק חוקים שיצמצמו את חופש הפעולה של כלל כלי התקשורת. כך לדוגמה ביקש בן-גוריון לחוקק חוק עיתונות חדש שיחליף את פקודת העיתונות המנדטורית ויעגן את יכולתה של הממשלה לפקח באופן הרוק יותר על רישוי עיתונים (עמ' 166).

הפן השלישי במערכת היחסים של בן-גוריון עם כלי התקשורת נגע לאופן שבו ניסה בן-גוריון לרתום כלי תקשורת שמפא"י או משרד ראש הממשלה לא שלטו בהם ישירות, לקידום יעדים פוליטיים וביטחוניים, תוך כדי נקיטת אסטרטגיה המשלבת חשיפה וחסמה של מידע. בהקשר זה טוען מן שבנושאים שנגעו ישירות לביטחון הלאומי צייתו מרבית כלי התקשורת לקו שהכתיב בן-גוריון, ואפילו במחיר של הטעיית הקוראים, כמו במקרה של הסתרת שיתוף הפעולה עם צרפת ובריטניה בדרך למבצע קדש. לעומת זאת, בכל הקשור לנושאים אזרחיים – החל במאבק בשוק השחור וכלה בניסיון לייסד תנועת נוער ממלכתית – לא הצליח בן-גוריון לגייס את כלי התקשורת באופן מלא, ולעתים אף לא חלקי, לתמיכה ביוזמותיו (עמ' 309).

כאמור, מן מצליח לבנות טיעון משכנע על אודות מורכבות היחסים שבין בן-גוריון ובין כלי התקשורת הישראליים ומוכיח שבמקרים רבים עיתונאים ועורכים (כמו גם פוליטיקאים, פקידי ממשלה ושופטים) סירבו ליישר קו עם הדרשות

האנטי דמוקרטיה המובהקת של בן-גוריון בכל הנוגע לצמצום חופש הביטוי ולהצרת צעדיהם של כלי תקשורת שאימו על ההגמוניה השלטת; או כלשונו של מן: "ההזדהות עם הרעיון הציוני וההתפעמות מהקמתה של המדינה לא מנעו אותם [העיתונאים] מלמלא את תפקידם במדינה דמוקרטית בכל הנוגע למרבית הנושאים המרכזיים שעמדו על סדר היום" (עמ' 15).

טענה מרכזית זאת מאוששת, כאמור במחקר, אלא שהספר, העשיר כל כך בעדויות, חושף את הקורא לדוגמאות רבות הסותרות את הטענה המרכזית. כך לדוגמה כותב מן על אודות המגעים שהתנהלו בין עזריאל קרליבך, מייסד "מעריב" ועורכו הראשון וכפי הנראה העיתונאי הישראלי החשוב ביותר בעשור הראשון לקיום המדינה, ובין ראשי מפא"י על אודות עסקה שבמסגרתה ב"מעריב" יכלול דף פנימי יומי מטעם מפא"י, נציג מפא"י יצורף למערכת העיתון, ו"מעריב" יימנע מהתקפת המפלגה [מפא"י] גם בשאר העמודים". בתמורה דרש קרליבך את סגירתם של "הדור", עיתונה של מפא"י, ושל "ידיעות אחרונות", שמפא"י החזיקה באותה העת בחמישים אחוז ממניותיו (עמ' 73). קשה לשער מה היו השפעותיו של מהלך הרסני זה שקידם קרליבך על חוסנה של הדמוקרטיה הישראלית השברירית של אותם ימים, אילו היה יוצא אל הפועל. ובכל מקרה, יוזמה שכזאת בוודאי אינה מתיישבת עם אתוס עיתונאי מקצועי.

ספרו של מן רצוף בדוגמאות לפעולות וליזומות עיתונאיות שענו על נורמות מקצועיות מקובלות, לצד פעולות ויזומות שחרגו מהן במובהק, ובשל כך כאמור ימצאו בו חוקרי תקשורת עניין רב. שקלול התמונה הכוללת והערכתה כרוכים בבחינת הממצאים לאור ההקשר ההיסטורי והמבני שבתוכו פעלה העיתונאות הישראלית של אותן שנים, כמו גם בטעם אישי.

השיפוט החיובי המובהק של העיתונות שמציג מן הוא כמובן לגיטימי, אלא שכדי לחדד את הייחודיות של שיפוט זה מן בונה מעין "איש קש" מושגי שאותו הוא מבקש לנגח: בפתיחת הספר קובע מן כי "על פי גישה נפוצה זו בחקר התקשורת הישראלית, שררה זיקה בין רמת ההזדהות הגבוהה של מרבית העיתונאים עם האידיאולוגיה הציונית ובין חוסר יכולתם לסקר סיקור ביקורתי את מוסדות השלטון ואת האיש שעמד בראש מוסדות אלה" (עמ' 14). בהמשך מאזכר מן שורה של חוקרים (בכללם, גילוי נאות, גם הח"מ) ואנשי תקשורת שקידמו תפיסה זאת, וכל זאת – כדי לבסס את טענתו הנגדית. אלא שלטעמי, הצגה זאת של הספרות המחקרית הקיימת הנה חד-ממדית, כשהמחקרים הקודמים אינם עומדים בהכרח בסתירה לטענתו של מן. שורשיו של חוסר הדיוק נעוצים בטשטוש ההבחנה שבין הזדהות עקרונית ונלהבת עם המפעל הציוני ובין הזדהות מותנית עם ראש הממשלה (ושר הביטחון) הספציפי, דוד בן-גוריון, מושא מחקרו של מן. מרבית המקורות המחקריים שמן מאזכר בעמוד זה לא התמקדו בתמיכה

ספציפית בדוד בן-גוריון, כי אם בתמיכה במעשה הציוני (בעיקר בהקשרים ביטחוניים) או בהתגייסות שהמשיכה דפוסים קדם-מדינתיים לטובתן של מפלגות ותנועות שחלקן היו יריבות מרות של בן-גוריון או של מפא"י או של שניהם (גורן, 1976; גל-נור, 1998; כספי ולימור, 1992; Meyers, 2005). חשוב מכך, חלק מן המחקרים שאותם מן מבקר מציינים תמונה מורכבת יותר, קרובה מאוד לזאת שמצייר מן עצמו: תמיכה בלתי מסויגת בחזון הציוני לצד התפתחותם של דפוסי עבודה עיתונאיים מקצועיים ביקורתיים.

רשימת המקורות

גורן, ד' (1976), סודיות ביטחון וחופש העיתונות, ירושלים: מאגנס.
גל-נור, י' (1998), מפלגות, תקשורת והדמוקרטיה הישראלית, בתוך ד' קורן (עורך), קץ המפלגות, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, עמ' 195-204.
כספי, ד' ולימור, י' (1992), המתווכים – אמצעי התקשורת בישראל, 1948-1990, תל אביב: עם עובד.

Carey, J. W. (1974). The problem of journalism history. *Journalism History*, 1(1), 3-5.

Meyers, O. (2005). Israeli journalism during the state's formative era: Between ideological affiliation and professional consciousness. *Journalism History*, 31(2), 88-97.

סקירת ספרים

המנהיג והתקשורת – דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963

רפי מן, תל אביב: עם עובד, 2012, 428 עמודים

יורם פרי*

בשנת 2013 מלאו עשרים שנה לתחילת העידן החדש של התקשורת הפוליטית בארץ, וישראל נכנסה, במושגיו של אומברטו אקו, לעידן הניאו-טלוויזיה. הייתה זו מהפכה כפולה שבאה לידי ביטוי עם הפעלת הערוץ השני, הטלוויזיה המסחרית, ועם עלייתו לשלטון של בנימין נתניהו, האיש שסימן ועדיין מסמל, יותר מכל מנהיג פוליטי אחר בארץ, את עידן ה-*mediatized politics* (Peri, 2004). מאז, גדל והתחנך בישראל דור שלם שבעיניו הייצוגים הטלוויזיוניים מבטאים את מהות הפעולה הפוליטית, צמח דור של מנהיגים הבוחרים את הדרך שבה ילכו לפי סקרי דעת הקהל, והלוגיקה של התקשורת היא המכתיבה את הלוגיקה של הפוליטיקה. לכן כה ראוי שלקראת שנת היובל הזו דווקא יצא לאור בארץ ספר המתאר עידן אחר, עולם אחר, מנהיגים אחרים וזיקה אחרת בין הפוליטיקה לבין התקשורת. זה בדיוק מה שעושה ספרו של רפי מן "המנהיג והתקשורת – דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963", העוסק בתקופה הראשונה שלאחר הקמת המדינה; ימים שבהם יצאו לאור כשני תריסר עיתוני בוקר מפלגתיים, ועצם הרעיון להנהיג טלוויזיה נתפס בעיני ראש הממשלה דאז דוד בן-גוריון פסול מיסודו.

ספרו של רפי מן הוא עיבוד של עבודת הדוקטור שכתב באוניברסיטת תל-אביב על סמך מחקר היסטוריוגרפי מעמיק, ממושך ומפורט. ואכן זהו ספר חשוב

* פרופ' יורם פרי (yperi@umd.edu), המחזיק בקתדרה על שם קיי ללימודי ישראל באוניברסיטת מרילנד, הוא עורך כתב העת *Israel Studies Review*.

וחיוני לקריאה לכל מי שמבקש להבין את תולדות יחסי הפוליטיקה, במיוחד השלטון, והתקשורת בישראל. במבוא לספר מן מספר כי במחקרו ביקש להבין את המכניזמים שבהם הצליח בן-גוריון לשלוט במפלגתו ובחיים הפוליטיים בישראל – ובתוך כך בתקשורת – שלטון מוחלט, דימוי שהשתרר לא רק בזיכרון הקולקטיבי בארץ אלא גם בקרב חוקרי התקשורת הישראלית (עמ' 15). אבל בתום מחקר שנמשך קרוב לעשור הגיע מן למסקנה אחרת, והוא קובע ש"האיפיון הנפוץ של עיתונות 'מגוייטת' או 'מתגייסת' חוטא למציאות [...] הוא נכון רק במידה מוגבלת [...] התייחסות התקשורת למשימות הממלכתיות היתה חלקית בלבד" (עמ' 309).

המסע שמן לוקח את הקורא אל השנים 1948-1963 מרתק. במרכז עומד כמובן "הזקן". במהלך 15 הפרקים המגובשים היטב הוא עוסק ביחסי בן-גוריון והעיתונות המפלגתית, זו של מפא"י וזו של המפלגות האחרות; הוא מתאר את יחסי בן-גוריון והעיתונות הפרטית; הוא מספר סיפור, המופר פחות, על הזיקה של בן-גוריון לעיתונות התקופתית: שבועונים, ירחונים ורבעונים; והוא מתאר את תולדותיהם של הרדיו, של קול ישראל ושל גלי צה"ל ואת התהליך הממושך שהביא להקמת הטלוויזיה.

מן אינו מסתפק בתקשורת בלבד אלא הוא כולל גם דיון ביחסי בן-גוריון והספרות, הסופרים והמו"לים. בפרקים אחרים הוא מטפל באירועי מבחן, מפרשת "אלטלנה" ועד פרשת לבון, שהביאה לירידתו של בן-גוריון מגדולתו, וכן בדרך שבה ניסה בן-גוריון לעקוף את המתווכים ולהגיע לציבור ישירות באמצעות נאומים וכתביה, הרבה הרבה כתיבה.

פרקים אחדים מקדיש מן לטיפול בסוגיות יסוד תמטיות: הוא מנתח את המתח שנוצר בין העיתונות ובין הממשל במדינה דמוקרטית הנמצאת במלחמה או את המתח שבו מתפקדת העיתונות בתנאים של הקמת מדינה ובניית אומה או את הלבטים העמוקים של ראשי המדיה בין שיקולי אחריות לאומית ובין ערכים פרופסיונליים. בכל הנושאים האלה ניכר כי הכותב חרש היטב את שדה המחקר שלו, נבר בכל ארכיון אפשרי, ובראש ובראשונה בכתביו של בן-גוריון עצמו. הביוגרף של בן-גוריון שבתאי טבת העריך כי אילו נכרכו דפי היומן שכתב בן-גוריון כמעט בכל יום ויום, היה צורך ביותר מחמישים כרכים. אין פלא אפוא שבחושיו העיתונאיים הטובים ובכישוריו האקדמיים המחקריים הצליח רפי מן למצוא שם שלל רב.

בספר זה יש תוספות והרחבות לאירועים מוכרים (כמו פרשת קול העם או ועדת העורכים), ובחלק אחר יש גם עובדות, סיפורים ונתונים חדשים רבים שטרם התפרסמו בצורה מרוכזת ומעובדת. דוגמה אחת בלבד היא הפרק העוסק בהקמת – או נכון יותר באי-הקמת – הטלוויזיה. זהו הניתוח הנרחב, המפורט

והמעניין ביותר שפורסם עד כה. יש בספר גם ניתוחים מעניינים ומקוריים על בן-גוריון ועל התקופה, כמו הניתוח הביקורתי של הכישלון הקולוסלי של בן-גוריון ועמיתיו בהנהגת מפא"י בהתייחסותם לעולים החדשים ממדינות האיסלאם בראשית שנות החמישים או המחללים בהתייחסותם לערביי ישראל. אמנם מחדלי המדיניות האלה פגעו במעמדה של מפא"י בקרב ציבורים גדולים אלה, אבל גם עיצבו את עמדותיהן הפוליטיות של שתי קבוצות אוכלוסייה אלה כלפי השלטון בפרט וכלפי המדינה בכלל.

בסיכומו של דבר זהו ספר חשוב, מלא וגדוש, עשיר ומרתק. מובן מאליו שהוא צריך להיות ספר חובה לכל סטודנט לתקשורת או לכל תלמיד להיסטוריה ופוליטיקה של ישראל.

למזלם של אלה אין הספר מתיימר להציג חידושים תאורטיים. כוחו בהיותו מחקר היסטורי ובכך שהחוקר המעיט דווקא למדויי בהישענות על תאוריות רווחות בספרות המקצועית בתחום התקשורת. וטוב שעשה כך. אם בתחום הכללי אזכור חוקרים ותאוריות יכול להוסיף לידע של הקורא ההדיוט, הרי שאזכור שכזה בעת טיפול ספציפי בתקשורת בישראל, התרומה שלו מתמעטת. כבר במבוא מזכיר מן את מודל "האחריות החברתית", שייחסו כספי ולימור למקרה הישראלי בספרם "המתווכים – אמצעי התקשורת בישראל, 1948-1990" (כספי ולימור, 1992). אמנם ספר זה היווה פריצת דרך בחקר ההיסטוריה של התקשורת בישראל, אולם מאז התקדם המחקר התאורטי כבר דרך. השימוש שעשו כספי ולימור בנתחם את המקרה הישראלי כמקרה של "אחריות חברתית משולבת עם הדגם האוטוריטרי" הוא היום מיושן. מן הראוי היה להשתמש בניתוח המעודכן והמורכב בהרבה של דן האלין ופאולו מנציני, שניתחו מודלים דמוקרטיים שונים של יחסי פוליטיקה-תקשורת באירופה ובארצות הברית (Hallin & Manzini, 2004), ובמיוחד בספר ההמשך של מחקרם, העוסק במודלים של משטרים דמוקרטיים מחוץ לאירופה (Hallin & Manzini, 2012).

היום ברור לנו שהמודל הדמוקרטי מורכב ובעיקר מגוון ביותר, והכלים האנליטיים שסיפקו שני חוקרים אלה, ובעקבותיהם קבוצת חוקרים שהרחיבה את המחקר מעבר לגבולות אירופה, מאפשרים כיום הבנה עמוקה יותר של יחסי תקשורת-חברה בכלל וחברה-פוליטיקה בפרט, במיוחד בחברות דמוקרטיות. ראוי שכלים אנליטיים אלה יחליפו את הגישה הפשטנית, המשתמשת ב"מודל האוטוריטרי". השימוש במושג זה אינו רלוונטי עוד לישראל, ולא משום שגם בתקופות שבהן שלטה מפא"י ביד רמה הייתה ישראל חברה רב-מפלגתית עם בחירות חופשיות, עם ממשלה קואליציונית ועם עיתונות פלורליסטית; הפלורליזם הזה, ואף הביקורתיות כלפי הממשלה, לא המעיטו מאופייה של העיתונות כמגויסת לשירות האומה.

אבל זוהי הערה שולית. טוב עשה מן שלא נפל בפח שבו נופלים חוקרים רבים המתקשים לרכך את עבודת הדוקטור שלהם בעת שהם מפרסמים אותה כספר. סייעה בידו העובדה שכעיתונאי מנוסה שעבר לחיים האקדמיים, יש לו למן יכולות כתיבה שאינן כה שגורות אצל רבים מעמיתיו החדשים. את הספר כמות שהוא יכולים לקרוא באותה מידה של הנאה הן הקורא המקצועי הן הקורא הלא מקצועי, ושניהם ילמדו ממנו רבות ויפיקו ממנו ידע ותובנה עמוקה על תקופה שחלפה, על מנהיגות שנעלמה ועל עולם תקשורת שלא ישוב עוד.

רשימת המקורות

כספי, ד' ולימור, י' (1992), המתווכים – אמצעי התקשורת בישראל, 1948-1990, תל אביב: עם עובד.

- Hallin, C. D. & Manzini, P. (2004). *Comparing media systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hallin, C. D. & Manzini, P. (Eds.) (2012). *Comparing media systems beyond the western world*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Peri, Y. (2004). *Telepopulism: Media and politics in Israel*. Stanford: Stanford University Press.

The digital divide as a social gap? Inequality of Internet access and use among immigrants in Israel

Sabina Lissitsa & Svetlana Chachashvili-Bolotin*

Abstract

The Internet use has become widespread throughout the world. One of the advantages of skilled Internet users is their ability to retrieve more relevant information. The current research examines the digital divide between immigrants and natives in Israeli society as manifested by computer and Internet access and use. The study is based on the Israel Central Bureau of Statistics' 2008 and 2009 Annual Social Survey data, collected by face-to-face interviews. The sample included 10,337 interviewees (age 20-65), of whom 1,656 were immigrants from the former Soviet Union (FSU), 326 Ethiopian immigrants, 232 Western immigrants and 8,123 native-born Israelis. In terms of access, gaps were found between the various groups: the highest rates were found among Western immigrants followed by native Israelis and FSU immigrants while the lowest rates were found among Ethiopian immigrants. In our analysis we divided digital uses of the Internet according to their context. We found two main types of digital use – instrumental uses (e-mail, information search, shopping and payments) and entertainment uses (games, forums, downloading content). The most significant differences between the ethnic groups included in this study were found in the domain of instrumental uses. Western immigrants and native Israelis tend to use the Internet more for instrumental purposes, as compared to FSU and Ethiopian immigrants. Entertainment applications were found to be used more by FSU and Western immigrants than by native Israelis and Ethiopian immigrants. We should note that instrumental uses are an important resource that

* Dr. Sabina Lissitsa (sabinal@bezeqint.net) is a lecturer in the School of Communication and the Department of Sociology, Ariel University Center. Dr. Svetlana Chachashvili-Bolotin (svetachb@gmail.com) is a lecturer in the Department of Social and Community Sciences, Ruppin Academic Center.

The deliberation forum as an arena for deliberation and an agent of empowerment: A case study of students in the Department of Communication

Vered Malka*

Abstract

A new field of research has developed over the recent decades, called "Deliberative Communication". It focuses on the potential contribution of public deliberations to strengthening the foundations of democracy and the promotion of social-political goals and objectives. As such it also has practical implications. The current study focuses on a unique case study, the "Deliberation Forum" course, conducted now for the third year by the Department of Communication at The Max Stern Yezreel Valley College. The project sought to learn about the students' experience of participating in the forum and the effects they attributed to it through unstructured interviews with the participants. The students indicated that the experience of participating in the forum was very positive. They felt the activity benefited them on several levels: It enhanced their self-image as thinking people whose opinions were worthy of being heard; it strengthened their sense of self-importance as students within the department; it developed and reinforced habits of keeping abreast of current affairs as well as critical thinking; and finally, the experience developed and strengthened habits of active participation in pluralistic debates. The findings indicate that participation in projects of this kind has the potential to enhance students' self-image and improve their attitude towards public deliberation and decision making processes. Although this deliberative framework was not aimed at promoting a specific external cause, the activity within the forum at hand had a multi-faceted democratic value.

* Dr. Vered Malka (malka.vered@gmail.com) is a lecturer in the Department of Communication, The Max Stern Yezreel Valley College.

contributes to income, beyond the impact of classic socio-demographic factors such as education. Therefore, inequality in instrumental uses can increase social inequality.

Purity and danger: Newsworthiness, framing of image crises and the Kishon diving investigative report

Oren Meyers & Asaf Rosen*

Abstract

The article explores the journalistic coverage of the public crisis that developed, following the publication of *Yediot Aharonot's* investigative report about the diving practices of Israel's sea commandos in the polluted Kishon River. The coverage of the Kishon diving crisis is probed via two, complementing research trajectories: The first trajectory looks at the construction of the newsworthiness of the Kishon diving crisis in comparison to two, similar crises, while addressing the interpretations provided by various involved factors; The second trajectory analyzes the various frames through which the Kishon diving crises was narrated. The article's concluding section discusses the complex interrelations between newsworthiness and framing.

* Dr. Oren Meyers (omeyers@com.haifa.ac.il) is a senior lecturer in the Department of Communication, University of Haifa. Asaf Rosen (asafrozen@yahoo.com) is M.A. graduate in the Department of Communication, University of Haifa.

The civilian story of the news: *The Previous Day* with Guy Zohar

Ayelet Kohn*

Abstract

The late night show *Hayom Shehaya (The Previous Day)*, hosted by Journalist Guy Zohar on Israeli Channel 10, offers an alternative to the traditional narrative of the news. The show attempts to imitate the viewer's personal agenda and its ways of construction of a civilian daily routine. This pattern is based on the program's selection of items from the media's flow, re-considering the concept of the news hierarchy and thus encouraging a critical view of the media's concepts of news and agenda setting. This article explores the ways in which the visual and verbal components of the show's discourse reflect its producers' interpretation of media models and the journalists' modes of action and social functions. The viewers' experience is reflected in the host's mediated conversation with his fellow experts. His persona as the knowledgeable conversing "third man" is emphasized by the usage of comic moments, irony and reflexive comments on the media's laundered language.

* Dr. Ayelet kohn (ayeletkohn@gmail.com) is a senior lecturer in the Department of Photographic Communication, Hadassah Academic College.

